A magyar politikai karikatúra története

Tamás Ágnes

A magyar politikai karikatúrák másfél évszázada

A magyar politikai karikatúra születésének évszázadában, a 19. század végén megjelent lexikon szerint a torzképnek „hatalmas a szerepe a politikai párttusákban".[1] Ha ez a szerep nem is mérhető könnyen, a politikai küzdelmeket vizuálisan megjelenítette, véleményt közvetített kulturális, társadalmi-gazdasági-politikai kérdésekről. Elsősorban ez az oka annak, hogy kötetünk szerzői történettudományi szempontból, kronologikusan és tematikusan igyekeznek bemutatni – az előzményekre is röviden kitérve – a hazai sajtóban 1848 és 1989 között napvilágot látott politikai gúnyrajzokat.

A karikatúra szót az olasz caricare („túlozni") igéből vezették le mind a műfaj virágkorában élő kortársak, mind a későbbi szakirodalom szerzői.[2] Egyes meghatározások leszűkítik a portréra, melynek lényege, hogy az alkotó „tréfából vagy néha gúnyolódásból aránytalanul eltúlozza és hangsúlyozza az arcvonások hiányosságait, úgyhogy a portré olyan lesz ugyan, mint a modell maga, de összetevői megváltoznak",[3] míg mások a lehető legtágabban értelmezik.[4] A már idézett Pallas nagylexikon karikatúradefiníciója e második csoportba sorolható. E szerint a torzkép „a művészi ábrázolás ama faja, mely alakjait félreismerhetetlenül jellemzően, egyes karakterisztikus vonásaikban azonban túlozva ábrázolja, félszeg oldalukról mutatván be azokat. Tárgyai szerint a torzképnek két nemét különböztetjük meg a szerint, amint képzelt alakokon általánosságban karakterizálja az emberiség erkölcsi és társadalmi tévedéseit; [...] vagy pedig egyes élő személyeket tesz nevetség tárgyává, mint azt a politikai torzkép-rajzolók teszik."[5] A nem leszűkítő karikatúrameghatározás ellenére a lexikon a politikai torzrajz esetében a kortárs politikusok nevetségessé tételére szorítkozik. A 19. századi politikai karikatúra definícióját kiszélesíti egy modern meghatározás, mely szerint a politikai karikatúra „az a karikatúra, mely aktuális eseményeket, folyamatokat, döntéseket, pozíciókat és magatartásokat kritikusan tematizál, hozzátartozik a politikai befolyásolás eszközeihez és a nyilvánosságnak szól". A portrékarikatúra e szerint a torzképek egyik csoportja csupán.[6] Megközelítésünkhöz ez a meghatározás közelebb áll, mint a 19. századi változat vagy az angolszász caricature-definíciók. Bár a politikai torzképek célpontjai a történelem folyamán más és más szereplők voltak, a különböző periódusokban a nyilvánosság is eltérően működött, s mivel a gúnyrajz mindig aktuális, a kortársaknak szólt, mégis a politikai-társadalmi jelenségek kritikus szemlélete mindvégig meghatározó jellemzője maradt. Kivételt talán csak a propagandakarikatúrák képeznek, melyek szintén pillanatnyi történéseket ábrázolnak, de nem feltétlenül kritikusan (szigorú sajtóellenőrzés mellett gyakran nem volt mód a bírálat rajzos megfogalmazására sem, illetve a szerzők is kénytelenek voltak bizonyos időszakokban öncenzúrát gyakorolni).[7]

A humoros alkotásoknak, így a karikatúrának is számos funkciót tulajdonítanak a különböző tudományágak képviselői, de – a kortárs meggyőződéssel szemben – kiemelik azt, hogy nem biztos, hogy célja a nevettetés, sokkal inkább valamilyen társadalmi-gazdasági problémából eredő feszültség levezetése.[8] Máskor megjelenhetett egy karikatúra oktató-nevelő szándékkal, politikai mozgósítás céljával (például választások idején) vagy egyértelműen propagandacéllal (gondoljunk csak a világháborús karikatúrákra). A karikatúrákat és a karikaturisták eszköztárát mind a kutatók, mind pedig az alkotók megpróbálták csoportosítani.[9] Néhány típust megkülönböztethetünk ugyan, de a torzkép számos esetben nem veti magát alá könnyen a csoportosításnak. Egyes kategorizálások zsurnalisztikai szempontokat érvényesítenek (az újságban való megjelenés helye, funkciója), mások tartalmi elemekre fókuszálnak (személyt, eszmét, kül- vagy belpolitikai kérdéseket, társadalmi problémát tematizálnak). Megint mások a rajzolók eszközeit vizsgálják (gúny, irónia, paródia, alkalmazott szimbólumok stb.). A művészettörténészek alapvetően a karikatúra két altípusát különböztetik meg. Az egyik eset-

1. kép
Ismeretlen művész. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T. 2581. lt. sz.

ben a figurákra, az anatómiai jellegzetességekre koncentrálnak a rajzolók, a másikban pedig a szituációból adódó komikumra, majd később e kettőt együtt alkalmazzák. Elmerülhetnénk a csoportosítások vizsgálatában, de akkor szem elől tévesztenénk rendezőelvünket – ami talán a legkönnyebben befogadható –, a nagy korszakok esetében a kronologikus sorrendet, és azokon belül a tematikus felépítést, amely lehetővé teszi, hogy egyes történelmi személyeket, eseményeket a megszokottól eltérő módon lássunk, illetve megfigyeljük azt is, miként változott Magyarországon a műfaj, a politikai karikatúra.

A politikai karikatúra, mely a nyilvánossághoz elsősorban a sajtótermékek hasábjain juthatott el, 1848 előtt nálunk nem válhatott tömegcikké. Ennek egyik oka a nem szabad sajtó, a másik a hazai litográfusok és a torzképeket közlő sajtótermékek hiánya volt. Angol, francia, német minták nyomán (mint például a Punch, a La Caricature, a Fliegende Blätter) Magyarországon 1848-ban még csak rövid életű karikatúrákat tartalmazó élclapok (Ábrázolt Folyóirat, Mulattató Képes Újság és Charivari [Dongó]) jelentették a kínálatot, de rendelkezünk adatokkal arról is, hogy a ma ismertnél feltehetően jóval több karikaturisztikus litográfiát árusítottak önálló lapként. Ezek közül néhányat igen jónak tartott a Pesti Divatlap című folyóirat szerzője, aki megállapította, hogy „Politicai torzképek sürün jelennek meg s árultatnak már fővárosunkban".[10] A kortársak tehát – ha nem is feltétlenül magyar rajzolók tollából – már ismerhették a műfajt a reformkorban akkor is, ha nem jutottak hozzá külföldi élclapokhoz. Ennek ellenére – hazai sajtótermék hiányában – a reformkori magyar politikusokról, történelmi eseményekről alig néhány karikatúra maradt fenn. Ezek többsége vízfestmény vagy rajz, melyek nem kaphattak széles nyilvánosságot. Az alkotók műkedvelő arisztokraták, a kikarikírozott személyek szintén elsősorban nemesek. Széchenyi István például többször vált torzrajzok tárgyává. Ezen a reformkori ábrázoláson az országot szimbolizáló szamarat Széchenyi Bécs felé húzza, Kossuth pedig visszatartja (1. kép).[11] Egy másik, ellenzéki nézeteket tükröző karikatúrán pedig gróf Andrássy Manó örökítette meg az 1840-es években

2. kép
gróf Andrássy Manó. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Analecta 5589

a népszerűségéből veszítő Széchenyit (2. kép).[12] Andrássy azonban csak a „maga kedvtelésére rajzolt", ráadásul később bujdosásra is kényszerült, mivel a szabadságharc alatt honvédként szolgált.[13]

A politikai élet élénkülésével párhuzamosan jelent meg az igény a képes sajtóorgánumokra, illetve a humoros-szatirikus sajtóra, azonban ennek kielégítése az 1840-es évek előtt még technikai akadályokba is ütközött. A kőnyomatos technológia (litográfia) már alkalmas volt nagyobb számban képek jó minőségű sokszorosítására, kedvezőbb árú volt, mint a rézmetszés, s az első élclapok képeit is ezzel a módszerrel készítették, de költségesebb és időigényesebb volt, mint a fametszet, s nem lehetett az újság szövegével egyszerre nyomtatni. Ennek következtében az 1840–1860-as években még viszonylag kevés karikatúrát tartalmaztak a humoros lapok, a későbbi évtizedekben azonban a fametszés korszerűsítésével (haránt-dúcmetszet, azaz xilográfia) – ami nem csupán olcsóbb volt, hanem lehetővé tette már azt is, hogy a képet és a szöveget egyszerre nyomtassák – a technikai akadályok elhárultak, így nagy számban jelenhettek meg a gúnyképek.[14] A nyomdatechnika további fejlődésének köszönhetően a 20. század második felében már jórészt színes képeket közöltek a vicclapok.

A kötetbe került karikatúrákat böngészve azonban nemcsak a technológiai átalakulásnak lehetünk a szemtanúi, de láthatjuk azt is, hogy a rajzolói stílus milyen nagy mértékben változott az évtizedek alatt. Az 1848-as lapokban még jelentős számban találunk nyugat-európai mintákról másolt, átértelmezett, csupán részben önálló alkotásokat.[15] Az 1860-as években kezdett dolgozni az első olyan nagy munkabírású karikaturista az élclapoknál, aki egyéni rajzolói stílussal rendelkezett. Jankó János körülbelül negyven éven keresztül rajzolt mindegyik politikai irányvonalhoz tartozó élclapnak a szerkesztők, olykor az olvasók által megfogalmazott megrendeléseknek megfelelően (3. kép).[16] A kortárs Lyka Károly művészettörténész úgy emlékezett erre, hogy az élclapszerkesztők hétfőtől csütörtökig bombázták minden héten kéréseikkel Jankót.[17] Jellemző eset az is, hogy Ágai Adolf, a Borsszem Jankó című élclap szerkesztője levélben kérte Abonyi Lajost, az egyik népszerű állandó figura megalkotóját: „Irdmeg azt is milyen formának képzeled, s állandó alakul megpingáltatom Jankó Janival."[18] Jankó a figurái fejét

3. kép

Jankó János (önarckép). Borsszem Jankó, 1871. december 31.

karikírozta ki többnyire úgy, hogy vonásaik még jól felismerhetők maradjanak, de nem szeretett „politikai szörnyszülötteket papirosra" vetni. A politikusokat nem ismerte személyesen, a megrajzolandó honatyákról a szerkesztők fényképeket adtak neki, melyek „példás ábécé-rendben tornyosultak Jankó nagy tölgyfaasztalának egyik sarkában".[19] A munkamódszer más karikaturistáknál is hasonlóképpen működhetett, ezt mutatja a következő levélrészlet is: „[...] önt – arczkép nem lévén – igen bolondúl pingálta meg Jantyik uram. Jó lenne tehát egy fotografia is."[20]

A torzított alakok megjelenése – Karel Klíč nyomdokain, aki az 1860–1870-es években készített gúnyrajzokat a pesti vicclapoknak – a 19. század utolsó évtizedeire tehető. Jankó 1896-ban bekövetkezett halála után egyértelműen teret hódítottak a fiatal generáció alkotói, Jantyik Mátyás, Homicskó Atanáz, Faragó József, Bér Dezső és Linek Lajos.[21] Újabb változást az 1920-as években az új képzőművészeti irányzatok hoztak. A karikatúrák stílusa, szimbólumrendszere hozzávetőleg az 1920-as évek közepéig szorosan kötődött a 19. századi tradíciókhoz, majd tartalmilag átalakult és leegyszerűsödött a rajzok kivitelezése. Kifejezetten jellemző, jól eltalált portrékarikatúrákat – mint például a tíz éve hatalmon lévő Bethlen István miniszterelnökét – persze találunk a 20. századi vicclapok hasábjain is, hiszen ez a képtípus populáris és jellemző maradt a második világháborút követő évekig (4. kép). A Bethlen-karikatúrát készítő Gáspár Antal az 1930-as évek Borsszem Jankójának és a hazai karikatúra-műfajnak meghatározó alakja, de később rajzolt a Ludas Matyiba is. A parlamenti karzatról figyelte a politikusokat, s ha „a képviselők között éppen kitört egy botrány, a házelnök felszólt neki: Ezt rajzolja meg Gáspár mester!"[22] A pályatársát és példaképét elismerő és méltató Kaján Tibor pedig így vallott saját munkamódszeréről: „Értesüléseimet a híradásokból és a lapokból merítem. Persze nem mindent használok föl, de úgy gondolom, hogy a karikatúrának arra a közkeletű kérdésre kell válaszolni, hogy hol élünk, és mit gondolunk erről vagy arról, vagyis a világról."[23]

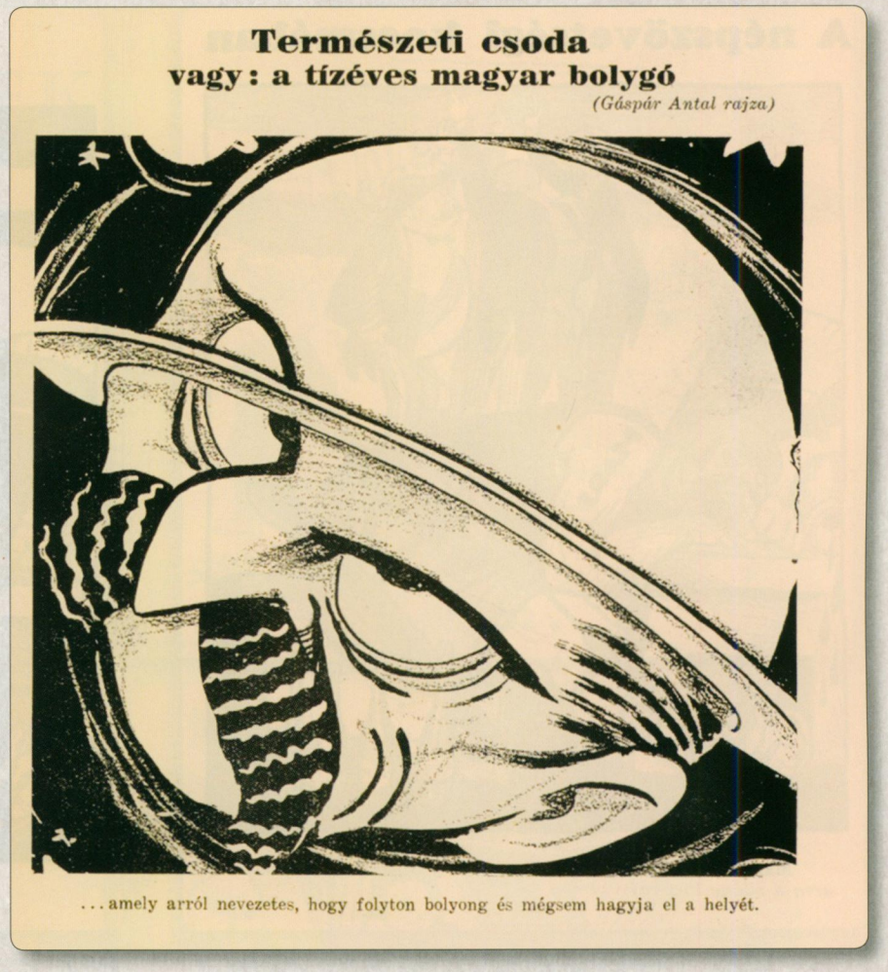

4. kép
Gáspár Antal. Borsszem Jankó, 1931. április 1.

A technikai, rajztudás- és minőségbeli fejlődésen kívül az 1848 és később, a kortársak által Nagy Háborúnak nevezett első világháború közötti időszakban a legfeltűnőbb az élclapok számának gyors növekedése. A forradalom és szabadságharc, illetve az 1867-es kiegyezés között eltelt majd két évtizedben csupán néhány élclapból (Az Üstökös, Bolond Miska) válogathatunk képeket, a kiegyezést követően azonban egyre több vicclap látott napvilágot, igaz, közülük nem mindegyik volt hosszú életű. Jellemzőjük a századfordulóig, hogy alapvetően egy-egy politikai párthoz, irányzathoz kötődtek.[24] A sokféleséget mutatja, hogy a dualizmus korában létezett antiszemita vagy éppen a katolikus tanokat hirdető élclap is (Herkó Páter, Mátyás Deák). Jelent meg kormánypárti vicclap (Borsszem Jankó) és jóval több ellenzéki színezetű (Bolond Miska, Ludas Matyi, Kakas Márton, Mátyás Diák, Bolond Istók, Urambátyám). Könyvünkben fővárosi megjelenésű,

Mars: *Amíg inni adtok nekem, addig ugyan esküdözhettek arra a silány Pax-ra!*

5. kép
Forrai Zoltán. Borsszem Jankó, 1929. szeptember 29.

Amig a Mars alszik, a diplomata nem dolgozik.

6. kép
Forrai Zoltán. Borsszem Jankó, 1936. július 15.

de országos terjesztésű magyar nyelvű lapok karikatúráit mutatjuk be, de ezek mellett szép számban jelentek meg helyi, városi vicclapok is (például a Karikás, a Dongó), illetve léteztek a Magyarországon élő nemzetiségi mozgalmaknak is élclapjai (például a kezdetekben még Pesten megjelenő, román nyelvű Gur'a Satului).

Érdekes módon a Nagy Háborút követő évektől a Ludas Matyi 1945-ös megjelenéséig látványosan csökkent az élclapok népszerűsége hazánkban. A két világháború közötti hanyatláshoz hozzájárulhatott az is, hogy számos művész elhagyta az országot, s megjelentek új szórakozási lehetőségek (például a mozgókép, de a fényképezés is elindult diadalútjára a 19. század második felétől). Kevesebb gúnyrajzot publikáltak a vicclapokban, sokszor kisebb méretben, s tipikussá vált – főként az 1930-as években –, hogy sok torzrajz több alkalommal is napvilágot látott, csupán a képaláírást vagy a címet módosították, aktualizálták a szerkesztők (5–6. kép). Csökkent az ötletes, új humoros alkotások száma az élclapokban, a zsidókat érő diszkrimináció térhódításával párhuzamosan feltűntek az antiszemita, majd a háborús propagandakarikatúrák. Ugyanakkor jellemző, hogy mindegyik politikai rendszer megteremtette a saját élclapját, azaz hatásosnak tekinthették a véleményformálásnak ezt az eszközét. A nagy múltra visszatekintő, hosszú évtizedeken keresztül kormánypárti, liberális Borsszem Jankó 1868-tól 1938-ig jelenhetett meg,[25] de a második világháború alatt létezett szélsőjobboldali vicclap (Drótkefe), mint ahogy 1945 után a berendezkedő kommunista hatalom is szerepet szánt az élclapbeli propagandának a Ludas Matyi hasábjain.

A Nagy Háborút követően, az 1920-as évek derekától még egy másik új jelenségre is felfigyelhetünk. A különálló lapok, képeslapok, élclapok és a kalendáriumok oldalai mellett immár a politikai napi- és hetilapokban (például Magyarság, Magyar Külpolitika, Pesti Hirlap, Népszabadság) is feltűnt a politikai karikatúra (7. kép). A dualizmus

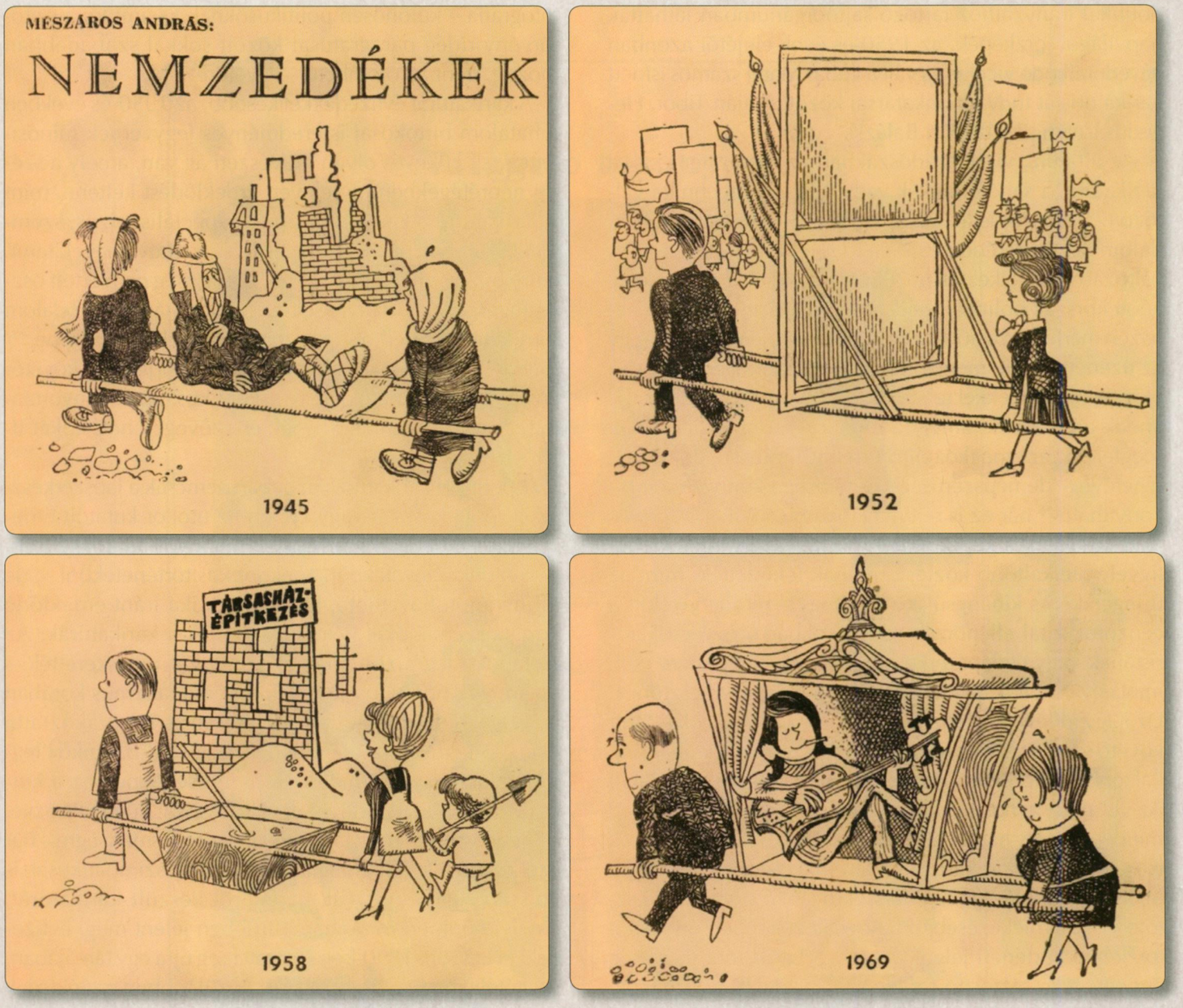

7. kép
Mészáros András. Népszabadság, 1969. április 4.

kori élclapok többsége megszűnt vagy még a Nagy Háború alatt, vagy a világháborút követő években, s új vicclapot, amely hosszabb ideig meg tudott volna jelenni, keveset találunk (például Az Ojság). Láttuk, hogy az élclapok gúnyrajzait az aktualitás jellemezte, a napilapokban még inkább az előző napok legfontosabb bel- vagy külpolitikai eseményeit kommentálták a karikaturisták. A rajzológárda nagyrészt megegyezett az élclapok alkotóival (Gáspár Antal, Forrai Zoltán, Pintér Jenő, Jeney Jenő, Szűr Szabó József), s a napilapokba is az élclapokhoz hasonlóan egyszerűbb, egy-egy vonallal megrajzolt képek kerültek. A két világháború közötti élclapok példányszámcsökkenésével szemben a karikatúra másféle sajtótermékekben való megjelenése természetesen növelhette a potenciális szemlélők számát. A tendencia a második világháború után is folytatódott, a napilapok szép számmal közöltek karikatúrákat, amelyek népszerűségét jól jelzi, hogy egyre többször gyűjteményes kötetekben is megjelentek, s kiállításokat is rendeztek az alkotásokból.[26] A második világháború végétől néhány éven keresztül még jellemző volt, hogy többféle

politikai irányzathoz tartozó sajtóorgánumban láthattak napvilágot torzképek, az 1950-es évek elejétől azonban egyeduralkodó vicclappá vált a Ludas Matyi számos ismert karikaturistát tudva munkatársai között (Kaján Tibor, Hegedűs István, Balázs-Piri Balázs).

Az általunk vizsgált időszakban azonban nemcsak a karikatúra, a sajtótermékek vagy a nyomdatechnika változott. Többször is átalakult a politikai rendszer, a társadalom szerkezetében és a gazdaság területén markáns változások következtek be. Bármilyen legyen azonban az adott korszak politikai rendszere, a karikatúra hatása nehezen mérhető. Legfőképpen azért, mert nem tudjuk, hogy az üzenetből mit, mennyit értett meg a befogadó, milyen előzetes ismeretekkel rendelkezett, azaz birtokában volt-e annak a tudásnak, amely a rajzoló szerinti szándéknak megfelelő (azt megközelítő értelmű) interpretációt tesz lehetővé,[27] de népszerűsége, ismertsége könnyebben bizonyítható,[28] bár ez is rejt magában buktatókat.

A kortársak a képet minden korszakban effektívebb, figyelemfelkeltőbb közlésformának tekintették, mint az újságcikket, s kihangsúlyozták, hogy – mindenekelőtt a cenzorok által ellenőrzött időszakokban – egy karikaturistának vagy élclapszerkesztőnek több mozgástere volt, mint egy vezércikkírónak vagy egy napilapszerkesztőnek. Erről így írt levelében Szabó Endre, az Üstökös Jókai Mórt követő szerkesztője: „Meglássa: egy szatirikus lappal sokkal többet lehet elérni, mint ezer napi-lapos nyilatkozattal. Az »Üstökös« most – hálistennek – megint igen népszerű mindenfelé, így hatása el nem maradhat."[29] Ráadásul azok is nézegethették a karikatúrákat, akik nem tudtak (még) olvasni.[30] Molnár Jenő, a Borsszem Jankó egyik szerkesztője visszaemlékezésében a következőképpen értékeli a torzképek történeti jelentőségét. „A karikatúra és a vicc éppen olyan biztosító szelepe a társadalmi masinának, mint a jól működő parlament vagy a szabad sajtó, azzal a különbséggel mégis, hogy aki viccel, rendszerint többet engedhet meg magának [...] ezekből a felszabadító tréfákból, mókákból, viccekből – negyven év távlatából nézve – egy egész korszak olyan hűséges jellemrajza lett, amely fáradtsággal összegyüjtött történeti forrásmunkáknál, egyoldalú és pártoskodó politikai és kritikai tanulmányoknál [...] jóval plasztikusabb, hihetőbb és meggyőzőbb. Nem szólva arról, hogy – a művészet erejénél fogva – mennyivel hatásosabb."[31] Hasonlóképpen vélekedett a kortárs újságíró, Rooz Rezső is egy karikatúraalbum előszavában, de ő mást is kiemelt: „A karikatura sokszor jobb és hivebb ábrázolása az embernek, mint a fotográfia – különösen politikusoknál. És ami fő: a sajtótörvény rideg paragrafusai között sokkal szabadabban mozog, mint az ólombetű – egyelőre!"[32]

A karikatúrát évtizedekkel később, az 1950-es években a hatalom birtokosai is eredményes fegyvernek minősítették. „[...] kevés olyan művészeti ág van, amely a széles néprétegekben oly eleven érdeklődést keltene, mint a karikatúra. A karikatúra a maga speciális rajzos, szemléltető, ábrázoló módszerével szórakoztatva nevel, tanít, tettre buzdít, megvilágít olyan, eddig még nem értett összefüggéseket is, melyre sokszor a tudomány, az irodalom sem képes. Ebben áll igen fontos társadalmi szerepe."[33] A televízió és más egyéb médiumok elterjedését követően azonban a kutatók egyre szkeptikusabbak a (nyomtatott) sajtóban található képek és szövegek hatásfokát illetően.[34]

A politikai karikatúrák azonban nemcsak a lapszerkesztőket, politikusokat vagy éppen az utókor kutatóit érdekelték és érdeklik. Igaz, csak szórványos adatokkal rendelkezünk – levelekből, anekdotikus történetekből –, de jól nyomon követhető, hogy a politika iránt érdeklődő kortárs szemlélőket is foglalkoztatták a karikatúrák. Az élclapok megrajzolt állandó szereplőit megszerették, s olyannyira populárisak voltak már a dualizmus korában is, hogy Ágai egy különálló műben is felsorakoztatta őket.[35] Sikerüket azzal indokolja, hogy a „»B. Jankó« legtöbb alakja: sympathikus. Népszerüségöknek ez a kulcsa."[36] (Később, a történelmi változásokat hűen tükrözve, a Ludas Matyi állandó alakjai tettek szert ismertségre – bár ezekről nem feltétlenül állíthatjuk, hogy szimpatikusak is voltak.) Ágai egy Deák Ferencről készült karikatúrát, amely a Bolond Miskában 1865-ben jelent meg, évtizedekkel később, 1890-ben említett meg újra egy tárcájában, s feltételezhetjük, hogy olvasói közül többen emlékeztek még az ikonikus rajzra (8. kép).[37] A műfaj népszerűségét már hazai szárnybontogatásának időszakában bizonyítja Vajda János költő, hírlapíró 1862-ben született bírálata a magyar művelődés és az olvasási szokások színvonaláról: „Hiszen kell-e egyéb bizonyíték művelődési irányunk megjelölésére s hajlamaink jellemzésére, mint hogy a »Figyelőnek« ma is 400, a »Budapesti Szemlének« tán szintén annyi; míg ellenben a bohóc lapoknak együttvéve tízezernyi az előfizetőjük?"[38] Vajda a portrékarikatúrákra utalva megjegyzi még, hogy a magyar közönség „mohósággal" fogad minden élclapot, mert annak „borítéklapján egy-egy röhögő pofa és minél bolondabb cím az ellenállhatatlan hívó madár!"[39] A kortársak azt is megfigyelték,

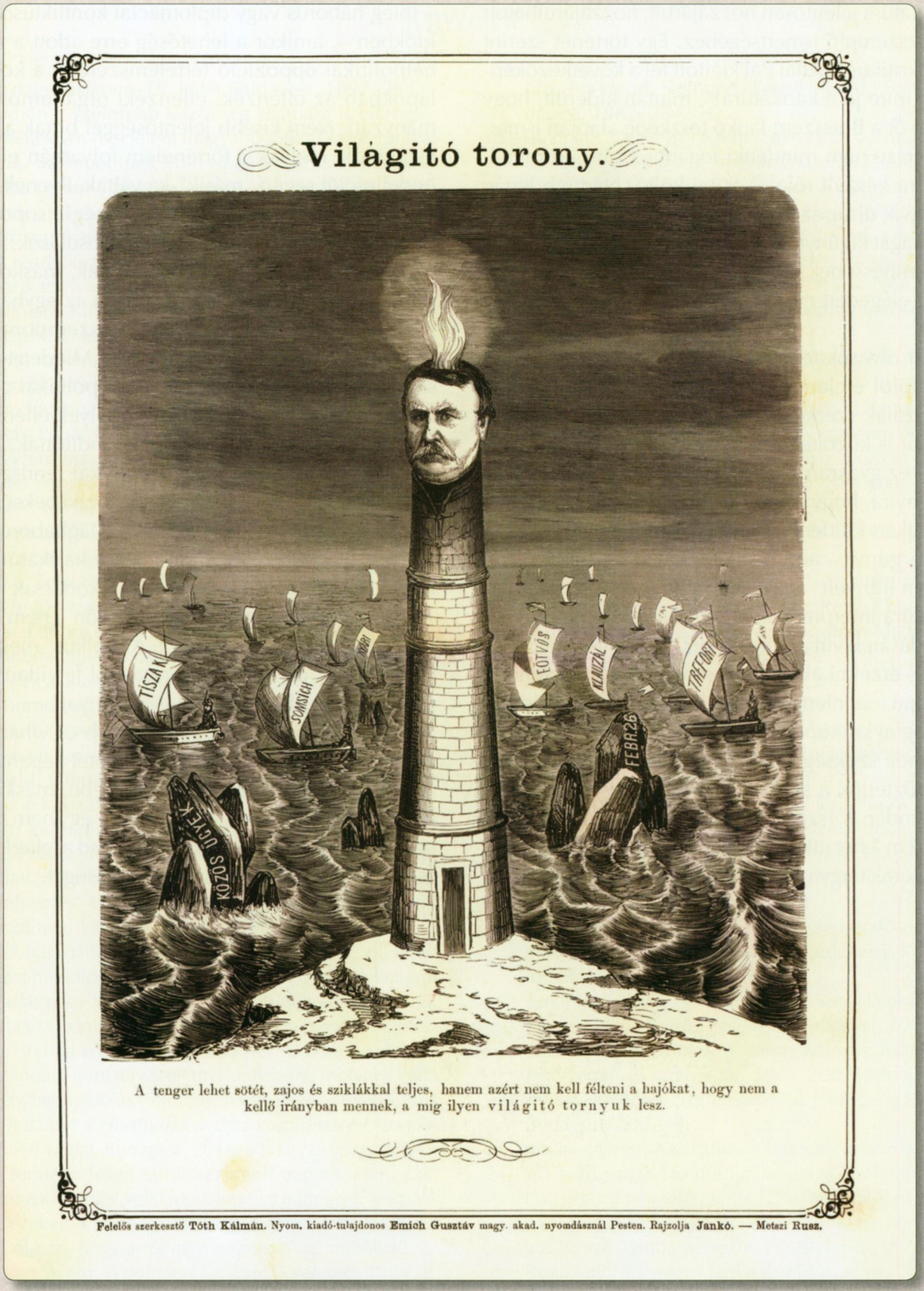

A tenger lehet sötét, zajos és sziklákkal teljes, hanem azért nem kell félteni a hajókat, hogy nem a kellő irányban mennek, a mig ilyen világitó tornyuk lesz.

Felelős szerkesztő Tóth Kálmán. Nyom. kiadó-tulajdonos Emich Gusztáv magy. akad. nyomdásznál Pesten. Rajzolja Jankó. — Metszi Rusz.

8. kép
Jankó János. Bolond Miska, 1865. december 24.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
D28 9h4
1881
SZEGED

hogy a karikatúra jelentősen hozzájárult, hozzájárulhatott egy-egy közszereplő ismertségéhez. Egy történet szerint a költő, műkritikus Gyulai Pál kiáltott fel a következőképpen: „Lám, mire jó a karikatúra!", miután kiderült, hogy egy boltban őt a Borsszem Jankó torzképe alapján ismerték fel.[40] Persze nem mindenki fogadta kitörő örömmel, ha karikatúra készült róla. A fiatal költő, Németh Ignác betört az egyik újság szerkesztőségébe, s az őt és irodalmi munkásságát kigúnyoló rajzokat állítólag ellopta, hogy azok ne jelenhessenek meg az egyik naptárban. De enynyivel nem elégedett meg: alaposan ellátta a szerkesztő baját is.[41]

A magyar olvasók természetesen forgatták a bécsi, illetve a külföldi élclapokat is. Ezek mintául szolgáltak ugyan a hazaiak szerkesztéséhez, de bíráló hangvételű karikatúrákat is közöltek a magyarokról, illetve Magyarországról, s ez gyakran feldühítette az olvasókat. Egyikőjüket olyannyira, hogy rögtön – dorgáló szándékkal – válaszlevelet akart küldeni az élclap szerkesztőjének, azaz a humort, a gúnyt – ami a sajátnak tekintett csoport, a nemzet ellen irányult – sértésként élte meg.[42]

A karikatúra interpretációja nem független a szemlélő előzetes tudásán kívül a sztereotípiáitól, előítéleteitől, attitűdjeitől és érzelmi állapotától sem. Ezektől – szemben a kortársakkal – a jelenkori kutató igyekszik eltávolodni. A pszichológiai szakirodalom szerint azonban önmeghatározásunkhoz szükséges egy „másik" csoport, amelytől megkülönböztetjük a sajátot, egy vélt vagy valós ellenség(-kép) minden korszakban, így a fentebbi kortárs érzelmi reakció sem lehet ritka jelenség.[43] A „másik", az ellenfél, aki a karikatúrák tárgyává vált, lehetett egy külföldi ország – főleg háborús vagy diplomáciai konfliktusokkal terhelt időkben –, amikor a lehetőség erre adott a mindenkori belpolitikai oppozíció (értelemszerűen a kormánypárti lapokban az ellenzék, ellenzéki orgánumokban a kormányzat). Nem kisebb jelentőséggel bírtak azok a belső csoportok, melyek a történelem folyamán ellenféllé, az öndefiníciót segítő „másik"-ká váltak. Ilyenek lehettek az izraeliták, a nem magyar nemzetiségi csoportok, egyes társadalmi rétegek, politikai csoportosulások. Az idők változásával a bolsevikok-kommunisták, máskor a (szélső) jobboldaliak, a kulákok vagy éppen az egyházak.

Könyvünkben az olvasó ezen szempontok mentén szemlélheti a politikai karikatúrákat. Minden történeti korszakban megfigyelheti a kül- és belpolitikai célpontokat, a különböző belső csoportokat, melyek ellen a karikaturisták humoros-gúnyos támadást indítottak. A gazdasági-társadalmi problémákat, a politikai rendszer fonákságait, illetve ezek kritikáját ábrázoló torzképeket válogattunk és magyaráztunk – kiegészítve a világháborús rajzokkal – a teljesség igénye nélkül. Ezek a karikatúrák egy-egy időszakról görbe tükröt tartottak a kortársak elé, melyek – a karikatúra szó jelentéséből eredően – nem mentesek a túlzásoktól, a sztereotípiáktól. A „tipikus" megmutatására törekedtünk, de egy-egy korszakból felvillantunk az atipikus, érdekes képek közül is néhányat.

A magyar történelem nyugodtabb és viharosabb évtizedeit (1848–1989) mutatja be a kötet képanyaga, bepillantást adva a kortársak véleményébe, máskor a propagandagépezet működésébe. A könyv egy nem szokványos, mégis talán tanulságos múltidézésre ad a felfedezés örömét sem nélkülöző, szórakoztató lehetőséget.

Jegyzetek

1 *A Pallas nagy lexikona,* 16. kötet. Budapest, 1897. 284.

2 Kötetünkben a szélesebb közönség számára is elérhető, sajtótermékekben megjelent magyar politikai karikatúrákat vizsgáljuk. Szempontunk volt, hogy a rajzok hazai újságokban láttak napvilágot, és azokat magyar alkotók készítettek, ami alól csak a nagy befolyású, nagy jelentőségű Karel Klíč munkássága jelent kivételt, mert a kezdetekkor nem állt rendelkezésre (elég) hazai rajzoló. A magyar politikai karikatúra fejlődésére gyakorolt hatása miatt nem megkerülhetők Klíč karikatúrái. A műfaj számos előfutárára (például Carracci fivérek, Bernini) számolnak be a művészettörténeti munkák egészen az ókortól kezdve, de e kötet szerzői nem tekintik feladatuknak ezek bemutatását, erről nem kívánnak újabb összefoglalását adni. Lásd például: Fuchs Eduard: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit.* Berlin, 1901.; Uő: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart.* Berlin, 1903.

3 Egy 17. századi kézikönyvből (Baldinucci, Filippo: *Vocabolario toscano dell'arte del disegno.* Firenze, 1681) idézi: Gombrich, Ernst Hans: *Művészet és illúzió. A képi ábrázolás pszichológiája.* Budapest, 1972. 310.

4 A kettősség abból eredhet, hogy míg angol nyelvterületen megkülönböztethető a caricature (elsősorban portrékarikatúrát értenek alatta) és a cartoon (történések, eseménysorok, trendek humoros megjelenítése), más nyelvekben nem alakult ki a kétféle fogalom.

5 *A Pallas nagy lexikona,* 16. kötet, 284.

6 Grünewald, Dietrich: Zwischen Kunst und Journalismus – politische Karikaturen. In: Uő (Hg.): *Politische Karikatur. Zwischen Journalismus und Kunst.* Bonn, 2002. 14.

7 A propaganda fogalmának értelmezése is változott az évszázadok alatt. A propagandán a 19. század végén még „véleményterjesztés"-t értettek. Eredetileg vallási színezetű fogalom, politikai kontextusban csak később, a 19. század közepétől használták (a szócikk szerzője példaként a hittérítőket és a hittérítők képzésére alapított intézményeket említi). *A Pallas nagy lexikona,* 14. kötet. Budapest, 1897. 243. A propaganda fogalmához az egyértelműen negatív jelentéstartalom 1918-at követően kapcsolódik. Ekkortól gondolnak a propagandára mint tervezett tevékenységre, melynek célja a véleménybefolyásolás – bármilyen eszközzel. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Budapest, 2011. 53. Egy propagandakarikatúra természetesen tartalmazhatott negatív elemeket, negatív asszociációkat keltő motívumokat bármelyik korszakban: ha ezeken a háborús ellenséget ábrázolták, biztosak lehetünk abban, hogy arról nem pozitív képet rajzoltak.

8 Willem Langeveld: *A politikai karikatúra.* Jel-kép, 1984. 2. sz. 62. A vicc társadalmi és egyéni felszabadító hatásáról lásd még: Freud, Sigmund: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: Freud, Sigmund: *Esszék.* [Ford.: Bart István.] Budapest, 1982. 23–251.

9 Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest, 1983. 115–119.; Buzinkay Géza: A politikai karikatúra és a magyar történelem In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – múzeumi örökség: tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* Budapest, 2003. 544–548.; Kaján Tibor – Martin József: *Karikatúra a betűtengerben.* Budapest, 2005. 39–40.

10 Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. Pesti Divatlap, 1848. április 8. 452.

11 Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora.* Budapest, 1991. 291.

12 Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével.* Budapest, 1973. 56.; Rózsa György: Széchenyi-ikonográfia. In: Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora.* Budapest, 1991. 272.

13 Lyka Károly: *A rajztoll humoristája.* Uj Idők, 1933. november 5. 628.

14 Gerszi Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században.* Budapest, 1960. 9., 19., 66.; Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* Budapest, 2015. 178–189.

15 Révész: *Kép, sajtó, történelem,* 139.

16 Az élclapok szerkesztéséről, előfizetőik számáról a 19. század második felében lásd Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.* Pozsony, 2014. 59–96.

17 Lyka: *A rajztoll humoristája,* 627. Jankó Lyka szerint körülbelül hetvenezer képet készített az élclapok számára.

18 Ágai Adolf Márton Ferencnek [Abonyi Lajos]. [H. és d. n.] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond I/11, 25.

19 Lyka: *A rajztoll humoristája,* 628.

20 Szabó Endre levele az Üstökös szerkesztőségéből. Budapest, 1893. március 1. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 57/3, 3.

21 Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, 2016. 298–299. A karikaturistákról lásd Gyöngy Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára, 1848–2007.* Budapest, 2007.

22 Moldova György. *Történelemóra. Párbeszéd Kaján Tiborral.* Budapest, 2002. 9.

23 Kaján–Martin: *Karikatúra a betűtengerben,* 47.

24 A 19–20. század fordulóján terjed el az élclapok egy másik típusa – mely a jelen kötet látókörén kívül esik –, a pikáns élclap, mely már nem politikai témájú humoros alkotásokkal szórakoztatta olvasóit. Az élclapok történetéről lásd Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai....*

25 A dualizmus rendszerének válsága a Borsszem Jankót is megviselte a századfordulótól, népszerűsége visszaesett,

de Tisza István 1913-ban jelentős szubvencióban részesítette a lapot, mely ezt követően, a háborús években támogatta a kormányzat háborús politikáját. Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története,* 214.

26 Gyűjteményes köteteket már a két világháború között is adtak ki. Például: *Major Henrik panoptikuma. Irók és hírlapirók karrikaturái.* Békéscsaba, 1913; Kaján Tibor: *Kaján rajzok.* Budapest, 1955, *Szűr Szabó József karikatúrái.* Budapest, 1964.

27 Lásd Sekuler, Robert – Blake, Randolph: Észlelés. Budapest, 2004.

28 Ismertségükről, elterjedtségükről egy lehetséges mérőszám lenne, ha tudnánk, hányan fizettek elő a lapokra, hányan nézhették meg a karikatúrákat. Előfizetőik számáról azonban például a dualizmus korából kevés adattal rendelkezünk (az idevágó levéltári iratok egy része megsemmisült), s azt is hozzá kell tennünk, hogy a 19. század második felében még sokan nem otthon, hanem kaszinókban, kávéházakban lapozgatták a vicclapokat, azaz jóval többen olvashatták, mint ahány előfizetőt ki tudnánk mutatni. Takács Róbert írásából azonban megtudhatjuk, hogy a Ludas Matyit az államszocializmus korában igen magas példányszámban nyomtatták (Jelen kötetben: 176. oldal).

29 Szabó Endre levele az Üstökös szerkesztőségéből, Budapest, 1893. március 1. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 57/3, 3.

30 A 19. század második felétől az ország területén eltérő ütemben, de terjedt az írni-olvasni tudás.

31 Molnár Jenő: *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza.* Budapest, 1930. 3.

32 Madaras László: *Tisztelt Ház!... 312 parlamenti karikatura miniszterekről, képviselőkről, a Ház tisztviselőiről, ujságirókról, borbélyról, szolgáról stb.* Budapest, 1928. 7.

33 Idézi: Takács Róbert: *Nevelni és felkelteni a gyűlöletet.* Médiakutató, 2003. tavasz, 45–46.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 276. f. 89. cs. 211. ő. e.

34 Willem: *A politikai karikatúra,* 67.

35 Ágai élclapi állandó szereplőinek nagy részét összegyűjtötte egy „énekes bohózat"-ban: Csicseri Bors és társa: *Egy görbe nap.* Budapest, 1902.

36 Ágai Adolf Márton Ferencnek [Abonyi Lajos]. [H. és d. n.] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond I/11, 25.

37 Borsszem Jankó, 1890. február 23. 4.

38 Vajda János: Önbírálat. In: Komlós Aladár (sajtó alá rend.): *Vajda János válogatott politikai írásai.* Budapest, 1954. 72–73.

39 Vajda: Önbírálat, 73.

40 Dr. Lázár Béla: *A karikatúráról.* Művészet, 1915. 4. sz. 208.

41 Pesti Napló, 1867. augusztus 20. és 27.

42 Egressy Ákos – Szüleinek, Párizs, 1861. március 4. In: Szalisznyó Lilla (sajtó alá rend.): *„Irjátok a mi tollatokra jön". Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865).* 1. kötet. Csokonai Könyvtár: Források. 19. kötet. Debrecen, 2017. 432.

43 A sztereotípiakutatás szociálpszichológiai alapmunkái: Lippmann, Walter: *Public opinion.* New York, 1946; Allport, Gordon W.: *Az előítélet.* [Ford.: Csepeli György.] Budapest, 1999; Aronson, Elliot: *A társas lény.* [Ford.: Erős Ferenc.] Budapest, 1994.

Hermann Róbert

A magyar forradalom a karikatúrák tükrében

Magyarországon 1848 tavasza előtt igen csekély hagyománya és tere volt a politikai jellegű karikatúráknak, s ez a kevés tér is az engedélyezett és nyomtatott nyilvánosságon kívül rekedt. 1848 elejéig Magyarországon nem jelent meg olyan illusztrált napi- vagy hetilap, amely e műfaj darabjainak helyet adhatott volna. De még ha létezett is volna ilyen orgánum, egy olyan korban, amikor még az uralkodó arcképének vagy a vallásos kegyképeknek a sokszorosításához is cenzori engedély kellett, a cenzúrán az ilyen jellegű ábrázolások aligha mentek volna át.

Az orgánumok és a sajtójogi környezet

1848-ban mindössze két olyan lap jelent meg Magyarországon, amely karikatúrákat közölt. Hosszú engedélyezési procedúra után, 1848. január 1-jén Kassán megindult Werfer Károly kiadásában az Ábrázolt Folyóirat című hetilap, amely összesen negyvenhat számot élt meg, s 1848 decemberében szűnt meg. A lap, amelynek mintájaként az akkori Nyugat-Európában már nagy hagyományokkal bíró hasonló orgánumok (Illustrated London News; Illustration, Párizs; Illustrirte Zeitung, Lipcse) szolgáltak, fametszetes illusztrációkkal kívánta érdekesebbé tenni cikkeit.[1] 1848. március 25-i száma már Képes Újság címmel jelent meg, majd a sajtótörvény miatt – amely magas kauciót írt elő a politikai lapokra – augusztus 5-étől Mulattató Képes Újságra változtatta címét. Összesen negyvenhat száma jelent meg, az utolsó 1848. december 9-én. Miután december 11-én a Franz Schlik altábornagy vezette cs. kir. csapatok elfoglalták Kassát, a lap megszűnt.

A magyarországi modern politikai karikatúra az Ábrázolt Folyóiratnál sokkal karakteresebb formában jelent meg az 1848. június 15-i mutatványszámmal, július 1-jétől pedig minden szerdán és szombaton az olvasók elé került a, Lauka Gusztáv által szerkesztett Charivari (Dongó) című humoros lap. A lapot Lauka és az akkor már neves grafikus, később honvédtisztként szolgáló Szerelmey (Liebe vagy Lieb) Miklós (1803–1875) adták ki. A cím utalt a forradalmak állandó kísérőjelenségére, a reakciósoknak tartott személyek számára adott macskazenékre, de Lauka a mutatványszámban azt ígérte, hogy a lap „utcai zaj és utcai botrány nélküli macskazene" lesz, amely „egyedül az érdeklett egyéneket bosszantja, – a közönséget pedig szintúgy, mint amaz, mulattatja".

A lapnak a mutatványszámmal együtt összesen huszonhat száma jelent meg, az utolsó 1848. szeptember 21-én. A macskazenét ábrázoló címlap és a figurális ábrázolásokból összeálló cím mellett a lap minden egyes száma közölte Szerelmey egy-egy litográfiáját. Ezek egy része Honoré Daumier 1839–1840-es (a párizsi Charivari hasábjain megjelent) karikatúráival mutat motívum- vagy kompozíciós rokonságot, ugyanakkor Szerelmey sikeresen ültette át a magyar politikai színtérre a francia mester alkotásait.[2] Az is érdekes, hogy elsősorban a helyzetképeknél élt ezzel az eszközzel, azaz a konkrét politikai eseményekre utaló karikatúráknál önállóan alkotott.

Míg az 1848 márciusától novemberéig terjedő időszakban Bécsben több karikatúrasorozat is megjelent, nálunk jelenleg összesen egy ilyenről tudunk. Ez a *KORSZERŰ TORZKÉPEK eredeti eszmék után költött genreképek krétamodorban magyarázó szavakkal (Zeitgemäße Carricaturen mit erläuterndem Texte)* címmel közreadott sorozat összesen hat lapból áll, s 1848 nyarán látott napvilágot. Noha a képek mindegyike ismert volt, a szakirodalom hosszú ideig nem kezelte őket sorozatként. Az első és az utolsó karikatúra vélelmezhető keltezése alapján a sorozat első darabja 1848. július 22-e, utolsó darabja augusztus 13-a után keletkezett, s nyilván nem sokkal ezután jelenhetett meg egységes egészként.

Ezek mellett szólnunk kell a külön lapként közreadott karikatúrákról is. Ezek egy része – az olvasóközönség össze-

tétele miatt – német nyelvű. Jelen ismereteink szerint e lapok többsége az 1848. március végétől szeptember végéig terjedő időszakban látott napvilágot, s nyomon követhető általuk a magyar forradalmi átalakulás, illetve a Batthyány-kormány időszakának története.[3]

Az 1848-as forradalom karikatúrákon

A politikai, társadalmi átalakulás és a belső viták élénken foglalkoztathatták a kortársakat, így a karikaturistákat is. Az egyik első önálló lap is e témában született: Grimm Rezső *Kard és czoff* című lapja, amely az áprilisi törvények szentesítése körüli huzavonát mutatja be. Miközben V. Ferdinánd jó szívvel kész átadni a törvényeket, s István nádor kezeskedik azért, hogy a magyarok ennek „nemes hasznát veendik", a magyarok kardjukat rázva „Most vagy soha" kiáltással nyomatékosítják kívánságukat. Ferdinándot azonban a kamarilla copfot viselő tagjai mindenáron vissza akarják tartani az engedmények megadásától (1. kép).[4]

A *Kik megtörvén honunkban az egyetértést a reactiot leginkább elősegiték* című karikatúrán az 1848 nyarán szerveződő baloldal szinte valamennyi fontos alakja feltűnik: Pálffy Albert, Madarász László és József, valamint Perczel Mór. A koporsóban Hunnia, „szófosás áldozatja" nyugszik, a búcsúztatást a püspöksüveges patás Nyáry Pál tartja, a Madarász fivérek ministrálnak. Fent Metternich szelleme lebeg, a kép közepén egy jezsuita felé imádkozik. A képen szereplő személyek – így a kormánypárttal júliusban szakító Perczel Mór – miatt valószínű, hogy 1848. július–augusztusában, a válaszfelirati vagy a hadügyi vita időszakában keletkezett (2. kép).

Egy 1848. augusztusi karikatúra a baloldal egyes tagjait különböző állatok képében ábrázolja, sőt, az ismeretlen rajzoló enyhén szólva lovagiatlanul Nyáry Pál barátnőjét is megrajzolta macska képében (3. kép).[5] Erről a Charivari augusztus 30-i számában – valószínűleg magától Szerelmeytől – jelent meg kisebb cikk, amelyben egyenesen úgy vélte, hogy az ismeretlen alkotó megérdemelné, miszerint „az utcán nyilvánosan arcul pökessék". A meglehetősen drasztikus képen a csengős medve (kutya?) Táncsics Mihály, a kakas Teleki László, a ravatalon ülő majom Madarász László, a koporsóban fekvő disznó Nyáry Pál, a koporsó mellett kuporgó macska Schodelné Klein Rozália, Nyáry Pál barátnője, a kardot viselő s éppen lócitromot potyogtató csikó Perczel Mór, az udvari bolond pedig Pálffy Albert. A szereplők azon sajnálkoznak, hogy „Már így megbukik miniszteri tervünk", Schodelné pedig hozzáteszi, hogy ezek után ő maga elmehet markotányosnőnek.

A *Minoritásban maradt első magyar minister* címmel a közölt képen Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztert láthatjuk, akinek az elemi iskoláról szóló törvényjavaslatát, pontosabban, annak a felekezetek szabad iskolalétesítésről szóló paragrafusát a vita során még a kormánypárti képviselők sem támogatták, s végül ifj. Pázmándy Dénes javaslata mentette meg a helyzetet. A karikatúrán látható még az Eötvös javaslatát vehemensen támadó Madarász László, illetve vélelmezhetően Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke (4. kép).

A belpolitikai viták mellett a külpolitikai kérdések és az osztrák–magyar viszony szintén karikatúrák tárgyát képezték. A parlament válaszfelirati vitájára utal a Charivariban közölt, *Az alsóház ministerialis classificatio szerint* című kép. A Batthyány-kormány szimpatizált az olasz egységmozgalommal, de az Ausztriával szemben fennálló, a Pragmatica Sanctióból következő kölcsönös védelmi kötelezettség miatt rokonszenvét nyíltan nem mutathatta ki. Sőt, az országgyűlés a július 20–22-e között lezajlott válaszfelirati vitában a kormány indítványára megszavazta, hogy a kormány ígérjen katonai és pénzsegélyt az uralkodónak az itáliai háború befejezésére, ha „a belháborúnak", azaz a szerb lázadásnak sikerül véget vetni. Ez lényegében persze a segély megtagadását jelentette. A kormány baloldali ellenzékének azonban még ez is sok volt; képviselői a kormány pragmatikus álláspontját a szabadság ügye elárulásának tekintették. A július 21-i, meglehetősen ingerült hangvételű vitában Kossuth kifakadt a baloldali ellenzék ellen: „[...] törpüljön el az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat."

A kép jobb oldalán három név szerint azonosítható miniszter, Deák, Széchenyi és Kossuth inti rendre az ellenzéket, amelynek törpe alakjai hiába kiabálnak és hadonásznak, középen pedig ott ül a rendületlen nyugalmú elnök, ifj. Pázmándy Dénes. Miután a rajzoló nyilvánvalóan összevonta a július 21-i és 22-i vitanapot, a szereplők nehezen azonosíthatók (5. kép).

A szeptember elejére kiéleződő magyar–osztrák viszonyra figyelmeztet a Charivariban az az aláírás nélküli kép, amely a Batthyány-kormány minisztereit csirkékként (Batthyányt kakasként) ábrázolja, akik fölött ott lebeg a kétfejű sas. Batthyány és Deák augusztus végén utaztak Bécsbe, hogy az uralkodóval szentesíttessék az ország-

gyűlés által az újoncállításról, illetve a magyar bankjegyek kibocsátásáról szóló törvénycikkeket (6. kép).

A Charivari második számában jelenik meg először a nemzetiségi kérdés, illetve konkrét magyar politikai szereplők. Miközben egy horvát nemzeti viseletű személy Magyarország térképéről levágja Horvátországot, így szól a mellette álló, kését fenő orosz figurához: „Soha se köszörüld olyan nagyon a bicskádat bratko Kosakiloff! sokkal könnyebben vágodik ez, mintsem eleve hittük." A beszélgetést és a térkép vágását fal mögül nézi a magyar kormány három minisztere: Eötvös József, Széchenyi István és Deák Ferenc (7. kép).[6]

A román nemzeti mozgalom területi aspirációi jelennek meg a Charivari későbbi számában közölt rajzon, amely egy Daumier-karikatúra alapján készült (8. kép). A pópa így szól a mellette álló román paraszthoz: „A mint mondtam, Mitru! Magyarország mienk lesz; valóságos menyország lesz hazánk!" „Popa! hát ha megcsípek, s felakasztanak?!" – kételkedik a paraszt. „Akkor is menyországba mégysz fiam Mitru! mindenkép menyország! azért hát szoritsd!"

A délvidéki harcokra és a szerb nemzetiségi mozgalomra utal a *Korszerű Torzképek* ötödik darabja, *A kamarillának egyik áldozatja* című kép, amely a korabeli magyar felfogásnak megfelelően a bécsi kamarilla és a szerb felkelők közötti szövetséget sugallja (9. kép).[7]

A szerb felkelők fő erősségének számító szenttamási sáncok „ujabb modorbani bevételére" tesz kesernyés javaslatot az a szeptember 7-én a Charivariban megjelent kép, amelyen léghajóról ágyúkkal lövik szét a szerbek táborát (10. kép). A keserűség érthető, hiszen a tábor bevételére indított addigi támadások július 14-én, majd augusztus 19-én kudarcba fulladtak.

A cs. kir. tisztikar egy részének közömbös hozzáállását bírálja a szeptember 21-i (valójában 23-i) számban közreadott kép, amely kártyázó és italozó katonatiszteket ábrázol a következő képaláírással: „Lemegyünk két hétre kártyázunk, és iszunk, haza jövén pedig, szinte neki dühödünk a nagy dicsőségtől" (11. kép).

A honvédelem érdekében tett erőfeszítések és Jellačić horvát bán betörése is gúnyrajzok készítésére sarkallta a karikaturistát. Kossuth 1848. július 11-i megajánlási beszédének remélt hatását és a nemzetiségek elszakadási törekvéseit egyaránt tükrözi Vidéky János *Kossuth az ország őrén* című képe. A kiállított magyar hadsereg első sorában a miniszterek állnak, előttük szuronyos puskával Kossuth, amint feltartóztatja az ország felosztására törekvő horvát és szerb alakot, valamint a kamarilla 200 millió forintot és 100 ezer katonát követelő képviselőjét. A szerb és a horvát azonban egymás között arról beszél, hogy a kamarillával sem osztoznak. A magyar hadsereg felett angyal lebeg „Ne bántsd a Magyart!" felirattal, a távolban látható a népfelkelés (12. kép).

Az országgyűlés hadügyi vitájára reflektál a *Magyar katona, német lábra* feliratú karikatúra. Szuronyos puskával felfegyverzett katona magyar címeres csákót és magyar atillát visel, deréktól lefelé viszont a cs. kir. hadseregben rendszeresített nadrágot és bakancsot láthatunk rajta (13. kép).

Szeptember 13-án már a Charivariban a Jellačić támadásával előállt új helyzetre válaszol az *Osztrák–magyar harcz* című kép, ahol azonos egyenruhát viselő cs. kir. katonák lőnek egymásra, s még az őket vezénylő tisztek arcvonásai is azonosak (14. kép).

A Jellačić betörését követően kialakult válsághelyzetet tükrözi az a „Szabadság! Egyenlőség! Testvérség!" feliratú rajz, amelyen Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy ölelő karokkal fogadja a csapatai élén horvát nemzeti öltözetben érkező bánt, miközben a háttérben a magyar csapatok „Szabadság" feliratú zászló, a horvátok pedig „Manifest. Mein lieber Jelacic" kezdetű királyi kézirat alatt ölik egymást. Ebből egy példányt Teleki tart a kezében, miközben a bán zsebéből Zsófia főhercegnő levele kandikál ki. Az égen egy kardot tartó, elkeseredetten káromkodó alak („Baszom a Spitzbub!") repül, akit a szakirodalom feltételesen Csány Lászlóval, a dunántúli haderő kormánybiztosával azonosít (15. kép).

Az egyik utolsó darab István nádor menekülését ábrázolja. A dunántúli haderő fővezérségéről lemondó, a fővárosba visszatérő, majd onnan titokban Bécsbe távozó nádor nyúlon ülve néz vissza, miközben az útjelző tábla anyai örökségként kapott birtoka, Schaumburg felé mutatja az utat.[8] Az Ábrázolt Folyóirat október 28-i számának egyik karikatúrája az országot haditörvények alá rendelő törvénytelen uralkodói rendeletre reflektál. Ezután egy hónapon át a lap nem közölt gúnyrajzot. November 25-én jelent meg *A magyar-vadászat* című kép, amelyen a császári tábornokok a peckesen járó magyarra uszítják vérebként ábrázolt katonáikat – de hiába.

1848 decemberétől hosszú időre megszűnt a magyar politikai karikatúra – a Habsburg Birodalom 1859–1860. évi válsága kellett ahhoz, hogy a sajtócenzúra viszonyai között újjászülethessen.

Jegyzetek

1 Dezsényi Béla: Az első magyar képes hetilap. A kassai Ábrázolt Folyóirat története. *Magyar Könyvszemle,* 1940. 1. sz. I. füzet, 17–35.

2 Gerszi Teréz: Daumier és az első magyar élclap karikatúrái. *Művészettörténeti Értesítő,* 1953. 1–2. sz. 138–144.; Gosztola Annamária: Szerelmey Miklós litográfus (1803–1875). *Művészettörténeti Értesítő,* 1985. 1–2. sz. 11–31.

3 A korszakra lásd *1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története.* Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. [Debrecen, 2009.].

4 Kincses Katalin Mária: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák.* A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen. – Schnitte und Litographien über politische und Kriegereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Budapest, 2010. 37. 33.

5 Közli Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor: *Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben.* Budapest, 1898. 15.

6 Rózsa György: Széchenyi-ikonográfia. In: Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora.* Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára, 3. kötet. Budapest, 1991. 290. és 301. (39. tétel); Rózsa György: Kossuth Lajos ikonográfiája. In: Körmöczi Katalin (szerk.): *„...leborulok a nemzet nagysága előtt". A Kossuth-hagyaték.* Budapest, 1994. 392–393. 197. tétel.

7 Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével.* Budapest, 1973. 161. 296. kép., leírása uo. 531.

8 Rózsa–Spira 1973. 224–225. 394. kép.

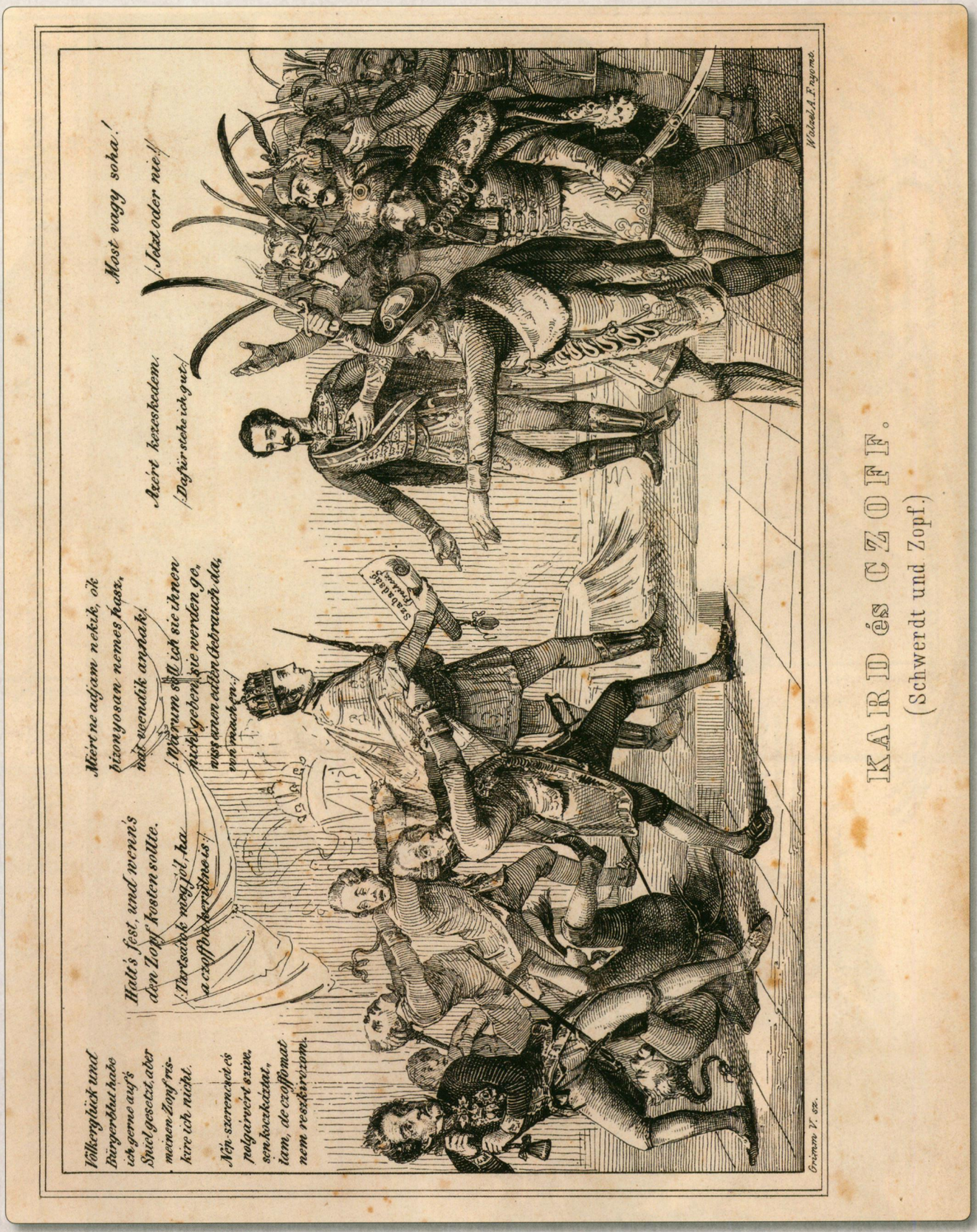

1. kép
Grimm Rezső. Magántulajdon, Hermann Róbert

Kik megtörvén honnunkban az egyetértést a reactiot leginkább elösegiték.

2. kép

gróf Andrássy Manó. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, 1848. április 8.

Egykorú kőnyomat után. Gr. Andrássy Manó rajza

Táncsics. Teleki László. Schodelné. Madarász. Nyáry Pál. Perczel. Pálffy Albert.

MAGYAR TORZKÉP. A belső politikai viszonyokra vonatkozik.

3. kép
gróf Andrássy Manó Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor: *Ezernyolczszáznegyvennyolcz.* Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Budapest, 1898. 15.

4. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. augusztus 19.

5. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. július 26.

6. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. szeptember 2.

7. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. július 5.

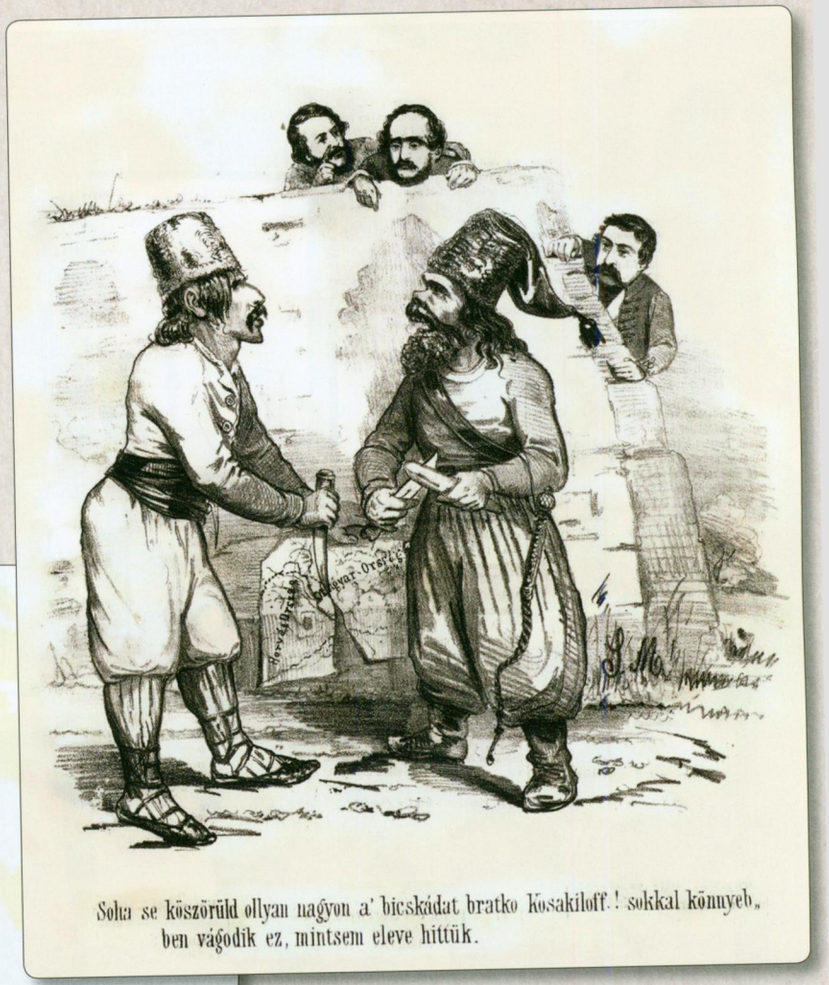

Soha se köszörüld ollyan nagyon a' bicskádat bratko Kosakiloff.! sokkal könnyebben vágodik ez, mintsem eleve hittük.

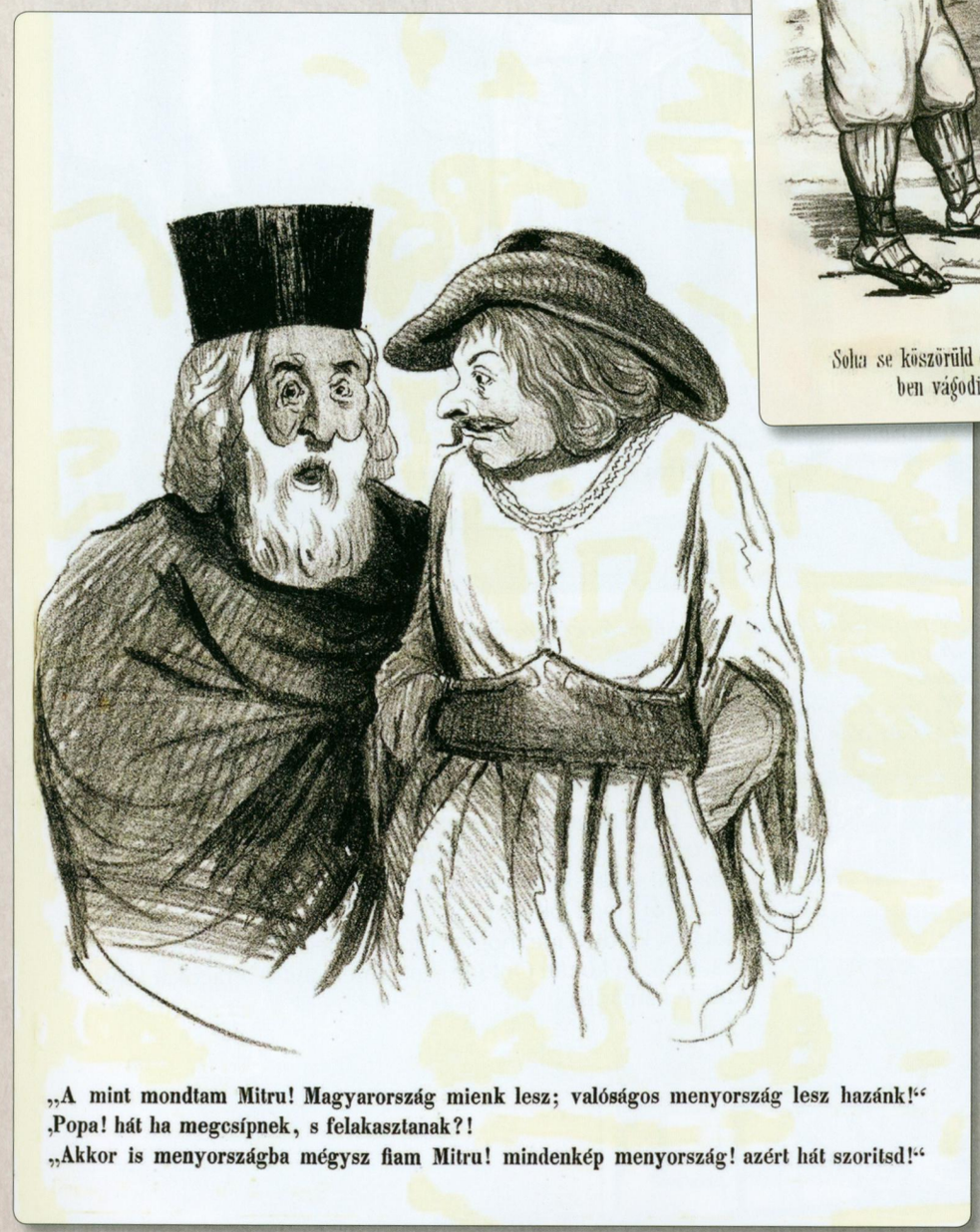

„A mint mondtam Mitru! Magyarország mienk lesz; valóságos menyország lesz hazánk!“
‚Popa! hát ha megcsípnek, s felakasztanak?!
„Akkor is menyországba mégysz fiam Mitru! mindenkép menyország! azért hát szoritsd!“

8. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. augusztus 9.

9. kép
gróf Andrássy Manó
Magántulajdon,
Hermann Róbert

Az 1. bíró: Mivel Ön nem ért sem szerbül, sem románul, sem magyarul, így Ön talán német?
Rab: Na! – Bécsi vagyok, egy tüzér.
A 2. bíró: Hogy jött ide?
Rab: Ők küldtek ide, hogy a rácokat megtanuljam lőni.
A 3. bíró: Ki küldte Önt ide, hogy megtanítsa a rácokat lőni?
Rab: A kamarilla.

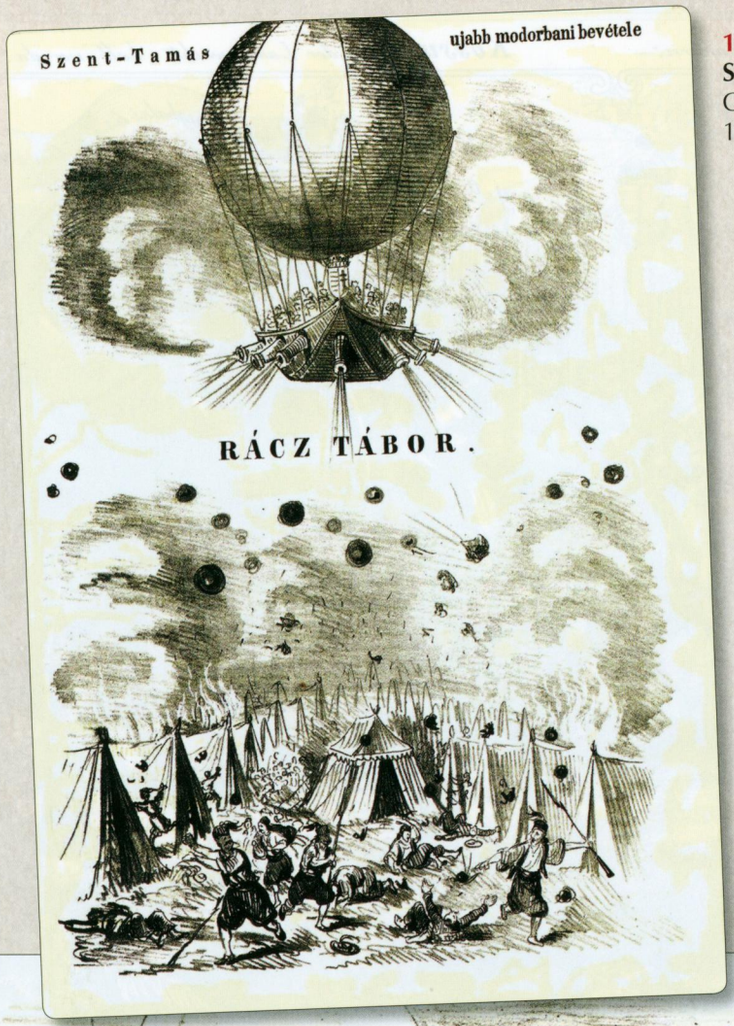

10. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. szeptember 7.

11. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. szeptember 21.

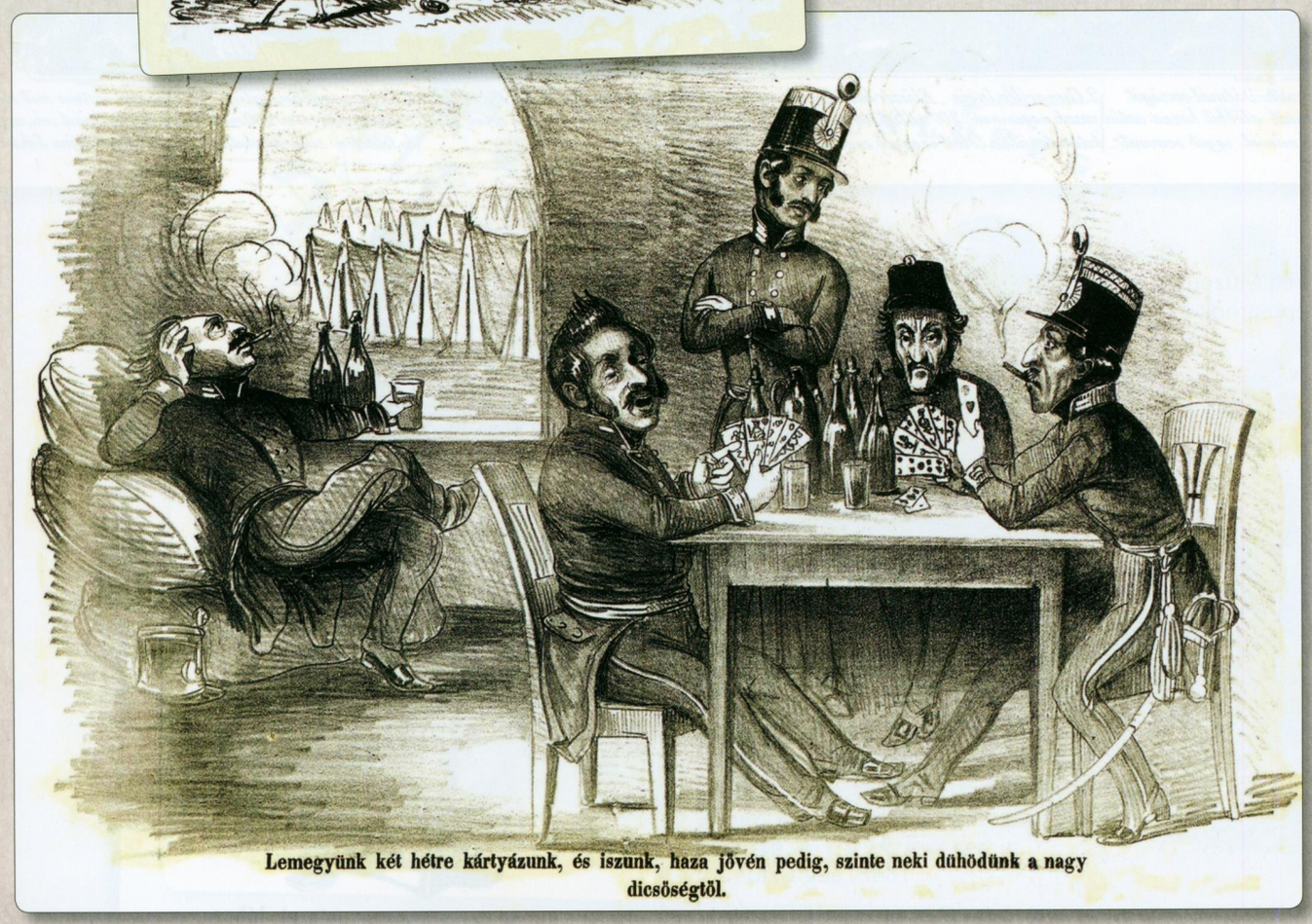

Lemegyünk két hétre kártyázunk, és iszunk, haza jövén pedig, szinte neki dühödünk a nagy dicsöségtöl.

12. kép
Vidéky János
Magyar Nemzeti Múzeum
Történelmi Képcsarnok

13. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. augusztus 23.

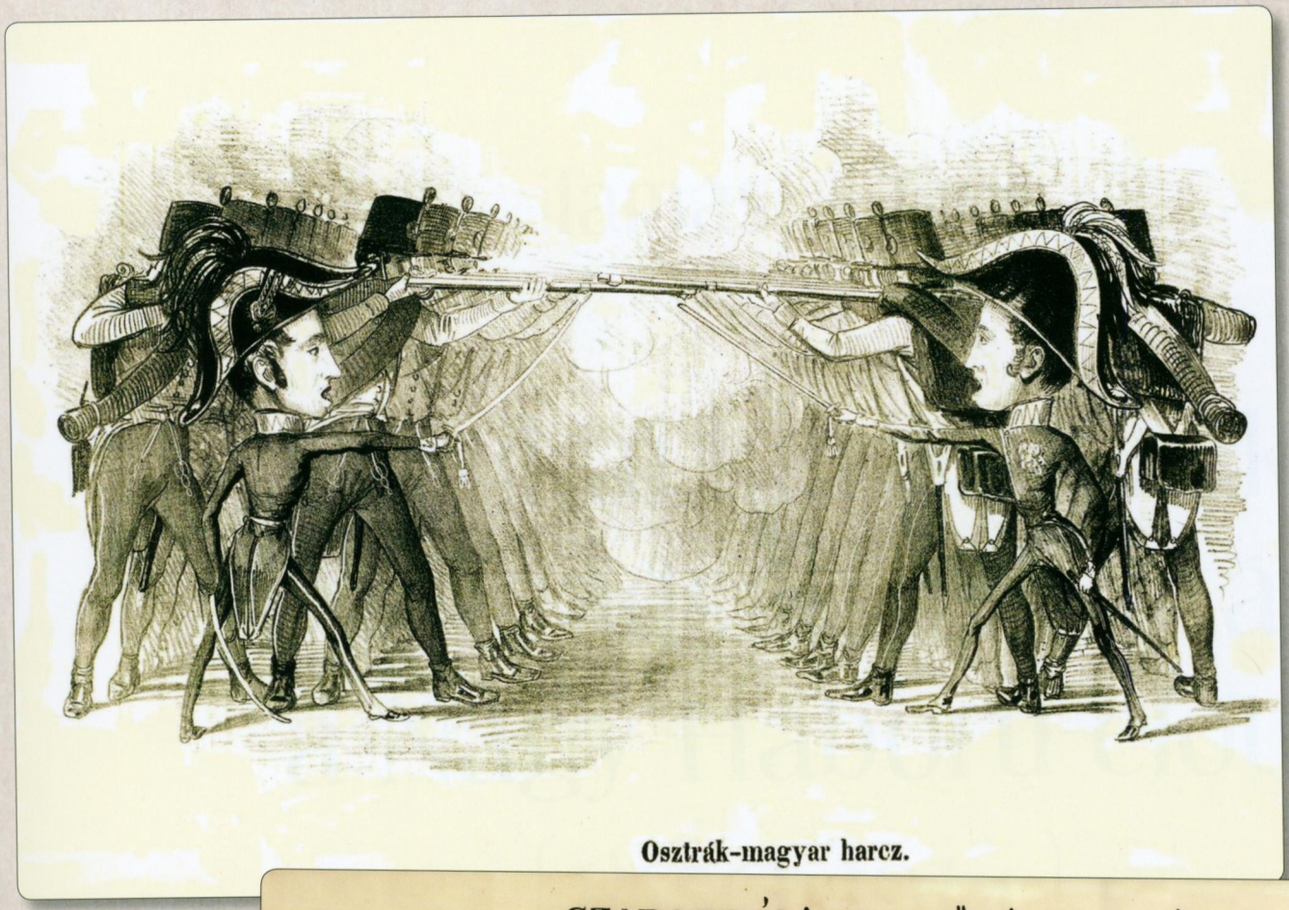

14. kép
Szerelmey Miklós
Charivari,
1848. szeptember 13.

15. kép
Ismeretlen művész
Magyar Nemzeti
Múzeum Történelmi
Képcsarnok

Tamás Ágnes

Politikai karikatúrák a szabadságharc után, a Nagy Háború előtt (1850-1914)

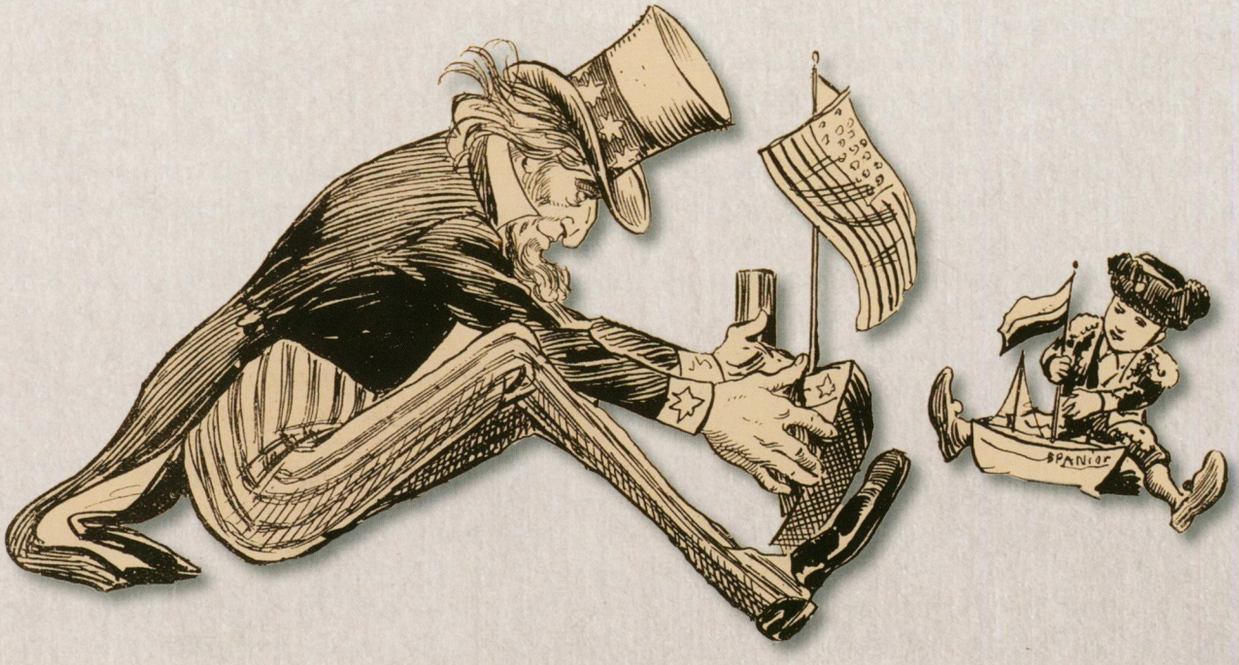

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően izgalmas, átmeneti időszak következett a Habsburg Birodalom, s így Magyarország történetében is. Az 1867-es kiegyezés megkötése előtt a birodalom rendre részt vett az Európa térképét átformáló történésekben, háborúkban, melyekben többnyire vereséget szenvedett, 1867 után azonban, habár újabb háborús konfliktusok sora bontakozott ki – az Osztrák–Magyar Monarchia szomszédos országai között többször, az első világháború előestéjén is –, azokban már Bosznia-Hercegovina megszállásán és csatolásán kívül nem avatkozott be. A külpolitikai események, amelyekről a kortársak úgy gondolták, hogy a birodalom és benne Magyarország jövőjét befolyásolhatják, ennek ellenére izgalomban tartották az olvasókat és a karikaturistákat, mint ahogy az európai politikát meghatározó szereplők is megjelentek a magyar karikatúrákon. A politikai napilapok több távoli eseményről (például a gyarmatokon zajló háborúkról) számoltak be egyre gyorsabban és pontosabban, képekkel illusztrálva tudósítottak, s ez torzképek készítésére sarkallta az alkotókat. A nemzetkarakterológiák mintájára a messze élő, egzotikus csoportokról – melyek tagjaival a kortársak többsége sosem találkozhatott – készítettek sztereotip tulajdonságra építő, jellemző karikatúrákat.

Az osztrák–magyar kiegyezést követően egy gazdasági szempontból – megszakításokkal ugyan, de – prosperáló, látványos fejlődést, modernizációt hozó korszakban a rajzolók az ország belügyeivel, Ausztria és Magyarország viszonyával, illetve a Monarchia közös ügyeivel foglalkoztak leginkább. Ebben az időszakban – a háborús évektől eltérően – a belső „ellenfél" került elsősorban a gúny céltáblájára. Ilyenek voltak például a nemzetiségi mozgalmak, a magyarországi zsidóság, a parlamenti ellenzék, de gyakran foglalkoztak a kormánypárttal, a kormány egyes intézkedéseivel, s teret kaptak a társadalmi-gazdasági problémák, a politikai korrupció s a hosszabb-rövidebb ideig tartó gazdasági válságok is.

A történészek e periódust két nagyobb szakaszra bontják, aminek követését témánk szempontjából indokolttá teszi, hogy mind a sajtóviszonyok, mind pedig a lehetséges karikatúratémák tekintetében jelentős eltéréseket figyelhetünk meg.

Gúnyrajzok a centralizációtól a kiegyezésig (1850-1867)

A megtorlást követően a centralizáció irányába elmozduló bécsi vezetés a sajtóügyeket újraszabályozta. Az 1852. szeptember 1-jével a birodalom egész területén életbe lépő új sajtórendtartás szigorú keretek közé szorította a lapkiadás engedélyezését, bevezette a kinyomtatott, de még terjesztés előtt álló sajtótermékek rendőrhatósági ellenőrzését, s a sajtórendtartással egyszerre hatályba lépő büntető törvénykönyv szabályozta a kiszabható büntetések mértékét sajtóvétségek esetében. A szerzők és szerkesztők öncenzúrát kellett, hogy gyakoroljanak, s a vicclapokban sem jelenhetett meg karikatúra bármilyen témáról. A retorziókat sem kerülhették el az élclapszerkesztők, a Bolond Miska több számát is lefoglalták. Szerkesztője keserűen jegyezte meg: „Salamon király bölcsessége sem lenne képes magát a mostani sajtóviszonyok közt tájékozni."[2]

Az 1860-as évek első felében történtek ugyan kísérletek egy önálló magyar sajtótörvény kidolgozására, amely azonban nem született meg, így Ferenc József 1861-ben ismét az 1852. évi sajtórendtartás intézkedéseit vezette be (ezeket 1860-ban az októberi diploma, amellyel az uralkodó az alkotmányos kormányzás útjára kívánt visszatérni, hatályon kívül helyezte egy rövid időre). Ez 1867-ig határozta meg a magyar sajtó mozgásterét.[3]

A szabadságharc leverése után Jókai Mór adott ki először egy rövid életű élclapot Nagy Tükör címen, amely

1856 és 1858 között jelent meg, majd sokkal sikeresebb vállalkozásként indította útjára Az Üstököst, amely 1858-tól 1919-ig szórakoztatta olvasóit. Ezekben saját munkáit, humoros írásait és verseit is publikálta. Az 1860 és 1875 között megjelenő Bolond Miskát, a korszak másik meghatározó élclapját az ugyancsak író, politikus Tóth Kálmán alapította és szerkesztette, s még egy rövid életű lapot említhetünk meg, Kecskeméthy Aurél Handabandáját, amely talán az első magyar kormánypárti vicclapnak tekinthető.[4] Karikaturistákból azonban olyannyira hiány volt még ekkor, hogy a jó rajzolói készséggel megáldott Jókai a kezdeti időszakban élclapjaiba még maga készítette a gúnyrajzokat. A rajzolóhiány két tehetséges karikaturista, Jankó János és Karel Klíč megjelenésével oldódott meg a későbbiekben.

Az élclapok forrásértékét képi elemeiken kívül az is jelentősen növelte, hogy előfizetőik száma az 1860-as években vetekedett a politikai lapokat járatók számával. Az évtized elejéről még nem ismerünk ugyan megbízható példányadatokat, de a Bolond Miska szerkesztője, miután lapjának egy számát betiltották, azért kárhoztatta a cenzúrát, hogy 7-8000 előfizetője maradt lap nélkül.[5] A szakirodalom becslésein kívül[6] az 1862–1867 közötti időszakra vonatkozóan rendelkezünk pontos példányadatokkal, eszerint a Bolond Miska előfizetőinek száma 2100 és 5000 fő között, Az Üstökösé 1500 és 3000 fő között ingadozott.[7]

A cenzúra következtében – és az aktív belpolitikai színtér, a magyar országgyűlés összehívásának híján – több éven keresztül a külpolitikai témák domináltak a hazai karikatúrákon. Természetesen ezek sem voltak érdektelenek a magyar olvasó számára, hiszen III. Napóleon francia császár törekvései és osztrákellenes háborúja, Olaszország létrejötte, a német egység kialakulása Habsburg- vagy porosz vezetéssel mind befolyásolhatták Magyarország sorsát. III. Napóleon a pest-budai gúnyképeken gyakran szerepelt, karakterisztikus arcvonásai következtében könnyen felismerhető volt, de a humor forrása általában nem eltorzított alakja, hanem az a szituáció volt, amelyben ábrázolták. Az 1860-as években az európai politikában játszott meghatározó szerepét karikírozták ki, amikor szakácsként tűnik fel Garibaldival és a szárd–piemonti miniszterelnökkel, Camillo Cavourral (1. kép). Máskor bűvészként láthatjuk, s ekkor felrója neki a karikaturista, hogy – bár a legtöbb európai nemzetállam fejlődését érintő kérdéssel „bűvészkedik" – a zsonglőr nem sietett a lengyel felkelők segítségére (2. kép). A magyar kortársak többször is kifejezték szimpátiájukat az Oroszországtól való függetlenségükért harcoló lengyelekkel. A két nép oroszellenessége érthető ebben a korszakban, mivel a magyarok elsősorban Oroszországot okolták az 1849-es vereségért, Lengyelország jelentős része pedig orosz fennhatóság alá tartozott. Ezért látott napvilágot az a karikatúra is, melyen az oroszok a lengyelek orrát és fülét vágják le, de – „kegyes" orosz engedményként – a nyelvüket nem (3. kép). A képek külpolitikai ihletésűek ugyan, mégis lehetett belpolitikai áthallásuk. A lengyelek anyanyelv-használati jogokat is követeltek, a magyar kortársak ugyanekkor a centralizáció és a németesítés ellen küzdöttek. A kép azt sugallja, hogy az Orosz Birodalom – a Habsburghoz hasonlóan – elnyom minden nemzeti, függetlenségi törekvést. A küzdelemben az orosz medve, az Orosz Birodalom győzelmét jósolja a kortárs magyar rajzoló, mivel a vadállat jóval nagyobb, mint a rá támadó lengyel hadsereg (4. kép).

A belpolitikai ügyekkel foglalkozó karikatúrák az 1860-as évek elejétől elsősorban az országgyűlések üléseihez, illetve a kiegyezési tárgyalásokhoz kötődnek. Nyomon követhetjük a küzdelmeket a tekintetben, hogy a különböző csoportosulások miként képzelték el a Habsburg Birodalom és benne Magyarország jövőjét. Önálló, független országként, melyet csupán az uralkodó személye köt Ausztriához, vagy ennél szorosabb kapcsolatban. A karikatúrákon összecsapnak a különböző vélemények: az 1848. áprilisi törvények alapján szervezzék-e újra az országot, vagy az 1847-es konzervatív eszmék, esetleg az 1849-es függetlenségi gondolatok mentén. Az 1861. évi országgyűlés padsoraiban helyet foglaló két nagyobb csoport, a Határozati és a Felirati Párt vitája tehát, amely valójában az uralkodóhoz, a birodalomhoz való viszony értelmezéséről szólt, megelevenedik a gúnyrajzokon is. Az Üstökös egyik képe valóságos parlamenti csatát vizionált a két párt között. A kép latin nyelvű címe („Két viszálykodó között a harmadik örül") figyelmeztet a veszekedés veszélyeire, itt azonban ironikus módon a harmadik fél, az osztrák-németek öröme sem felhőtlen (5. kép). Egy másik rajz szerint is leginkább az osztrák-németeknek és a Magyarországra kényszerített 1861. február 26-i uralkodói pátensnek (melyben egy összbirodalmi tanács létrehozását tűzték ki, ami ellen a magyar politikai elit hevesen tiltakozott) fog ártani ez a vita, mivel az olló a bécsi politikust, Anton von Schmerling államminisztert vágja ketté (6. kép). A karikatúrákon megfigyelhetjük az osztrákellenes hangulat lenyomatait ugyanúgy, mint az alkotmányosság és a szabadság visszaszerzésébe vetett hitet vagy a Magyarország törvényeit sértő berendezkedés elutasítását.

A ruháján az „oktroy" feliratot viselő férfi táncra kéri Hungáriát, a Magyarországot megtestesítő fiatal nőt, ő azonban elutasítja a frakkos urat, mert már két ifjú szórakoztatja: a „jog" és a „törvényesség" állnak mellette, tehát az oktrojált, az uralkodó által Magyarországra rákényszerített rendszert nem fogadja el. A karikatúra azt hirdeti, hogy a magyarokkal való megegyezés feltétele az alkotmányosság helyreállítása, a rendeleti kormányzás megszüntetése (7. kép).

A centralizációt, Schmerling törekvéseit bírálja és emlékeztet annak működésképtelenségére az a karikatúra, amelyen a nyolc gyeplőt – a lovak egyikén a magyar címer ismerhető fel – egy kézben tartani akaró lovas (Schmerling) kettészakadt, s már csak a feje látható egyben. A lap kommentárja szerint még a cirkuszban sem jó a centralizáció, nemhogy a soknemzetiségű birodalomban (8. kép). A vetélytársnak vagy ellenfélnek tekintett politikai erő tevékenységét, törekvéseit a későbbiekben is gyakran tették a rajzolók nevetségessé, céljaikat kétségessé cirkuszi szcenáriókkal. A Bolond Miska bécsi levelezője (Kipfelhauser úr) pedig amiatt mérgelődik, hogy az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások alatt úgy tűnik, Deák Ferenc vezetésével az 1848-as berendezkedés visszaállítása, a magyar álláspont diadalmaskodhat. Az ajtón magyar címeres hőmérőt látunk, melynek higanyát Deák feje adja, s a hőmérséklet már a tavaszi hónapban is eléri a 48 fokot (9. kép). Deák a kiegyezési tárgyalások kapcsán máskor is megjelent a karikatúrákon, de a képeken a „haza bölcse" arcvonásait sosem torzították el az alkotók, mindig a jelenet és annak mondanivalója következtében vált a kép humorossá. Jó példa erre az az ugyancsak gyakori ábrázolási módot felvonultató kép, amely két részből áll: Deák az 1848-as magyar alkotmányt olvassa, s Bécs jellemző épületéről, a Stephansdom tetejéről próbál vele kapcsolatba lépni egy osztrák-német politikus; Deák azonban nem hajlandó vele tárgyalni, így kénytelen Magyarországra jönni és meghallgatni a kiegyezés magyar feltételeit (10. kép).

A Bécshez való viszony újragondolása mellett az 1860-as évek elejétől megjelent a nemzetiségi mozgalmakhoz való viszony újraértelmezésének igénye is. A nemzetiségi mozgalmak megjelenítése – demonstrálandó, hogy a magyar politikai elit hajlandó a közeledésre, ha ők szembefordulnak Béccsel – nem olyan gúnyos, mint majd később hatalmi pozícióból a dualizmus korában, hanem kifejezetten barátságos: a magyar együtt italozik a szerb és a román alakkal (11. kép).

Az 1867 előtti zsidóábrázolások kevésbé torzak, később negatívnak ítélt tulajdonságaik alig kaptak teret, a majdani jellegzetes ábrázolásmódjuknak még számtalan eleme nem alakult ki, amit mutat az az 1857-es rajz is, amelyen a zsidó figurát elsősorban neve – Iczik – különbözteti csak meg a magyartól (12. kép). Nevükön kívül jiddis-héberrel kevert nyelvük vagy a magyar szavak sajátos kiejtése tette őket felismerhetővé, s ez a későbbi időszakok képaláírásaira is jellemző maradt. Anyagi erejük azonban, vagyis hogy komoly tőkével rendelkeznek, üzletelnek, hiteleznek – ami a magyar mentalitástól távol állt –, már az 1860-as évek karikatúráin is megjelent, ahogy a később általánossá vált gúnyos, gunyoros mosoly az arcukon is. (13. kép). A magyar lovag fegyverekkel küzd, a zsidó pénzzel – üzeni a gúnyrajz. A magyar kortárs megközelítésben az önkép és a zsidókról alkotott kép elemei komplementer jellegűek. Azok a tulajdonságok, amelyek a magyarokat jellemzik (lovagias, bátor, jó katona, nem üzletel, becsületes), hiányoznak a zsidókból, akik gyávák, nem katonának valók, az üzleti életben boldogulnak, hazugok, és átverik ügyfeleiket.

Az izraelitákhoz hasonlóan a számos anekdota főszereplőjét játszó cigány ugyancsak gyakran látható a karikatúrákon. A birodalom területén, de elsősorban a Lajtán innen – a zsidókhoz hasonlóan – szétszórtan élt a cigányság, melynek egy része a 19. század közepére már a letelepedett életformát választotta. Gazdasági és társadalmi tekintetben elmaradottabb körülmények jellemezték őket, s a vándorcigányokat a szegénység is nagymértékben sújtotta. Fő megkülönböztető jegyük a karikatúrákon, hogy bőrüket sötétebbre színezték az alkotók, illetve jellemzően eltért a beszédmódjuk a magyarokétól. A leggyakrabban ábrázolt élethelyzetük hogy lopnak, hazudnak, kisebb vagyon elleni bűncselekményeket követnek el, s ezekért gyakran állnak bíróság előtt. Mindig szegényként jelenítették meg őket, sokszor mezítlábasan, hiányos, foltozott-varrott öltözetben. Jellemzően éheznek, vagy rossz minőségű ételt esznek, ami különösen visszataszítóan hatott, azonban kiváló zenészek. Az Üstökös képén egy postás cigányt láthatunk, aki földesura üzenetét adja tovább (14. kép).

Politikai karikatúrák békeidőszakban (1867-1914)

1867 márciusától ismét az 1848. évi XVIII. tc. szabályozta a magyarországi sajtóviszonyokat. Az 1848-ban megalkotott, ám nem véglegesnek szánt jogszabály helyett hosszú ideig nem hoztak új, a modern viszonyokhoz jobban alkalmazkodó sajtótörvényt, csupán rendeletekkel,

végrehajtási utasításokkal egészítették azt ki. Az új szabályozásra való igény közvetlenül a kiegyezést követően jelentkezett – a kormánypárti sajtót erősítendő és a kiegyezésellenes hangulatot mérséklendő –, de végül hosszú vitákat követően csak 1914-ben került rá sor. A lapkiadók mindenekelőtt a helyreigazítási és kártérítési perek kilátásba helyezését bírálták, de az új törvény működését nem ismerhették meg a kortársak az első világháború kitörése miatt,[8] ami viszont e területen igen komoly változást hozott.

Az osztrák–magyar kiegyezést követően az élclapok – így a karikatúrák is – elsősorban politikai pártokhoz kötődtek.[9] Kormánypárti (Borsszem Jankó), a kiegyezés által létrejött rendszert támogató, de módosításokat követelő (Az Üstökös, Bolond Miska) és függetlenségi-ellenzéki (Ludas Matyi) vicclapokból válogathatunk képeket, amelyekben a belpolitikai események értelmezési keretei nagyon is eltérőek, a nemzetiségi ügyekben és a külpolitikai kérdésekben azonban gyakran egybecsengenek a vélemények. Később az újabb pártok és politikai mozgalmak létrejöttével újabb élclapok jelentek meg (például az antiszemita Magyar Herkó Páter 1893 és 1933 között a pap Markos Gyula szerkesztésében), s ezek elődeiknél sokszor népszerűbbek voltak.

Az Üstökös és a Bolond Miska mellett először a Ludas Matyi alakult meg azzal a céllal, hogy a kiegyezés ellen agitáljon.[10] Ennek ellensúlyozására jött létre a liberális, kormánypárti Borsszem Jankó Ágai Adolf szerkesztésében, aki korábban a Bolond Miskának dolgozott, így jelentős humoros szövegírói tapasztalatokkal rendelkezett. Lapját a 20. század elejéig irányította, később Molnár Jenő, Bér Dezső és Gáspár Antal szerkesztették tovább. A humor természetrajzából következően a függetlenségi-ellenzéki színezetű lapok száma gyarapodott, s szinte kivétel nélkül komoly előfizetői táborral bírtak. Rákosi Viktor szerkesztésében jelent meg a Kakas Márton 1894 és 1918 között, Bartók Lajosában a Bolond Istók 1878 és 1918 között, de hosszabb ideig szórakoztatta olvasótáborát az Urambátyám és a Mátyás Diák is.

Az élclapoknál a magyar irodalmi élet jelesei közül dolgozott például Arany János, Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Ábrányi Kornél és Kozma Andor is, de mivel kiterjedt levelezői hálózattal rendelkeztek, olvasóiktól az ország minden tájáról érkeztek a szerkesztőségbe humoros írások, szövegek. Rendszeresen – többnyire jubileumi számaikban – közöltek egy-egy képet arról is, hogy kávéházakban, vendéglőkben milyen jó hangulatban zajlik a közös szerkesztői munka, hogyan vitatják meg a beérkezett anyagokat. A világháború alatt, illetve az ezt követő években már elmaradtak ezek a hangulatos képek, ekkor már inkább nosztalgikusan emlékeztek a dualizmus békés korszakának legjobb alkotásaira. Az élclapok számának bővülésével egyre több rajzolóra volt szükség, s a század végéhez közeledve egy fiatalabb generáció vette át a meghatározó szerepet ezen a téren. Közülük meg kell említenünk Faragó József, Garay Ákos, Mühlbeck Károly, Linek Lajos, Homicskó Atanáz, Bér Dezső és Jeney Jenő nevét. Ez a gárda egészült ki az 1910-es évektől egy újabb, nyugat-európai tanulmányokat folytató rajzológenerációval (Pólya Tibor, Gáspár Antal, Dezső Alajos, Gedő Lipót, Vértes Marcell, Hermann Lipót), s az 1930-as évek végéig ők határozták meg a hazai élclapok arculatát.

Természetesen mindegyik lap kísérletet tett állandó, egy-egy társadalmi vagy nemzetiségi, felekezeti csoportot megtestesítő figura megteremtésére. E tekintetben a dualizmus korában a Borsszem Jankó alakjai voltak a legsikeresebbek és a leghosszabb életűek.[11] Az egyes csoportok jellemzőit markánsan megragadva készített Jankó János humoros alakokat, akik az aktuálpolitikai, kulturális, társadalmi, gazdasági kérdésekről szóló rövid kommentárok, levelek, beszélgetések mellett szinte mindig megtalálhatók. Képünkön Seiffensteiner Solomon, egy izraelita figura tűnik fel, aki hétről hétre tárgyalta az aktuális eseményeket, és fűzött hozzájuk humoros megjegyzéseket (15. kép). Ő azon állandó alakok egyike, aki hosszú ideig – még az első világháború utáni években is – szórakoztatta olvasóit, miközben az állandó figurák jelentős része már rég eltűnt a lap hasábjairól.

A legtöbbet ábrázolt témák – az adott élclap pártállásának megfelelő szemüvegen keresztül szemlélve – a belpolitikai csatározások, a parlamenti ülések és ezek főszereplői, a választási kampányok, egyes hevesebb vitákat szítő törvényjavaslatok voltak. A kiegyezést követő években természetesen a karikaturisták értékelték az újonnan kialakult politikai berendezkedést. Az ellenzék érthető módon bírálta a kiegyezés (egyes) feltételeit. Ilyenek voltak a delegációk intézményei, amelyek az osztrák–magyar közös ügyek költségeiről tárgyaltak, vagy a Magyarország által – bizonyos részben és önként – átvállalt osztrák államadósság kérdése. Az egyik karikatúrán az új menyasszony első pillantásra nagyon csinos, ekkor a magyar férfi csak a kiegyezés pozitív oldalait látja (a feliratokon „autonómia" és „magyar miniszterelnök" olvasható), de ijesztővé válik a házasság, amikor hátulról is szemügyre veszi

a nőt, hiszen a „közös ügyek"-et és az „államadósság"-ot is elveszi a magyar vőlegény (16. kép). A házasság a későbbi évtizedekben is számtalan összefüggésben szimbolizálta a politikai, diplomácia bel- és külkapcsolatok alakulását. A kiegyezési törvény magyarországi és ausztriai életbelépése után már úgy vetették papírra a hazai ellenzéki sajtóban az új rendszert, hogy az Magyarországra nézve veszélyes: az aranyos bociból („közös ügy") néhány hónap alatt hosszú szarvú, erős bika lett (17. kép). Máshol a függetlenségét elveszített magyar fél olyan amputáltként jelent meg, akit a Habsburg címerállat tart, mert a kvóta és a közös ügyek nem teszik arra alkalmassá, hogy megálljon a saját lábán (18. kép).

Ismert politikusok és közéleti személyiségek portrékarikatúrái – gyakran címlapokon – rendszeresen szórakoztatták az olvasókat. A rajzolók egy-egy tipikusnak tartott arc- vagy jellemvonás kidomborításával érték el a humoros hatást. Rákóczy János – Kossuth Lajos egykori titkára – ellenzéki képviselő egy ilyen portrén látható vérszomjas férfiként a kormánypárti karikatúrán (19. kép). A jól eltalált alakok hosszú évekig jellemezhették egy politikus ábrázolási módját, ilyen volt például a több cikluson keresztül miniszterelnök Tisza Kálmán (1875–1890), az izraelita üzletember Wahrmann Mór (20. kép), Bánffy Dezső (1895–1899) és Széll Kálmán (1899–1903) miniszterelnökök, Kossuth Ferenc vagy Apponyi Albert, akikkel a következőkben még találkozni fogunk.

A parlamenti erőviszonyokat, belső harcokat sokszor erőművészek vagy sportolók mutatták be a karikatúrákon, így például a költségvetés körüli csatározást (21. kép), a heves országgyűlési vitákat pedig jobbára cirkuszként ábrázolták (22. kép). A kormánypárt és az ellenzék harca természetesen állandó karikatúratéma volt. A Borsszem Jankó azért támadta az ellenzéket, mert az obstrukcióval – hosszú beszédekkel, zavarkeltéssel – akarta akadályozni, ellehetetleníteni a parlamenti munkát (23. kép). Kül- és belpolitikai témák megjelenítésénél gyakoriak azok az ábrázolások, amelyeken szakácsok „főznek ki" valamilyen javaslatot egy-egy probléma megoldására, ezek azonban nem feltétlenül nyerték el az alkotók-olvasók tetszését. Egy torzképen a házelnök, Perczel Dezső nyújtja át az új házszabályt egy tűzforró edényben, amely meg fogja égetni a politikusok kezét (24. kép).

Míg a (politikai) szövetségeket a házasság, azok megszegését pedig a hűtlenség allegóriáját felhasználva rajzolták meg, a politikai élet férfi szereplőit előszeretettel torzították s ábrázolták nem túl vonzó nőkként az alkotók. A pártstruktúra átalakulásakor politikusokat próbálnak saját pártjukba átcsábítani egyes képviselők (25. kép), míg máskor Széll Kálmán jelenik meg nőként, mellette Apponyi Albert, az idős Tisza Kálmán és mögötte Bánffy Dezső volt miniszterelnök (26. kép).[12] Az ismert mesék, ókori mitológiai és bibliai történetek is bőségesen szolgáltattak ötleteket politikai karikatúrák készítéséhez, események értelmezéséhez, rajzos kommentálásához. Tisza Kálmán miniszterelnök cézárként jelenik meg egy arénában, előtte gladiátorai, a kormánypárti harcosok, akik köszöntik őt (a képaláírásban szerepelő latin mondattal üdvözölték a császárt a római gladiátorok, mely magyarul így hangzik: „Légy üdvözölve, császár, köszöntenek téged a halni készülők!"), a ketrecekben pedig az ellenzéki párti vadállatok láthatók. A karikatúra – utalva a kormánypárti győzelem érdekében folytatott heroikus küzdelmekre – az 1878-as választások időszakában készült (27. kép). A híres ókori alkotás, a Laokoón-szoborcsoport is gyakran elevenedett meg a torzképeken. Az egyik karikatúrán Bánffy Dezsőre és politikustársaira tekeredik fel a gyilkos kígyó, az „obstrukció" (28. kép), amely végül Bánffy bukásához vezetett. Jól ismert bibliai történethez kapcsolódik az a kép is, amelyen az ellenzék vezető politikusai (Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán) beszélgetnek egy elveszített választás után. Tiszáék nem tudtak kijutni az ellenzéki pozícióból, az ellenzéki „paradicsomból", a balközép most sem került kormányra, a bihari program nem győzte meg a választókat (29. kép). Számos alkalommal tűnt fel a rajzokon az államot szimbolizáló lovas kocsi is, melyet néha több különböző irányba húznak a kocsisok vagy a lovak, vagy megpróbálják kitolni a kátyúból, ahogy teszi ezt Bánffy és osztrák kollégája a gazdasági kiegyezési tárgyalások időszakában. A karikatúra érdekessége, hogy az uralkodó ritkán kaphatott teret torzképeken, ezen mégis látható (30. kép).

A Monarchia egésze szempontjából ugyancsak belpolitikai kérdés az osztrák–magyar viszony megítélése. Az osztrák-németek és magyarok egymásról alkotott képét – néhány állandó vonástól eltekintve – a pillanatnyi politikai helyzet jelentősen befolyásolta. Visszatérő téma a karikatúrákon is a tízévenként megújítandó gazdasági kiegyezés körüli kötélhúzás Bécs és Budapest között (31. kép). Mind az osztrák, mind a magyar miniszterelnök szeretne úgy taktikázni, hogy saját országrésze kerüljön ki győztesen a küzdelemből. A politikai taktikázás jól megfogható allegóriája a sakkozás, amelyet a gúnyrajzokon is láthatunk (32. kép).

Nemcsak a gazdasági kiegyezés, hanem a fellendülő gazdaság, az egyre több lehetőséggel kecsegtető befektetések, tőzsdei ügyletek, ezek politikai összefonódásai és egyesek gyors meggazdagodása sem kerülték el a karikaturisták figyelmét. Igaz, a fejlődést olykor megszakították válságok, tőzsdekrachok (1869, 1873, 1882, a századforduló gazdasági válsága). Az Üstökös rajzán hordágyon viszik ki a börzéről a részvényeket és a részvényeseket, amit az élclap állandó figurája követ figyelemmel (33. kép). A modernizáció (elsősorban a főváros ugrásszerű fejlődése),[13] a látványos fejlődés, illetve a megtorpanások, csődök egyaránt foglalkoztatták a rajzolókat. Budapest fejlesztése az általános európai tendenciákon kívül összefonódott a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésével (1896), amikorra számos beruházás készült el a fővárosban. E témák esetében a fonákságokat, a nem tökéletesen sikerült vállalkozásokat, a részeredményeket és a korrupciót állították pellengérre. A millenniumi kiállítás magas áraira hívta fel a figyelmet az Üstökös (34. kép), és alkotói kitaláltak egy saját attrakciót is, egy új kiállítási teret, a politikusok akváriumát, amelytől megriadt a látogató (35. kép). Máskor egyes kortársak modernizációhoz kapcsolódó szkepticizmusát, ellenszenvét, illetve a fejlődés ambivalens eredményeit figurázták ki. A Kakas Márton rajza szerint például igen veszélyes a villamosközlekedés a fővárosban – rámutatva arra, hogy az még nem kellően szabályozott (36. kép). A korrupció vádja a gazdaság irányítóit is utolérte: Wekerle Sándor, a sikeres pénzügyminiszter és miniszterelnök ugyanúgy fut a „Corrupcio"-tengerben őt tárt karokkal váró Haas Jakab felé, mint ahogy Justh Gyulához, Deutsch Lajoshoz, Eötvös Károlyhoz – ellenzéki politikusok – pedig egy Rothschildhoz. Az antiszemita lap mind az ellenzéki, mind pedig a kormánypárti politikusokat azzal vádolta, hogy izraelitákkal folytatnak korrupt üzleteket (37. kép).[14]

A kiegyezést követően egyértelműen belpolitikai – és nem birodalmi – kérdés a nemzetiségi mozgalmakkal való megegyezés Magyarországon. A területi autonómiát, majd az 1868-as nemzetiségi törvény módosítását, később betartását követelő magyarországi nemzetiségi csoportok (szerbek, románok, szlovákok, szászok és rutének) ábrázolási gyakoriságát és megjelenésük időpontját elsősorban az határozta meg, hogy mikor melyik nemzetiségi mozgalom lépett fel igényekkel, mikor került konfliktusba a magyar politikai elittel. A karikatúrákon tematizált nézeteltéréseket kiválthatta egy-egy hevesebb parlamenti felszólalás valamely nemzetiségi politikus szájából, egy-egy nemzetiségi gyűlés, memorandum, atrocitás (például a magyar zászló égetése) vagy fizikai erőszak, verekedés. A magyar államhatalom vezetői leginkább a románokkal, szerbekkel és a szlovákokkal kerültek összeütközésbe ebben a korszakban.

Ha a nemzetiségi karakterek fejlődését, átalakulását vizsgáljuk, arra a megállapításra juthatunk, hogy a Monarchia felbomlása felé közeledve, és illeszkedve a hazai karikatúra műfajának fejlődési irányaihoz, a magyar politikusok ábrázolásához hasonlóan egyre jobban eltorzították az alkotók az itt élő nemzetiségiek alakjait is. Ha jellemző tulajdonságaikat vesszük górcső alá, megfigyelhetjük, hogy a szerbek és a románok leginkább ábrázolt vonása a vérszomjasság, az agresszió, amely megmutatkozott szavakban, tettekben és fegyveres támadásokban (38. kép). E vélekedést elsősorban az alapozta meg, hogy a magyar társadalmat mélyen megrázta, amikor az 1848–1849-es szabadságharc alatt a szerb, román katonák és felkelők a bécsi udvar mellett és a magyarok ellen fogtak fegyvert, s számtalan kegyetlenséget követtek el a polgári lakossággal szemben.[15] A szerbek a korszakban már elmaradottnak számító kézifegyverekkel bukkantak fel a rajzokon, többnyire tőrrel, amely nem a tisztességes küzdelem, hanem az alattomos támadás szimbóluma. A népcsoportok kivétel nélkül felismerhetők a karikatúrákon öltözékükről, fejfedőjükről. Általában bocskorban láthatók, a 19. század végén már szakadt ruhában, jelentős mértékben torzított arcvonásokkal, testarányokkal. A románokat, szerbeket majdnem mindig civilizálatlan barbárként láttatták, a szláv népcsoportokat túlzott pálinkafogyasztásuk miatt rótták meg az alkotók, s szinte mindegyik nemzetiségi csoport (és a cigányok is) ostoba, műveletlen figuraként kapott teret. A Kakas Márton képén nemzetiségi csoportok képviselői gúnyolódnak a magyarokon, hangosan hirdetik magyarellenes nézeteiket az 1895-ös nemzetiségi kongresszuson (39. kép).

A nemzetiségi csoportok közös megjelenítése a többi lapban is gyakori ábrázolási módszer, hiszen ezzel érzékeltetni lehetett, hogy hasonló – a kortárs politikai vezetők és a társadalom széles rétegei által jogtalannak ítélt – követelésekkel léptek fel, vagy csúfolták a magyarokat (40. kép). Területi igényeiket sokszor a kérő motívumával gúnyolták ki (a képen Hungariát, Magyarország területi integritását a román férfi fenyegeti),[16] de nem voltak ritkák azok az ábrázolások, amelyeken a térképből egy területet vágnak ki vagy falnak fel (41–43. kép). A Magyarország elleni aknamunkát – akár a belső ellenzéki erőkét is – a

magyar glóbusz feldöntésének kísérlete is szimbolizálhatta. Ezzel szemben jelentek meg azok a torzrajzok, amelyeken a magyar politikusok vagy a nép tartja a földgömböt, s próbálják legyőzni a kihívásokat. Ez az ábrázolási mód középkori tradíciókkal rendelkezik: a földgömböt a rendi társadalom időszakában készült rajzokon a három rend tartja, akiknek feladata ezáltal a meglévő, de számukra nem kedvező világrend fenntartása, s a glóbusz tetejére nehezedő súlyként az uralkodó vagy az egyház látható.[18] E karikatúrát tehát értelmezhetjük úgy is, hogy a „világrendet" a magyar parasztok tartják fenn, s a szórakozó, kártyázó „haszontalan" csoportok jelentik a pluszterhet (44–45. kép).

A horvát–magyar viszonyt elsősorban az befolyásolta, hogy a magyar politikai elit a horvátokat elismerte nemzetként, mivel nemcsak irodalmi nyelvvel, kultúrával, hanem önálló országgal is rendelkeztek történelmük során. Ebből következően Horvátország megjelenhetett női alakként Magyarországhoz vagy Ausztriához hasonlóan, de a horvát hölgy a magyarnál mindig alacsonyabb, ami azt sugallja, hogy státuszukban van némi különbség (46. kép). Ebből következik, hogy a horvátok ábrázolása évtizedekig megértőbb volt, kevésbé gúnyos, mint a többi nemzetiségi csoporté. A 19. század végén azonban ismét előtérbe került függetlenségük mértékének további növelése, s a konfliktusok éleződésével az alkotók őket is egyre jobban eltorzították. A nagy délszláv állam horvát vízióján élcelődik a *Zágrábból* című kép, amelyen Horvát Mirkó egy földgömbbel szalad Zágrábba – ami ellen természetesen a horvátországi szerb is tiltakozik –, s a glóbuszon a horvát főváros középen szerepel, és az összes kontinens és óceán „Nagy-Horvátország"-hoz tartozik (47. kép).[19] Ugyancsak horvát–magyar konfliktust ábrázol az a karikatúra, amelyen Mrko kővel dobál meg egy kormányzati épületet (48. kép).

A nemzetiségi csoportok követelései mellett a 19. század utolsó évtizedeitől egyre erőteljesebben jelentkezett a politikai antiszemitizmus. A dualista állam mindkét fővárosában nagy számban éltek izraeliták, Cisz- és Transzlajtániát is érintette a zsidók bevándorlása, főleg északkeleti, keleti irányból.[20] A gúnyrajzokon a 19. század második felében kialakult Európában egy kódrendszer, amely elsősorban a „zsidó test" vélt jellemző vonásait tartalmazta, ezáltal a „zsidó" rögtön dekódolhatóvá, felismerhetővé vált a képeken.[21] A Borsszem Jankó – amelyet az izraelita Ágai Adolf szerkesztett – művészei például hasonló vizuális eszközökkel jelenítették meg a zsidókat, mint az antiszemita lapok, azonban ez a sajtóorgánum az asszimilációt, a békés zsidó–magyar együttélést hirdette.

A korszak egyik jellemző karikatúratípusán, egy szembeállítást alkalmazó rajzon („Hajdan" és „Most") a művész az izraeliták egyenjogúsítás előtti és utáni helyzetét szemlélteti: az ókoriak Jeruzsálemben szomorkodnak Salamon fala előtt, az újkoriak – levetve sajátos viseletüket, immár polgári öltözetben – mosolyogva sétálnak a városban (49. kép). A ruhadarabjaiktól való megválás azonban nem jelentette azt, hogy már nem észrevehetően zsidók: orruk, szájuk, x-lábuk és gesztusaik továbbra is elárulják, hogy ők „mások". A modernizáció előrehaladtával és a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan aztán egyre sokszínűbbé vált a zsidók reprezentációja: felbukkantak az új cégtulajdonosok, újságírók, házasságközvetítők, de a régi, tipikusnak tartott zsidó szakmák is (például a vándorkereskedő). A közöttük kialakult életmódbeli, gazdasági különbségeket ugyancsak papírra vetették: a szegény vándorkereskedő éles ellentétben állt a gazdag – sokszor nemesi címet kapott – előkelőkkel (50. kép).

A társadalmi feszültségek, előítéletek és a politikai antiszemitizmus a dualizmus korában a tiszaeszlári vérvádban csúcsosodott ki, amikor az ortodox zsidókat megvádolták, hogy keresztény szűz lány vérét vették pászkakészítéshez (51. kép).[22] A karikatúrák – a lapok pártállásától függően – arról igyekeztek meggyőzni az olvasókat, hogy a zsidók bűnösök, avagy ártatlanok. Számos vélt vagy valós szokásbeli, vallási különbséget elevenítettek fel a gúnyrajzokon, s a zsidó figurákat a végletekig torzították. Ekkor azonban még nem volt jellemző a Herkó Páter későbbi gyakorlata, mely a zsidókat alacsonyabb rendű fajként, irtandó lényként, nem emberként, hanem állatként (elsősorban csúszómászóként) ábrázolta. Említettük, hogy az antiszemitizmus terjedésével egyidejűleg több kifejezetten zsidóellenes élclap jelent meg, amelyek számtalan karikatúrát közöltek a zsidókról. A Herkó Páter megalapítására éppen az egyházpolitikai törvényjavaslatok parlamenti vitájának időszakában került sor, amikor a kormánypárt – korszakunkban nem először – az izraelita felekezet egyenjogúsítását kívánta elérni. Ez 1895-ben sikerült, a bevett vallássá nyilvánítással párhuzamosan azonban erősödött az országban a zsidóellenes érzület, amihez hozzájárult az is, hogy a millenniumi ünnepségek megrendezését pénzügyileg nagymértékben támogatta a hazai zsidó elit, s ezen a hazai antiszemiták kellőképpen gúnyolódhattak. A rajzok a magyar politikai elit és a zsidó tőke összefonódásait hangsúlyozták, a korrupciót, a zsidók vélt

növekvő befolyását a politikai életben, s pellengérre állították a magyar öltözetben megjelenő zsidó pénzügyi elitet. Rothschild lába elé a magyar címeres szőnyeget Bánffy Dezső miniszterelnök teríti le 1895-ben, de a karikaturista jóslata szerint 1898-ban, a millenniumi láz után, megbukik a börzián. (52–53. kép)

A századfordulón jelentkező társadalmi problémáért, az Amerikába való tömeges kivándorlásért többen ugyancsak a zsidóságot tették felelőssé, akik – a vádak szerint – megszerezvén a magyarok földbirtokait nagybirtokossá váltak, s elvették a magyarok és a szlovákok megélhetési lehetőségeit. *A parasztot felfaló Latifundium* című, ellentétekre építő alkotáson egy óriási földbirtokos eszi meg a kicsi parasztokat, a többiek pedig a háttérben egy hajón hagyják el az országot (54. kép). Az ironikus képen molochként nevezik meg az izraelita nagybirtokost, azaz olyan ókori mitológiai könyörtelen-kegyetlen szörnyként, aki rendszeresen tömeges emberáldozatot követel. A kivándorlásról azonban a torzképeken egészen más értékelések is születhettek (55. kép).

A hazai karikatúrákon a dualizmus korában is gyakori szereplő a cigány alakja. Változatos kontextusban szerepeltek a gúnyrajzokon, mivel a lakosság széles rétegei gyakran érintkeztek velük. A cigánysághoz olyan tulajdonságokat társítottak a kortársak, amelyek jól megrajzolhatók, közismertek voltak, s ellentétesek a saját csoportnak tulajdonított vonásokkal, ráadásul jól transzferálhatók másokra is: „a cigány" vonásai számos más negatív asszociációt mozgósíthattak akár úgy is, hogy az így ábrázolt személy valójában nem tartozott e csoportba. Jellemzőiket tekintve komoly változást nem érzékelhetünk az 1850–1860-as évekbeliekhez képest, de egy elemmel kiegészíthetjük azokat. Az élclapok karikatúráin kevés a női főszereplő, a jós, pipázó, beszélgető cigányasszony azonban főhőssé válhatott (56. kép).

A korszak cigányellenes retorikája jelentősen felerősödött a 19. század utolsó évtizedére, amit a dánosi gyilkosság vádja tovább súlyosbított.[23] Az időszak cigányokkal kapcsolatos politikája szorosan összefüggött a korabeli szegénységpolitikával. A kortársak szemében a hontalan cigányok testesítették meg a munkakerülő, lusta, haszontalan személyeket, akiket a társadalom igyekezett kiszorítani. A modern polgári társadalomban ők szimbolizálták a „rendetlenséget" és a kriminalitást.[24] S mivel a kor negatív szereplői voltak, alkalmassá váltak arra, hogy ellenfélnek tekintett politikusokat bújtassanak a bőrükbe. Az ellenfélnek tartott hazai képviselők cigányként való megjelenítése a 19. század utolsó évtizedeitől lett a karikaturisták kedvelt módszere, az 1907-es dánosi rablógyilkosság után azonban látványosan megnőtt az ilyen gúnyrajzok száma. Mint említettük, a dánosi eset előtti is ábrázoltak politikusokat cigányként, például a prímás Tisza Kálmán miniszterelnök elégedetlen a kormánypárti politikusok támogatásával, így ők rossz kontrásként láthatók (57. kép). *A dánosiak* című rajz a belpolitikai válságot követően 1906-ban megalakult koalíciós kormány tagjait mutatja be cigányokként, foltozott nadrágban, mezítláb, barna bőrrel (58. kép). A politikusokat – különböző pártállásuk ellenére – a „koalíció" bilincsei, láncai kötik össze. Arra a kényszerhelyzetre utal ez, amelybe a Wekerle Sándor vezette kormány került: nemcsak a több párthoz való tartozás nehezítette a dolgukat, hanem olyan intézkedéseket kellett elfogadtatniuk választóikkal az uralkodóval kötött paktum értelmében, amelyek ellentétesek voltak eredeti ígéreteikkel, tehát ők is becsapták választóikat, mint a lókupec cigány a vevőjét.[25] A rajz szinte azt sugallja: a kormány tagjai szavukat megszegő bűnözők. Az alakok kevésbé torzítottak ezen a karikatúrán, de ennek magyarázata az alkotó személyében keresendő. Garay Ákos általában valósághű vagy ahhoz közeli emberi figurákat rajzolt, ellentétben például Homicskó Atanázzal, aki előszeretettel csúfította el gúnyrajzai szereplőit. Hasonló témában láthatjuk tőle *A coalitiós banda* (59. kép) című karikatúrát. Nemcsak a honatyák, de Gerlóczy Károly budapesti alpolgármester is feltűnt cigányként egy sátor mellett állva, mezítelen gyermekei és asszonya a főváros problémáit testesítették meg: „közerkölcsiesség", „köz-egészség", „köz-tisztaság" és „közélelmezés". A vajda a képaláírás szerint demográfusokkal beszélget, akik számba veszik gyermekeit. Szavait a cigányok esetében tipikusnak vélt nyelvezettel jelenítették meg, családtagjai azonban olyan értékeket személyesítettek meg, amelyek egyáltalán nem jellemzőek a kortárs vélekedés szerint a cigányokra. A karikatúrát minden bizonnyal az 1893-as országos cigányösszeírás ihlette (60. kép).

Hasonló érzelmi transzferre számítva a 19. század végétől a politikusok megjelenhettek még afroamerikaiként vagy indiánként a budapesti karikatúrákon, akikhez a kortárs szemlélő – a távoli egzotikusság mellett – a civilizálatlanságot, barbárságot és esetenként a kannibalizmust társíthatta (61. kép).

A belpolitikai témák mellett természetesen a külpolitikai események felé is kacsingattak a rajzolók. Ezek közül a háborúk és az azokat lezáró békék foglalkoztatták leg-

inkább a kortárs alkotókat. Érdeklődéssel figyelték a francia–porosz háború kimenetelét, később a Német Császárság fejlődését és Otto von Bismarck első német kancellár tevékenységét, a gyarmatokért folytatott versengést és a „keleti kérdés" alakulását. A nyugat-európai nagyhatalmak, illetve Oroszország általában a világ felosztásáért, a gyarmatokért folytatott küzdelmek kapcsán kaptak teret (62. kép). Tipikus ábrázolássá vált, hogy az országokat címerállataikon (Oroszországot a medve, Nagy-Britanniát a buldog, az oroszlán vagy az unikornis, Franciaországot a gall kakas) vagy az államokat, nemzeteket megszemélyesítő figurákon (Nagy-Britanniát John Bull, Franciaországot Marianne, Oroszországot Iván, a kozák, az Amerikai Egyesült Államokat Uncle Sam) keresztül jelenítették meg. Uncle Sam megszerzi a spanyol kisfiú hajóját 1898-ban; a spanyol–amerikai háború győztese Uncle Sam; Spanyolországnak le kellett mondania amerikai gyarmatairól (63. kép). Nagy-Britannia ezzel szemben gyarmatbirodalma gyarapítására törekszik, s már markában van Afrika. A képen a brit térdszalagrend jelmondata olvasható: „Rossz az, aki rosszra gondol!" (64. kép). John Bull Afrikában háborúzik a második búr háború idején, s arra kéri a japán katonát, hogy tartsa vissza Iványt, amíg meg nem szerzi a győzelmet (65. kép). Természetesen az államok vezető politikusainak kikarikírozása sem maradhatott el. Még a porosz hadsereg győzelme előtt tették közzé azt a karikatúrát, amelyen Bismarck a hátán viszi III. Napóleon francia császárt. A torzkép érdekessége, hogy a karikaturista elővette a Metternichről készült híres gúnyrajzot, s azt értelmezte újra (66–67. kép).

A „keleti kérdés", vagyis az Oszmán Birodalom sorsa, a Monarchia szomszédságában kialakuló – és a Monarchiával szemben területi igényeket támasztó – új nemzetállamok és ezek egymás közötti konfliktusai is gyakran kaptak teret. Magyarországon a balkáni konfliktusok időszakában törökbarát hangulat uralkodott, ezért ítélte el a Borsszem Jankó alkotója, hogy az európai királyok nem avatkoznak be az ott dúló harcokba, s a török félholdat felfalják a balkáni területeket jelképező figurák (68. kép). „Európa beteg embere", a területeinek jelentős részét elveszítő török állam a karikatúrákon amputáció közben, vagy azt követően mankókkal látható (69. kép), az új balkáni országok energikusan törtető, szemtelen vezetői pedig kisgyermekként vagy jelentéktelen alakként (70. kép). Később pedig, immár az egymás közötti vitáikra utalva a szomszédos balkáni államok megszemélyesítői dulakodnak elkeseredetten (71. kép). A török alak levágott végtagjai és szervei elveszített területeiket szimbolizálták, de a háborús konfliktusok megrajzolásakor szívesen alkalmazták ezt a motívumot a karikaturisták máskor is. Külpolitikai válságok, diplomáciai vagy fegyveres konfliktusok megoldási folyamatát gyakran ábrázolták műtőben zajló jelenetek segítségével: a hatalmi pozícióban lévő fél az orvos, míg a vesztes vagy alárendelt szerepben a beteg jelenik meg (72. kép). Nem maradt visszhang nélkül Bosznia-Hercegovina annexiója sem: Alois Lexa von Aehrenthal a Monarchia közös külügyminisztere szabadítja ki az e két területet jelképező fiatal nőt (73. kép).

Az egyszerű ellentétekre (szép-rút, ostoba-furfangos, civilizált-barbár), jól ismert szimbólumokra, mesékre, történetekre épülő karikatúrák széles társadalmi körben erősíthették azokat a sztereotípiákat, amelyek a másik politikusról, pártról, országról vagy csoportról az olvasókban éltek. A karikaturisták – az emberalakok torzítása mellett – széles eszköztárral dolgoztak. A gúnyrajzok szolgálhattak a bel- és külpolitikai témák értelmezési kereteként, s a 19. század közepétől kialakult jelképek, motívumok, egyes csoportok tipikus ábrázolása tovább élt az első világháború alatt és a Monarchia felbomlását követően is.

Jegyzetek

1 A korszak történetéről lásd Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, 2005; Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus, 1849–1867.* Budapest, 2009.

2 Bolond Miska, 1861. október 13. 163. A Bolond Miskát azért foglalták le, mert gúnyolódott a királyi biztosokon és a kormányzaton, de Az Üstökös egy számában is módosításokat kellett eszközölni ahhoz, hogy megjelenhessen. Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* Budapest, 2018. 36.

3 Deák Ágnes: *„A politika ne nyulj hozzám-virág volt". Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában.* Századok, 2013. 3. sz. 625–653.

4 Miklóssy János: Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In: Szabolcsi Miklós: *A magyar sajtó története.* II/1. kötet. Budapest, 1985. 675.

5 Bolond Miska, 1861. október 13. 163. A közölt előfizetői számadatról természetesen nem tudjuk, hogy valós-e, vagy esetleg a szerkesztő túlzása, de *A magyar sajtó története* is ezt fogadja el, kiemelvén, hogy már a lap első száma 7000 példányban kelt el. Miklóssy: *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó,* 673.

6 Az élclapoknak Buzinkay Géza becslései szerint 1200–4000 előfizetője lehetett az 1860–1870-es években. Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest, 1983. 23., 25. A sajtótörténet egy 1870-es adatot közöl, eszerint a Borsszem Jankónak ekkor 4000 előfizetője volt, s még kb. 500 példányt adtak el ezenfelül. Buzinkay Géza: Élclapok 1867–1875. In: Szabolcsi: *A magyar sajtó története.* II/2. kötet. 172.

7 Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* 314–321.

8 Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, 2016. 179–182, 309–314.

9 Az élclapok történetéről lásd Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai….*

10 A kormányzat a sajtószabadság ellenére sem nézte jó szemmel, hogy a lap a rendszer ellen agitál, s megpróbálja aláásni annak legitimációját, ezért szerkesztőjét, Mészáros Károlyt kétszer is elítélték sajtóvétség miatt. MNL OL K 26 Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok, 1868:781.

11 Részletesen lásd Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között.* Budapest, 1988.

12 Mint megannyi kortárs karikatúrának, Linek rajzának is van irodalmi vonatkozása (a képaláírás szó szerinti idézet). Gyulai Pál *Pókainé* című balladájára kell gondolnunk, mely 1851-ben született, s nagy népszerűségnek örvendett. Pókainénak két fia közül választania kell, melyiket végezze ki a kerelőszentpáli csatában (1575) győztes Báthory István erdélyi fejedelem. Báthory a balladában – nem sokkal az 1849-es kivégzéseket követően – a kegyetlen megtorló szimbólumává vált.

13 Buzinkay Géza: A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra. In: Sándor P. Tibor (szerk.): *Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről.* Budapest, 1998. 5–19.

14 Haas Jakab, a Haas és Deutsch cég elnöke, Deutsch Lajos a vállalat dúsgazdag beltagja volt. Ezúton köszönöm Kövér György segítségét a karikatúrán szerepelő férfiak személyazonosságának megfejtésében.

15 Lásd Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete.* Budapest, 2001. 104–115, 172–179.

16 Az országokat a rajzolók – antik tradíciókhoz visszanyúlva – hölgyként jelenítették meg. Ekkor még Európát szimbolizálták ifjú nőalakként, amely később beépült a keresztény jelképek közé (Ripa, Cesare: *Iconologia azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja.* [Ford.: Sajó Tamás.] Budapest, 1997. 399–400.). Ezzel szemben a nemzetet, a nemzet tagjait férfiak testesítik meg (például Magyar Mihály).

17 A „magyar glóbusz" egy állítólag Bécsben, 1861-ben megjelenő, a magyar sovinizmust gúnyoló fordulat, amelyet később a hazai alkotók sokrétűen alkalmaztak politikai mozgalmak, politikusok kigúnyolására. Tóth Béla: *Szájrul szájra.* Budapest, 1895. 346.

18 Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten.* München, 1984. 221. Az ábrázolási mód köthető antik hagyományokhoz is, mivel Zeusz Atlaszt kötelezte arra, hogy a vállán tartsa az egész égboltot. (Hoppál Mihály [szerk.]: *Mitológiai enciklopédia.* 1. kötet. Budapest, 1988. 654.)

19 A „Strossmayer ocean" nevét Josip Strossmayer püspökről kapta, aki a Horvát Nemzeti Párt vezetője, Horvátország teljes körű autonómiájának szószólója volt. A horvát törekvésekről lásd Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Budapest, 2011.

20 A 19. század közepén a népszámlálások a zsidókat még nemzetiségként tüntették fel, majd – polgári és politikai egyenjogúsításuk után (zsidóemancipáció, 1867) – felekezetként. A 19. század végén azonban megjelent az a nézet, hogy a zsidók külön faj, különálló nemzet. A korabeli antiszemitizmusról lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001.

21 Vörös Kati: *Judapesti buleváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében.* Médiakutató, 2003. tavasz, 19–43.

22 A részletekről lásd Kövér György: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Budapest, 2011.

23 A rablógyilkosságot követően a cigányokat annak ellenére elítélték, hogy a bizonyítékok csak közvetettek voltak. A részletekről lásd Gaál György: *A dánosi rablógyilkosság – és ami mögötte van.* Médiakutató, 2007. ősz. 7–25.

24 Freund, Florian: *Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen die Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert.* Linz, 2010. 41–52, 80–84.

25 A képen látható politikusok: Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter, ifj. Andrássy Gyula belügyminiszter, Günther Antal igazságügy-miniszter, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, Wekerle Sándor pénzügyminiszter, gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. A századfordulón kibontakozó válságokról lásd Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények.* Budapest, 2001.

Az európai szakácsok.

1. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1860. október 20.

2. kép
Jankó János
Bolond Miska,
1863. július 26.

3. kép
Jankó János
Bolond Miska,
1863.
augusztus 2.

Oroszország a „hat pont“ azon részébe is beleegyezik, hogy „a lengyelek nyelve“ ezentul ne sértessék meg.

Az éjszaki medvének nótái.

A lengyelekhez.

Megadok mindent a mi kell s a mi jó
Rég megigértem, meg is tartom, szó a mi szó!

Bismarkhoz.

Soh se búsulj édes fiam no!
Mert mégis megmarad a régi *status quo!!*

A nyugatiakhoz.

Silentium! — a szomszéddal semmi conventio;
Szép bánásmód a lengyellel! — lesz constitutió!!!

4. kép
Ismeretlen művész
Üstökös,
1863. március 4.

Határozat: Üsd! vágd!
Felirat. Apritsd, kaszabold. Ne hagyd magad.
Egy Benevolus spectator. Úgy veszem észre, hogy mi itt nagyon rosz positioba találtunk jutni.

Az ember azt gondolná, hogy a két egymás ellen forditott vas most mingyárt egymásban tesz kárt, pedig hát dehogy!....

5. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1861. május 25.

6. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1861. május 25.

7. kép
Jankó János
Bolond Miska, 1865. február 5.

8. kép
Jankó János
Bolond Miska, 1866. február 4.

9. kép
Jankó János
Bolond Miska, 1866. március 4.

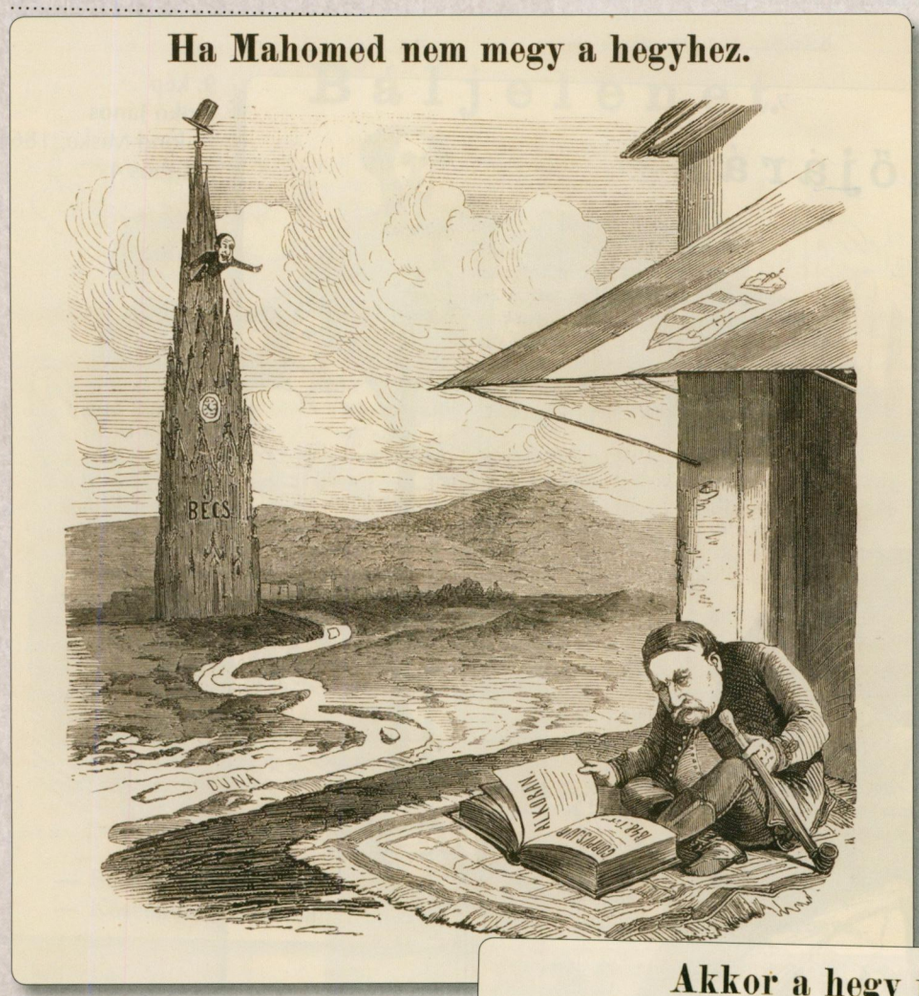

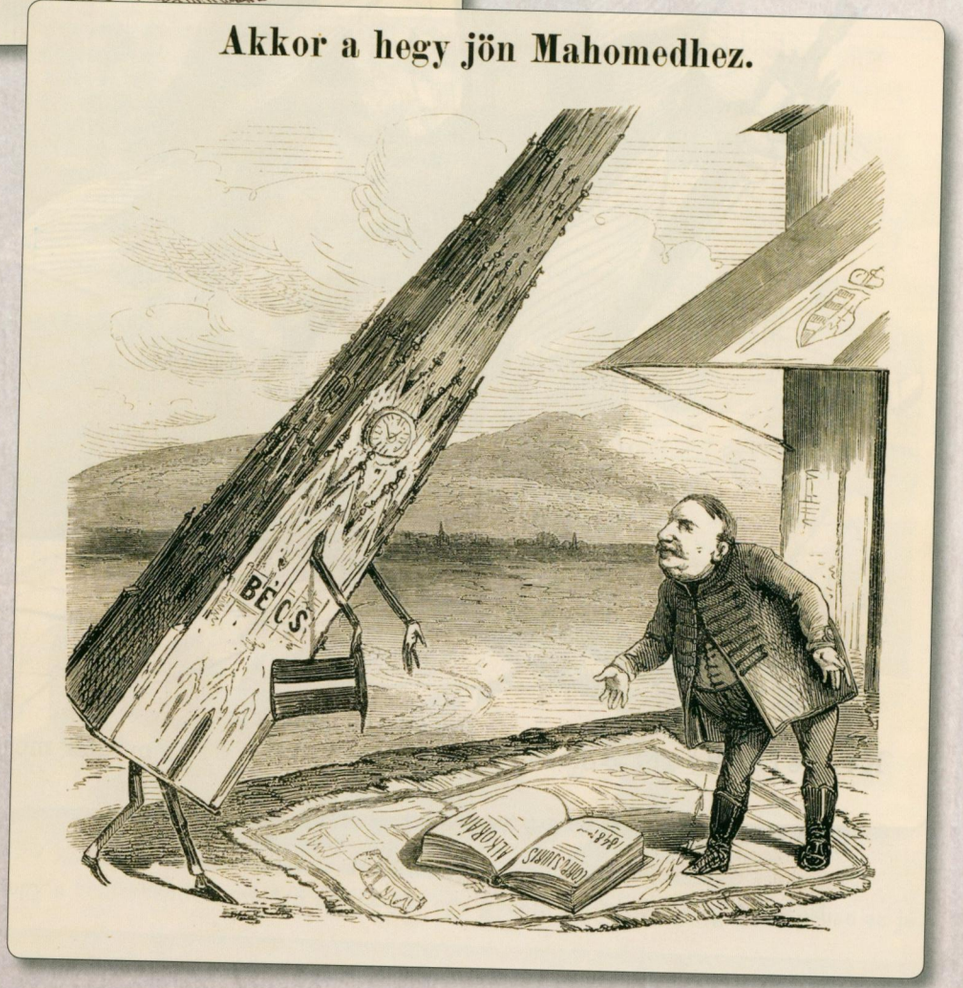

10. kép
Jankó János
Az Üstökös,
1866. január 6.

„Ez a pohár bujdosik. Éljen a barátság!“
„Hiszen csak hadd bujdossék, de engedjétek meg, hadd én töltsem tele.

11. kép
Jankó János
Az Üstökös,
1866. január 27.

Peti. Jaj a víredet is Iczik — de nehéz vagy.
Iczik. Nhehíz, nhehíz! . . . hisz ha én khendnek nehíz vagyok, nekem is nhehíz a phálinka! . . .

12. kép
Ismeretlen művész
Nagy Tükör,
1857. február 22.

13. kép
Ismeretlen művész
Handabanda,
1863. június 13.

14. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1860. február 11.

15. kép
Jankó János
Borsszem Jankó,
1890. január 5.

16. kép
Jankó János
Bolond Miska, 1867. február 10.

17. kép
Jankó János
Bolond Miska, 1867.
december 29.

Mi lett a bocziból.

I.

Mikor a boczit elénk vezették, az emberek csak mosolyogtak rá; ugyan ki félne az ilyen kis boczitól?...

II.

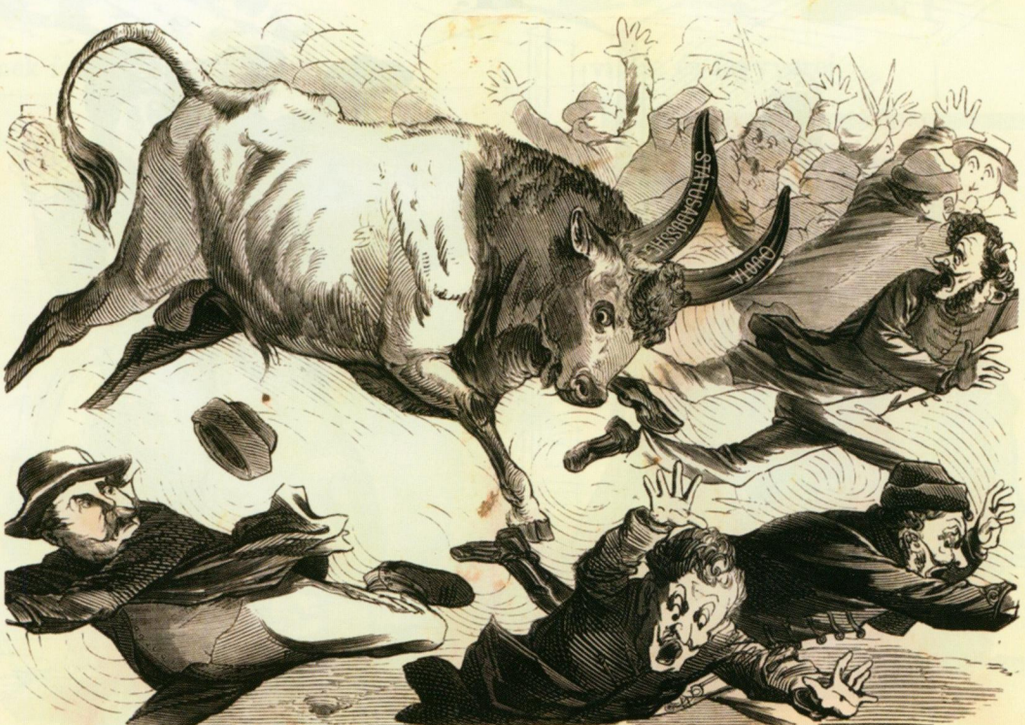

Hanem a bocziból nem sokára bika lett s most ugyancsak öklelőzik ám!

18. kép
Újházy Ferenc. Ludas Matyi, 1867. november 23.

19. kép
Klíč Károly. Borsszem Jankó, 1868. június 21.

20. kép
Ismeretlen művész
Üstökös,
1882. június 18.

PARLAMENTI TORNA. KÖLTSÉG VETÉS.

21. kép
Éder Gyula
Kakas Márton, 1914.
május 10.

22. kép

Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1883. június 3.

23. kép
Homicskó Atanáz
Borsszem Jankó,
1898. december 4.

— No né, ez a vásott rossz fiu nem hagy békében! Köpköd rám és megrug. (Pityeregve.) Maradhass már!

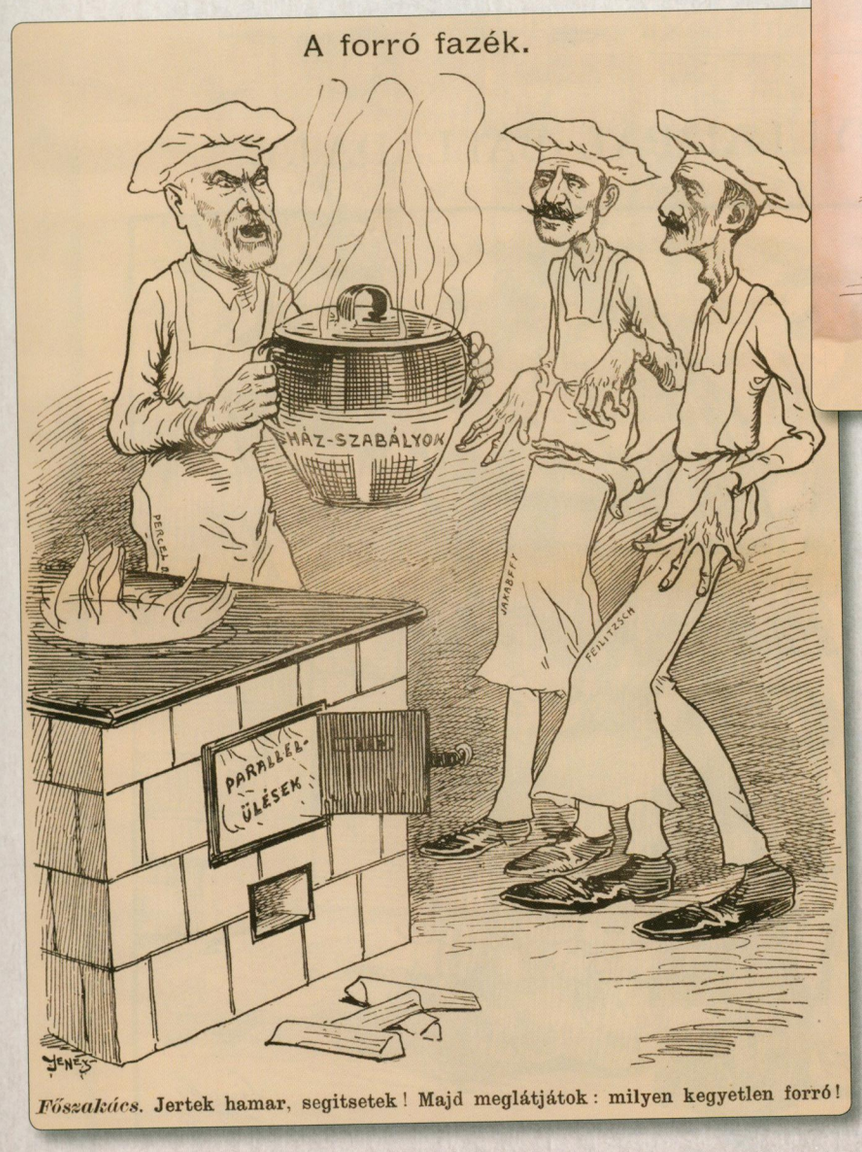

Főszakács. Jertek hamar, segitsetek! Majd meglátjátok: milyen kegyetlen forró!

24. kép
Jeney Jenő
Az Üstökös, 1903.
december 6.

A KAPÓS LEGÉNYEK.

25. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1878. december 15.

26. kép
Linek Lajos
Kakas Márton, 1900.
szeptember 30.

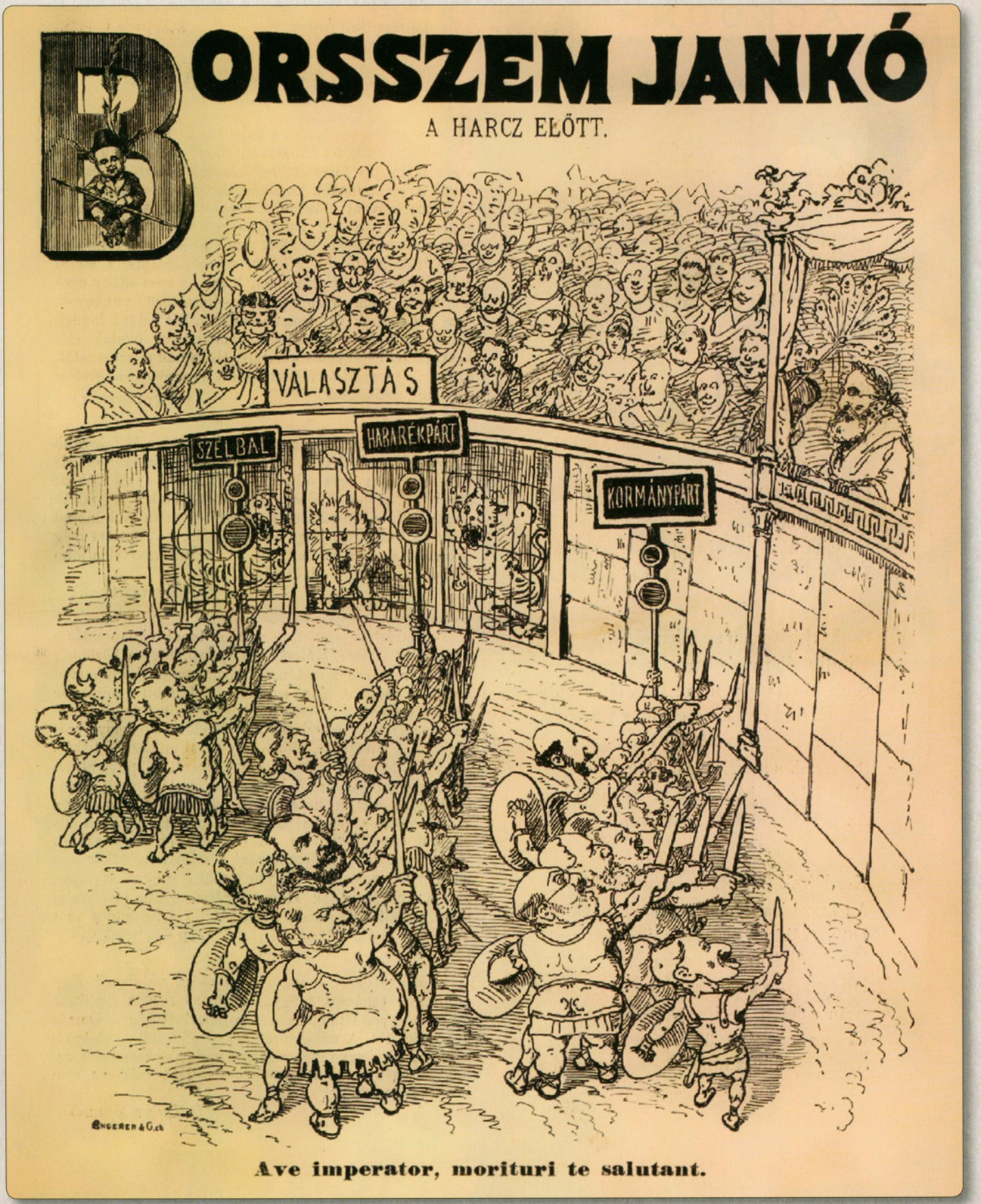

27. kép
Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1878. augusztus 4.

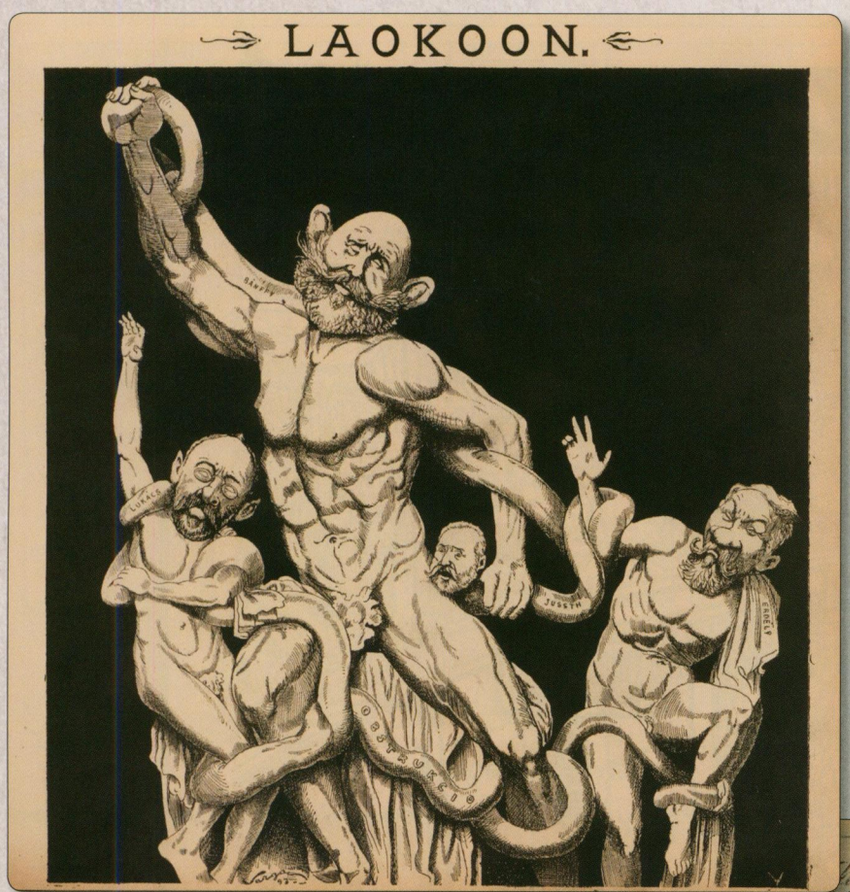

28. kép
Ismeretlen művész
Kakas Márton,
1897. július 18.

29. kép
Klíč Károly
Borsszem Jankó, 1869.
november 14.

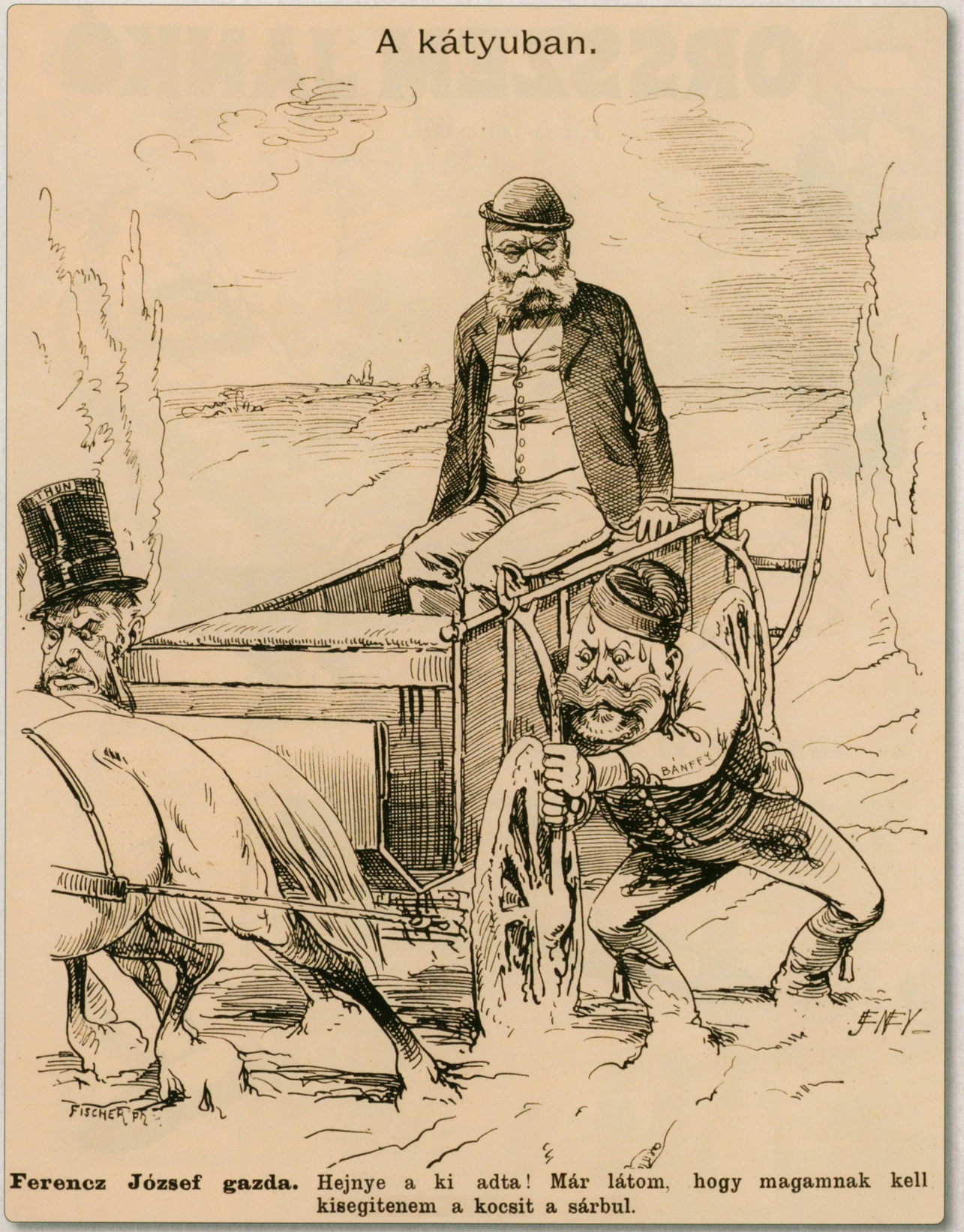

Ferencz József gazda. Hejnye a ki adta! Már látom, hogy magamnak kell kisegitenem a kocsit a sárbul.

30. kép
Jeney Jenő
Üstökös, 1898. szeptember 4.

31. kép
Faragó József
Borsszem Jankó,
1899. június 4.

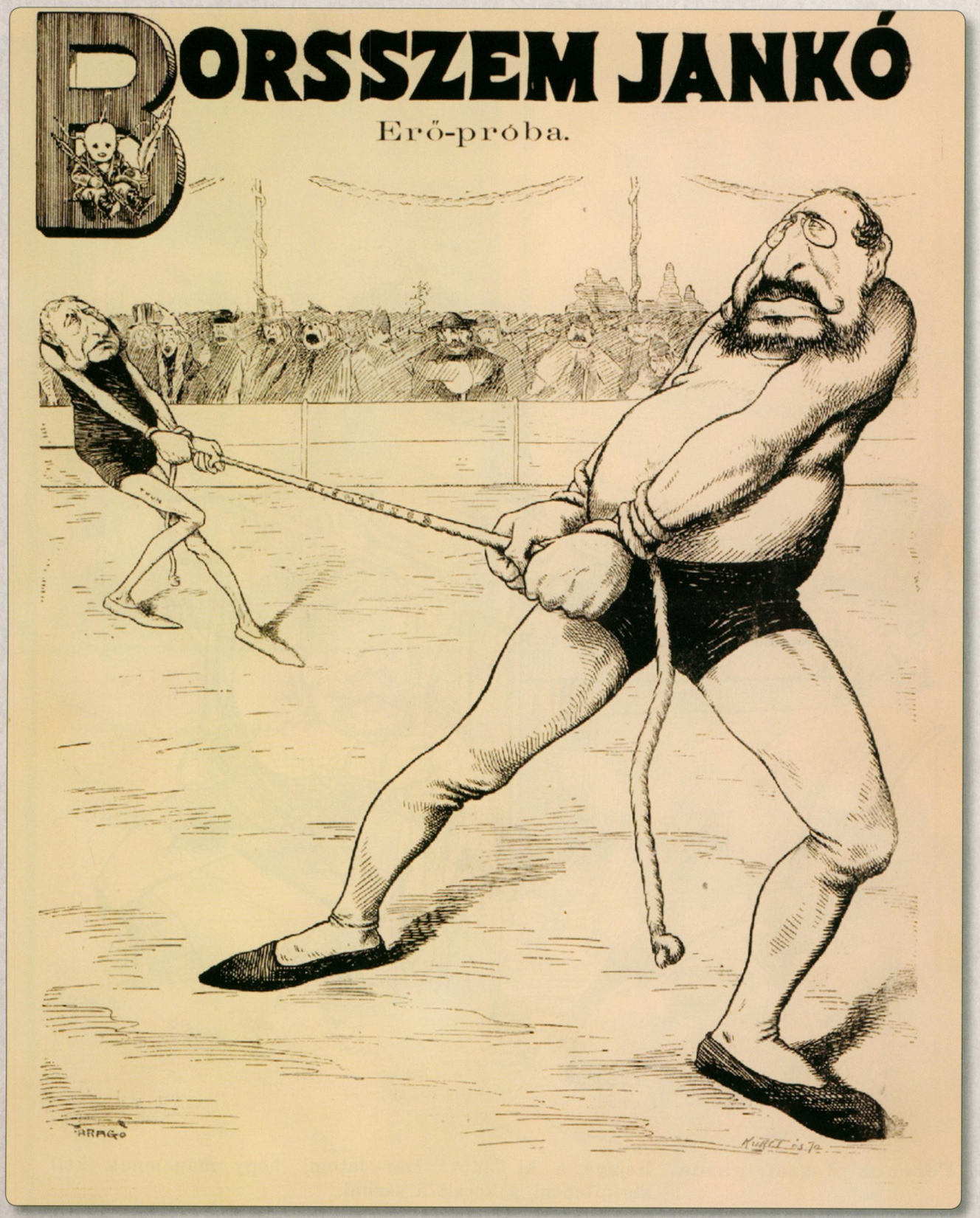

32. kép
Jeney Jenő
Üstökös,
1898. július 24.

33. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1873. május 31.

34. kép
Jeney Jenő
Üstökös,
1896. május 17.

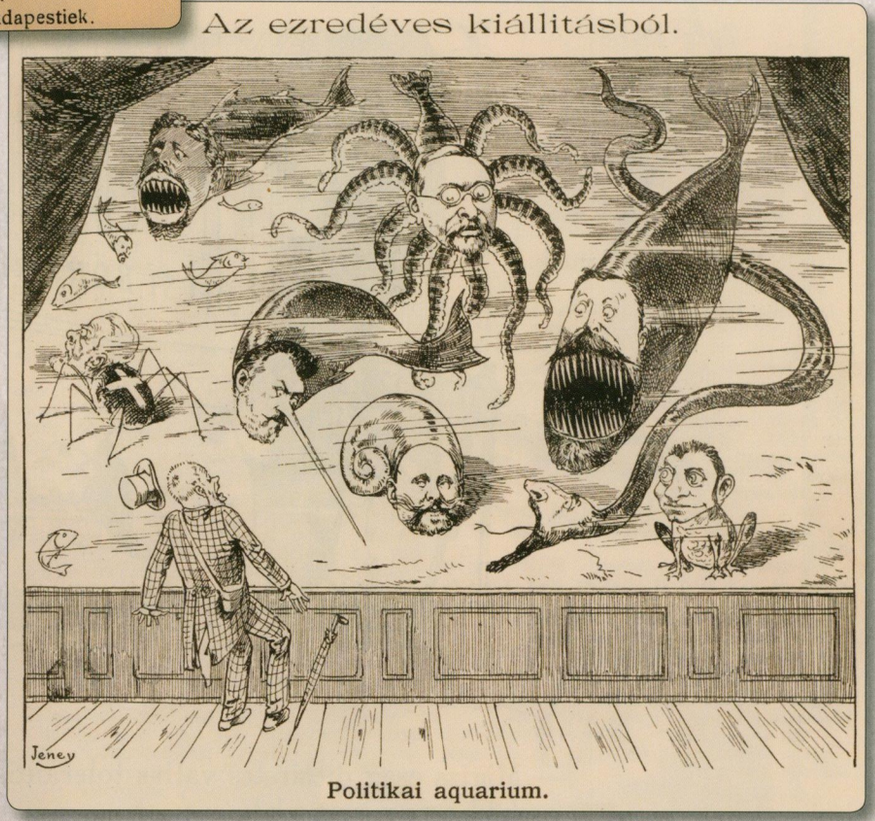

35. kép
Jeney Jenő
Üstökös,
1896. május 24.

36. kép
Linek Lajos
Kakas Márton, 1897. február 7.

37. kép
Ismeretlen művész
Herkó Páter, 1894.
szeptember 9.

A szent liberálizmus

I.

Képzeletben és a kibérelt Haas és Deuts-czég-sajtó himnuszai szerint.

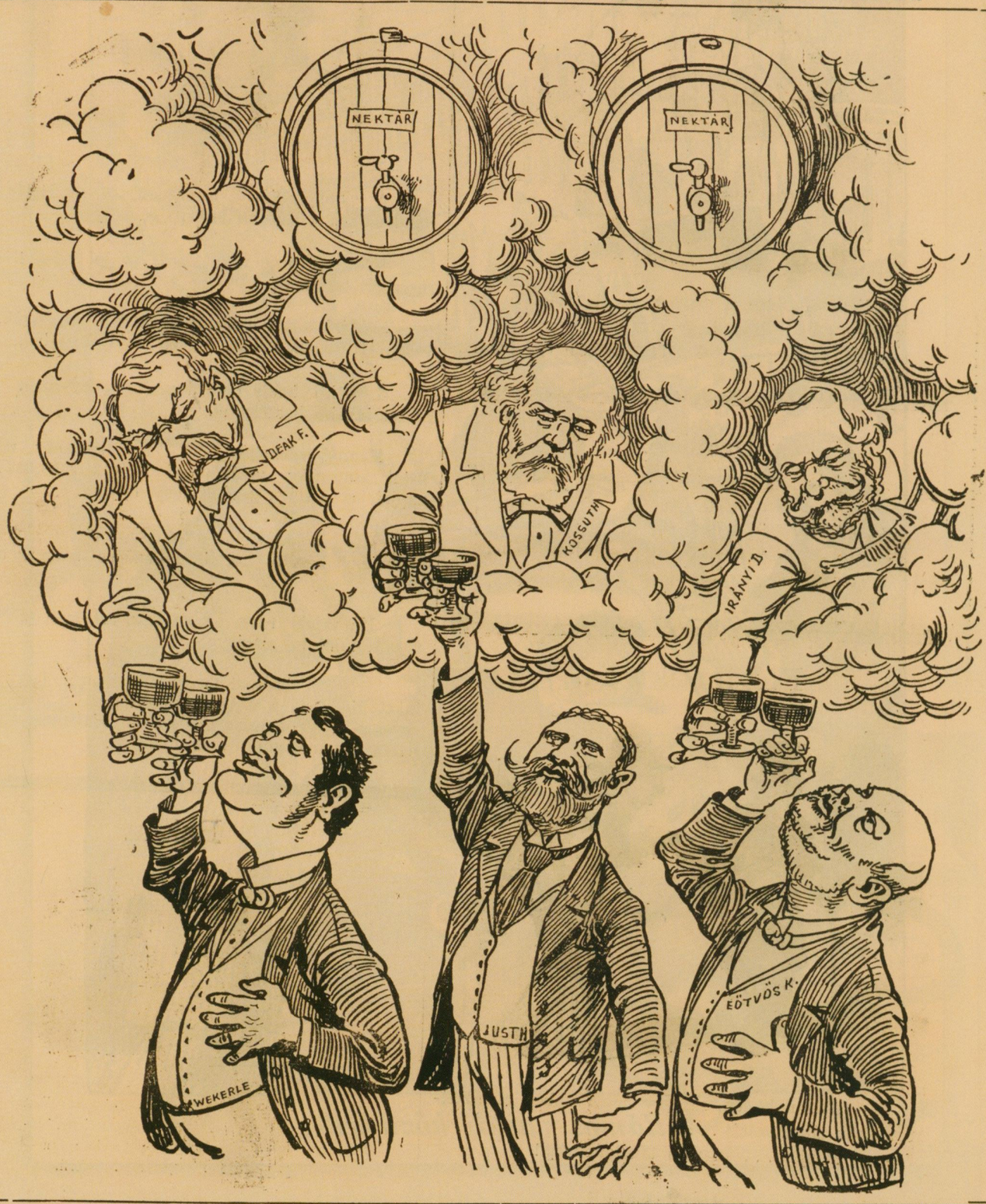

Szervusz Deák, Kossuth, Irányi koma, — csókollak, képeddel alszom el.

helyzete Magyarországon.

II.

És tényleg.

Servusz Rotsild, Haas és Deuts! — Te az enyim én a tied. Korrupcziós örök hived.

38. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1899. július 23.

Oláh agitator. — Mi megmaradunk passzivitásban, pedig 5—6 millió román áll mögöttünk.

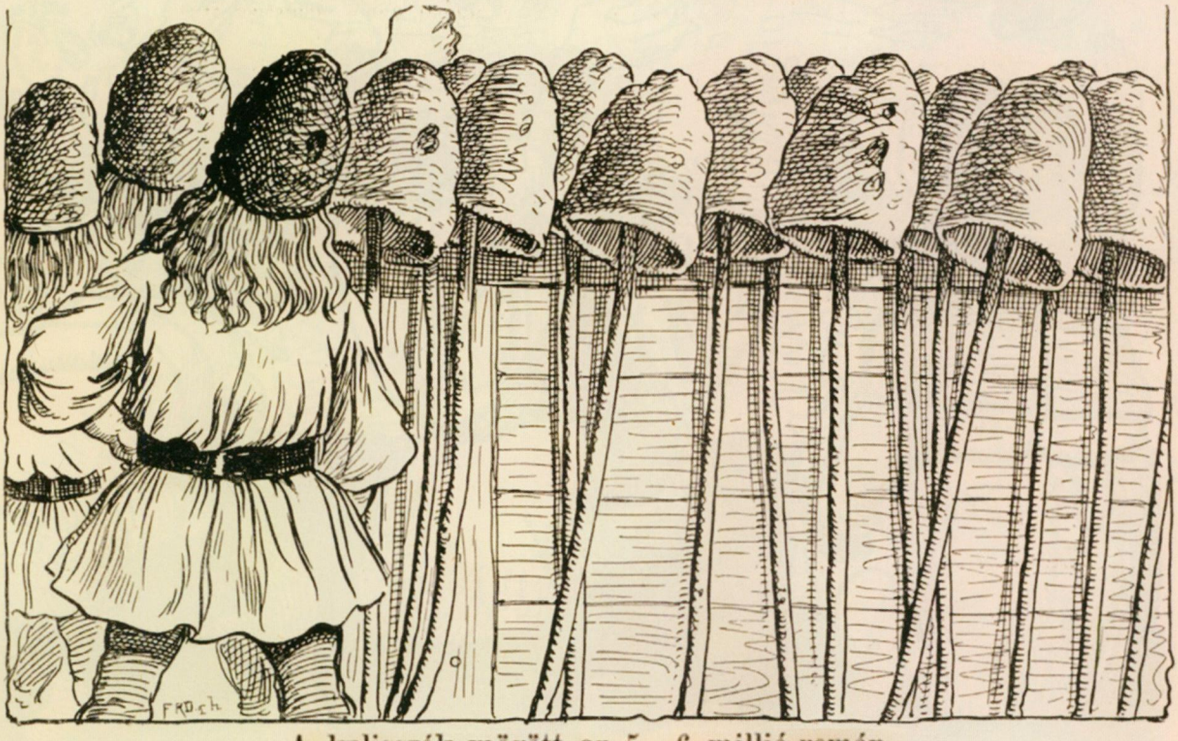

A kulisszák mögött az 5—6 millió román.

39. kép
Ismeretlen művész
Kakas Márton,
1895. augusztus 4.

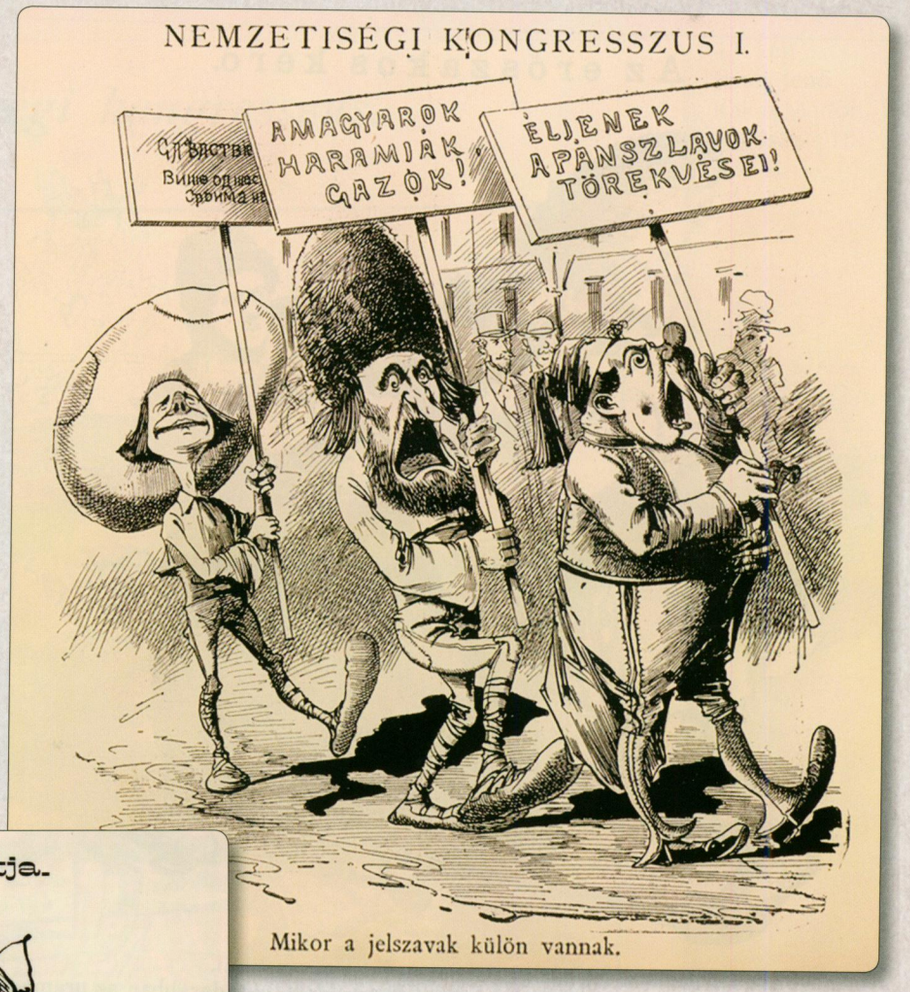

40. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1874. november 22.

41. kép
Jankó János
Az Üstökös,
1868. november 8.

42. kép
Ismeretlen művész
Bolond Istók,
1883. július 1.

Nemzetiségi kongresszus.

Rác, a rumuny, meg a tót
Három napig azon vót
Hogy a hazát — adta szlávja! —
Bicskájával szertevágja.

De mivel nem győzték szuszszal,
Fölsültek a kongresszussal,
Fölsült a tót, rumuny, rác,
Hjába volt a sok strapác!

43. kép
Jeney Jenő
Kakas Márton, 1895. augusztus 18.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

44. kép

Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1874. július 19.

A magyar glóbusz.

45. kép
Faragó József
Borsszem Jankó, 1896.
március 22.

Talán most állandó lesz.

46. kép
Klíč Károly
Borsszem Jankó, 1873.
július 6.

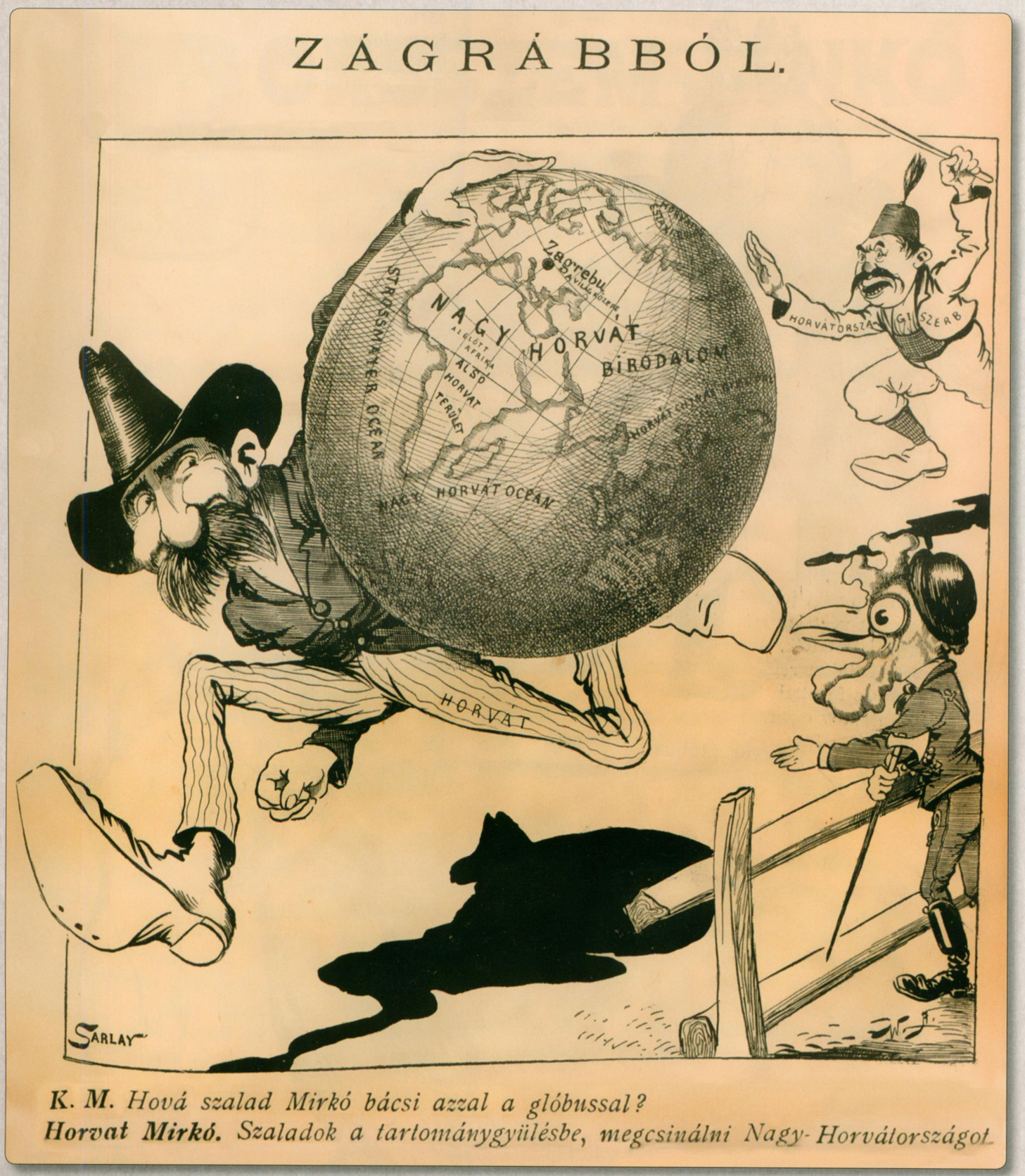

K. M. *Hová szalad Mirkó bácsi azzal a glóbussal?*
Horvat Mirkó. *Szaladok a tartománygyülésbe, megcsinálni Nagy-Horvátországot.*

47. kép
Sarlay Pál. Kakas Márton, 1897. szeptember 5.

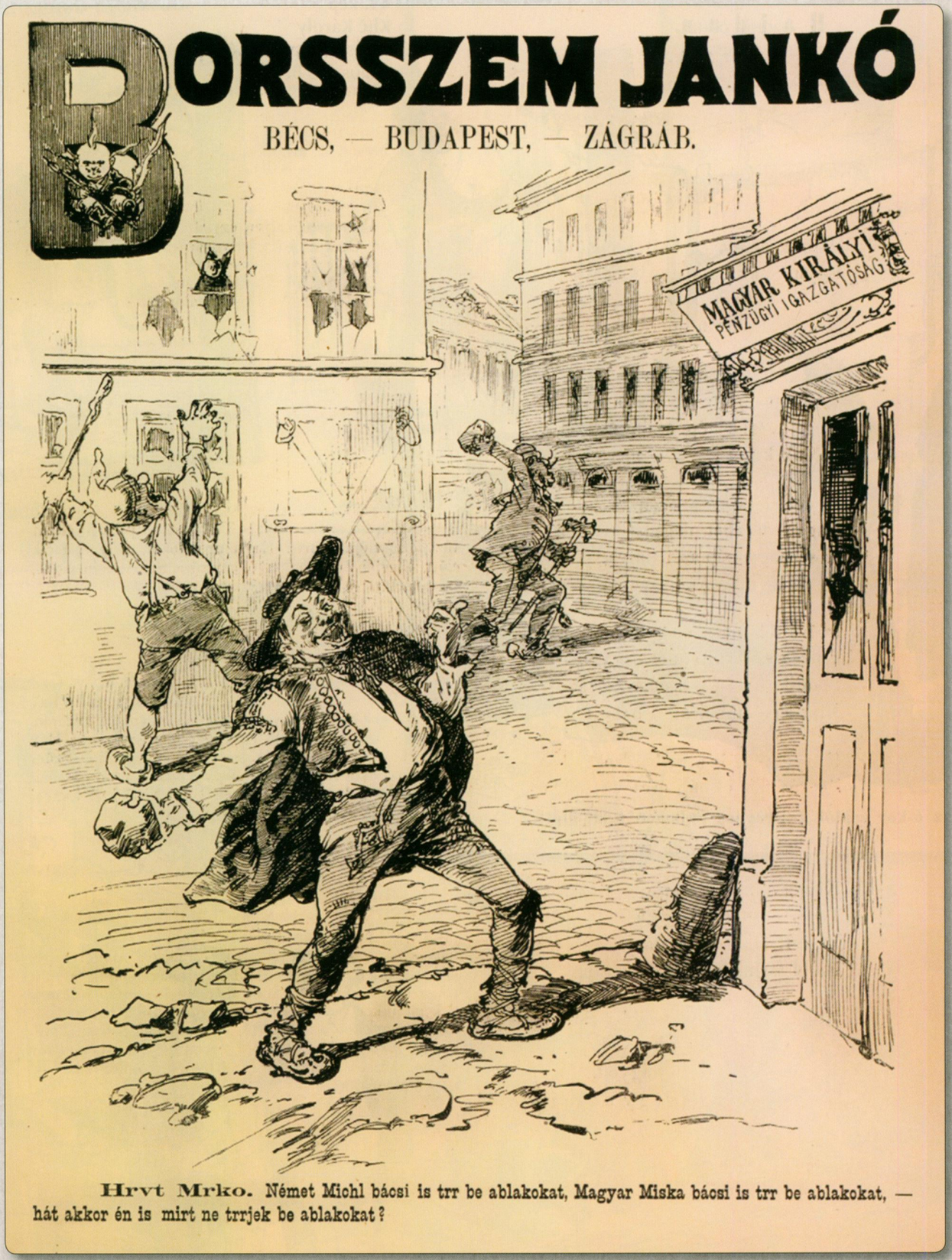

48. kép
Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1883. augusztus 26.

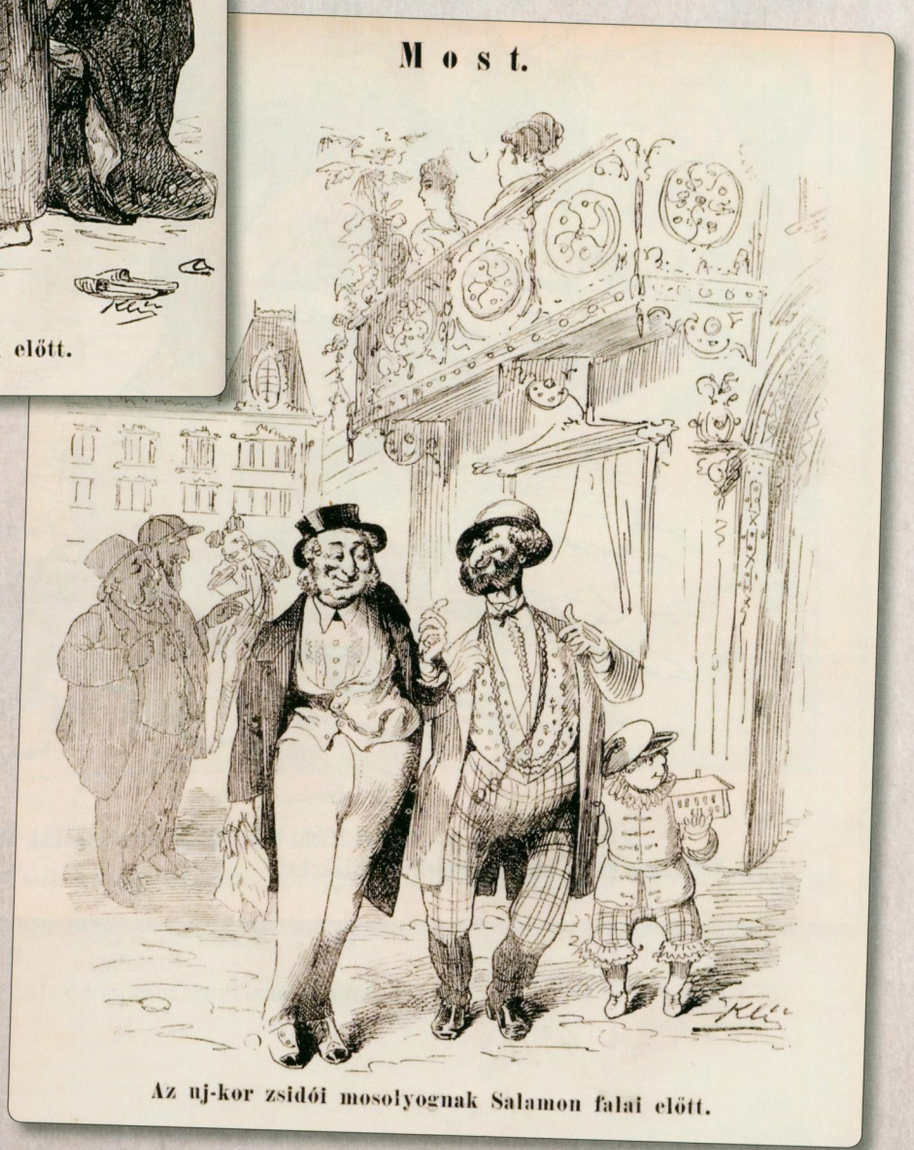

49. kép
Klíč Károly
Borsszem Jankó, 1869.
augusztus 8.

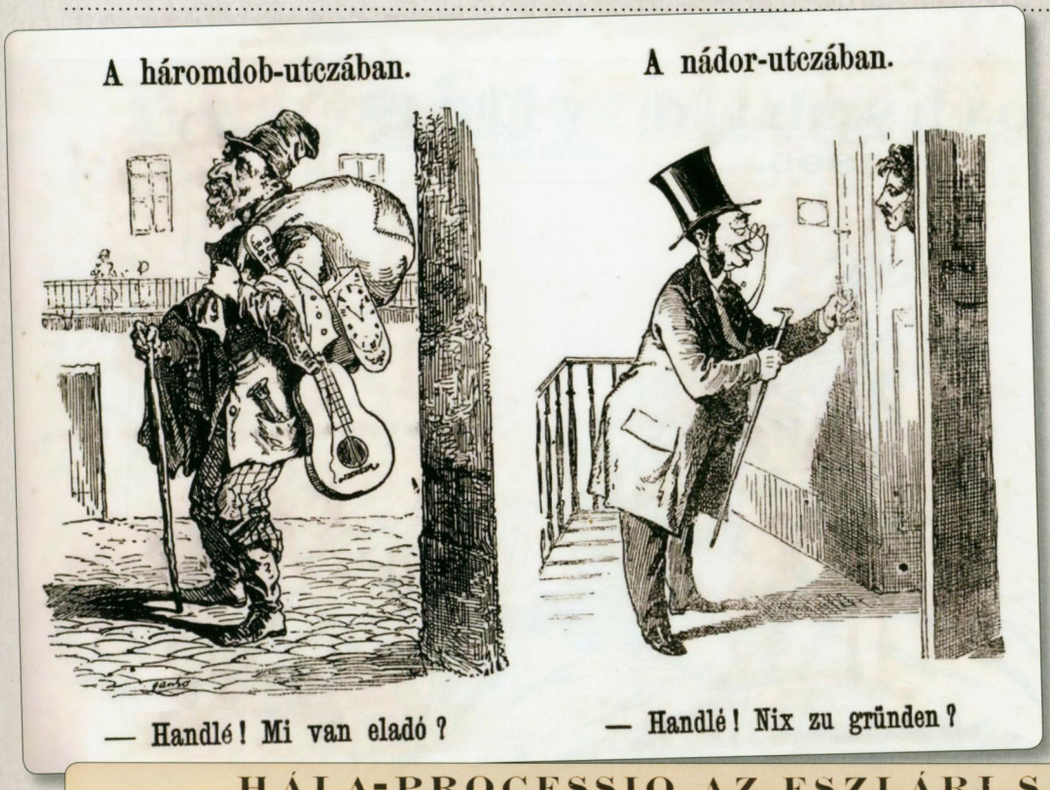

50. kép
Jankó János
Borsszem Jankó,
1872. április 28.

51. kép
Ismeretlen művész
Bolond Istók,
1882. július 2.

Rothschild világ
1895.

Judapesti Rothschild báró: Én vadjok a phéncz király. Böszkhe madjar rethirálj!

Sarki András: Félre zsidó, a börzespekuláczió meg az uzsora megbukott, mars dolgozni.

52. kép
Ismeretlen művész
Herkó Páter,
1895. október 13.

53. kép
Ismeretlen művész. Herkó Páter, 1896. március 1.

54. kép
Homicskó Atanáz
Borsszem Jankó,
1904. augusztus 14.

55. kép
Homicskó Atanáz
Borsszem Jankó,
1908. február 16.

56. kép
Garay Ákos
Borsszem Jankó, 1913.
augusztus 10.

57. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1876. május 21.

W. Kolompár Sándor vajda. — Aztán morék, csak tagadni, tüskön bokron át tagadni! Szinét se láttuk annak a csárdabeli ártatlan *48-as* hajadonnak, nemhogy . . .

K. Tuta Ferkó. — De vajda, engem elárul ez a sok karmolás . . .

58. kép
Garay Ákos
Borsszem Jankó,
1908. április 26.

59. kép
Homicskó Atanáz
Borsszem Jankó,
1904. december 18.

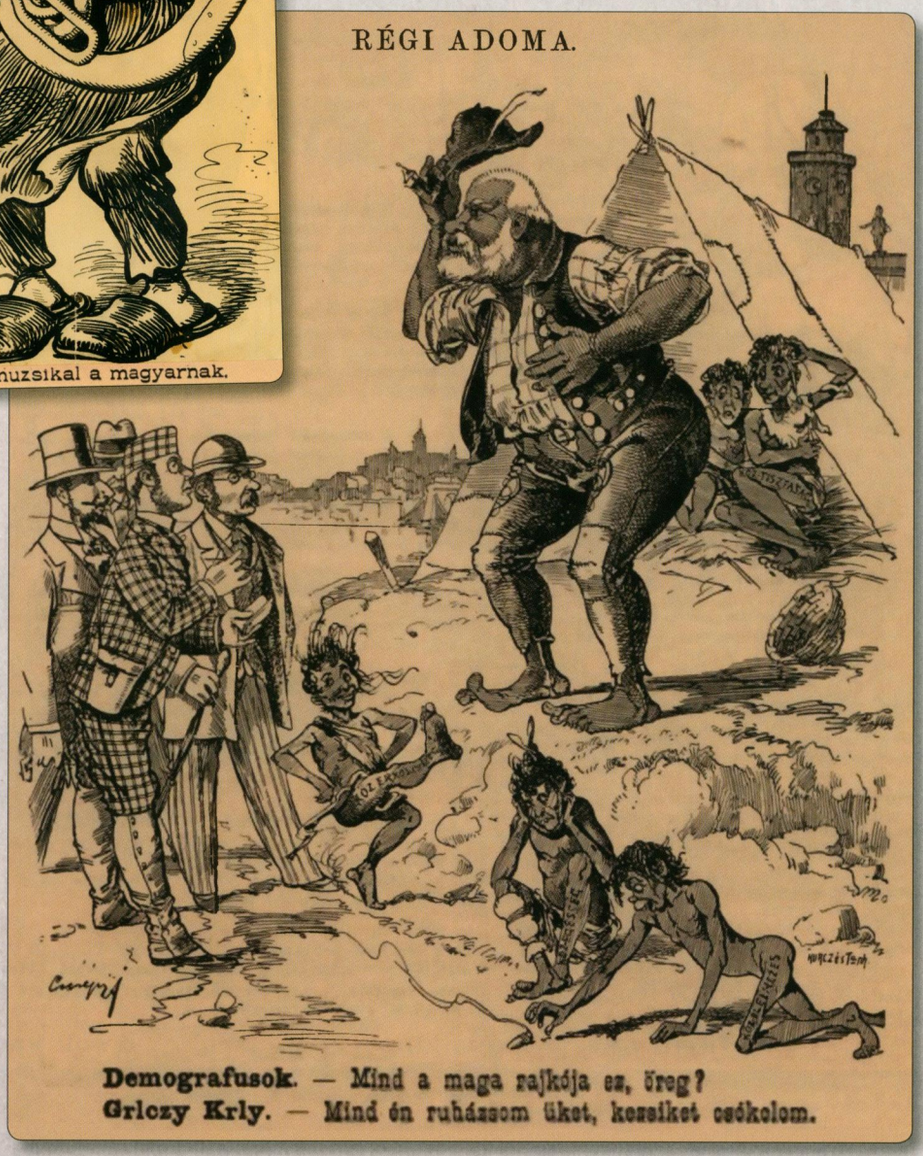

60. kép
Cserépy Károly Árpád
Borsszem Jankó,
1894. szeptember 2.

61. kép
Faragó József
Borsszem Jankó,
1899.
február 19.

62. kép
Bér Dezső
Kakas Márton, 1901.
március 24.

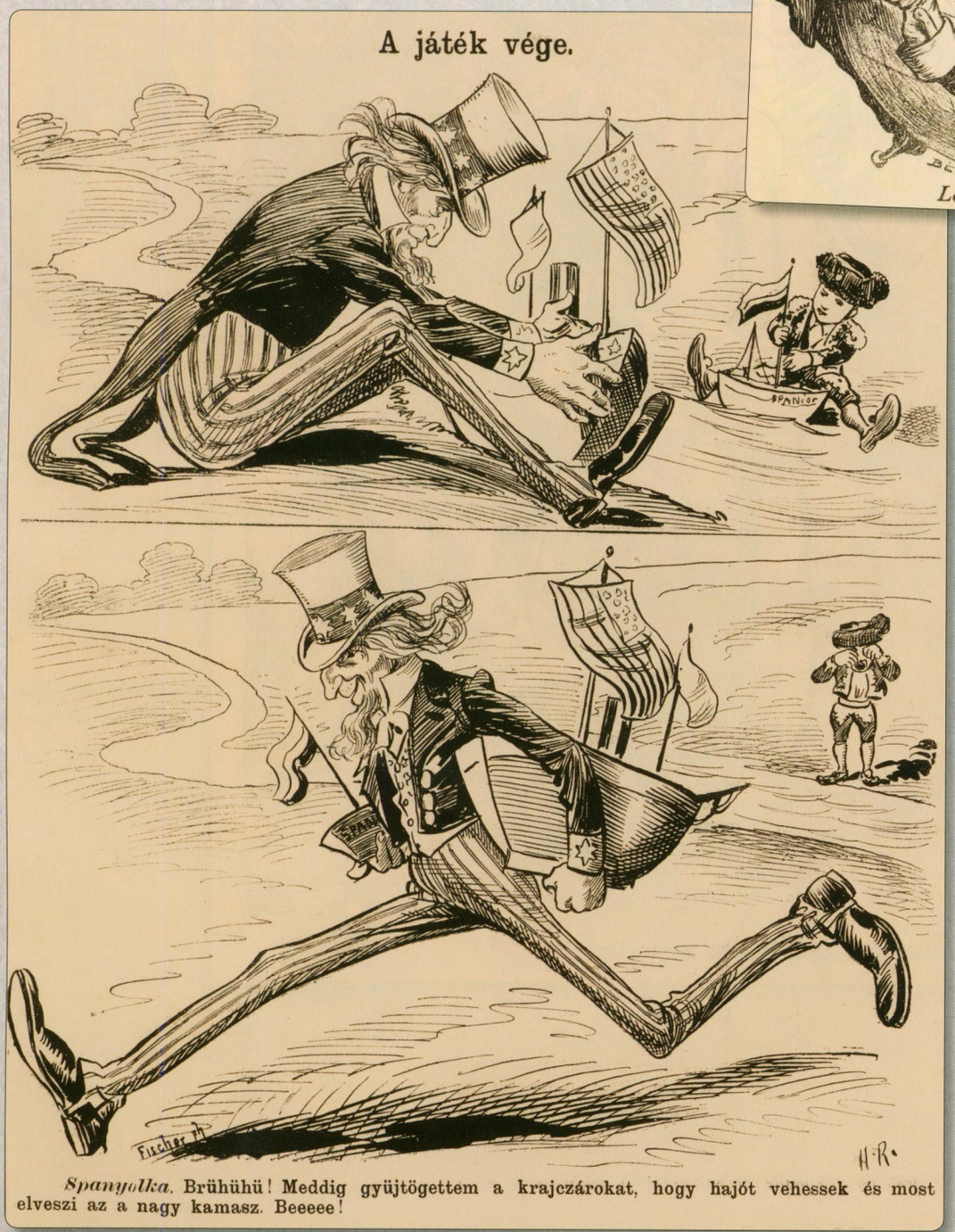

Spanyolka. Brühühü! Meddig gyüjtögettem a krajczárokat, hogy hajót vehessek és most elveszi az a nagy kamasz. Beeeee!

63. kép
Ismeretlen művész
Üstökös,
1898. június 19.

64. kép
Ismeretlen művész
Az Üstökös,
1899. november 26.

65. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1902.
február 23.

Napoleon: Sapperlót! burkust fogtam, de visz.

66. kép
Ismeretlen művész
Ludas Matyi,
1870. augusztus 14.

67. kép
Anton Zampis
Magyar Nemzeti
Múzeum, Történelmi
Képcsarnok, 54.366

68. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1876. július 16.

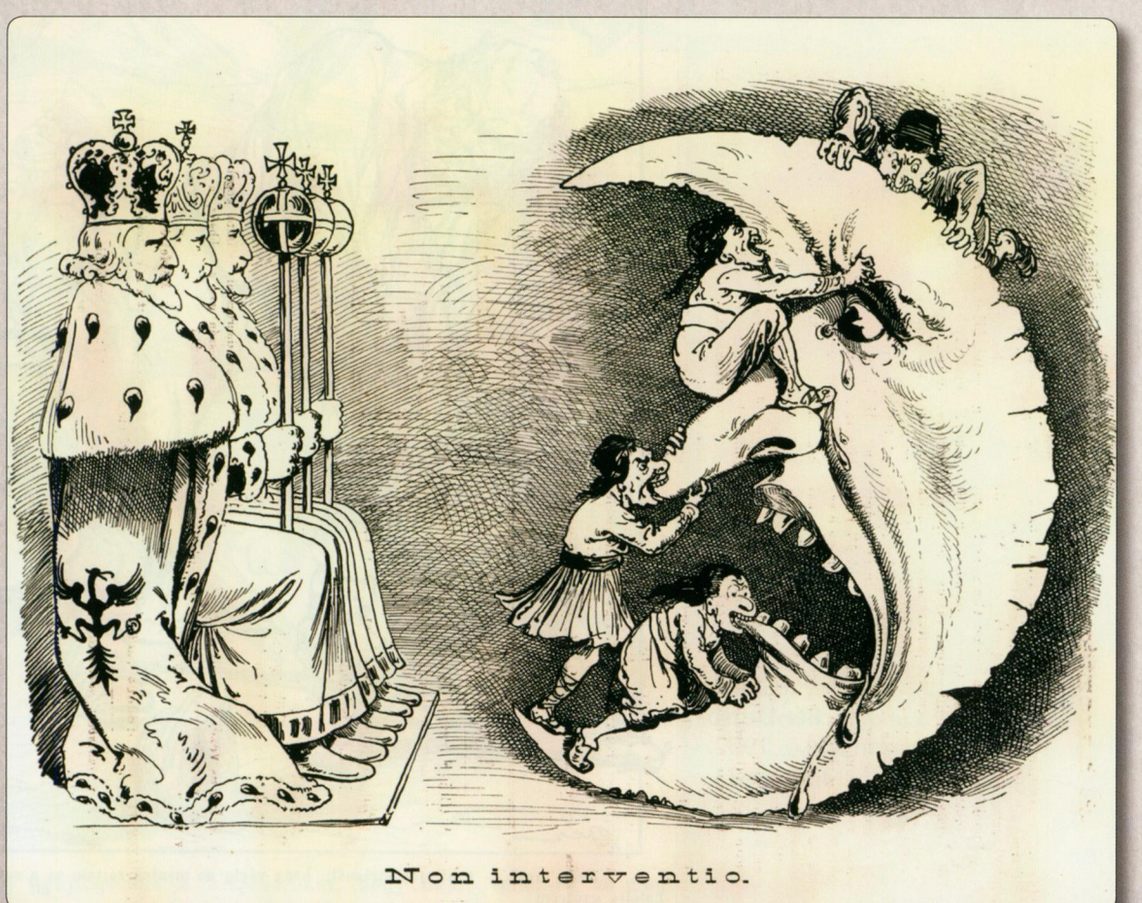

Non interventio.

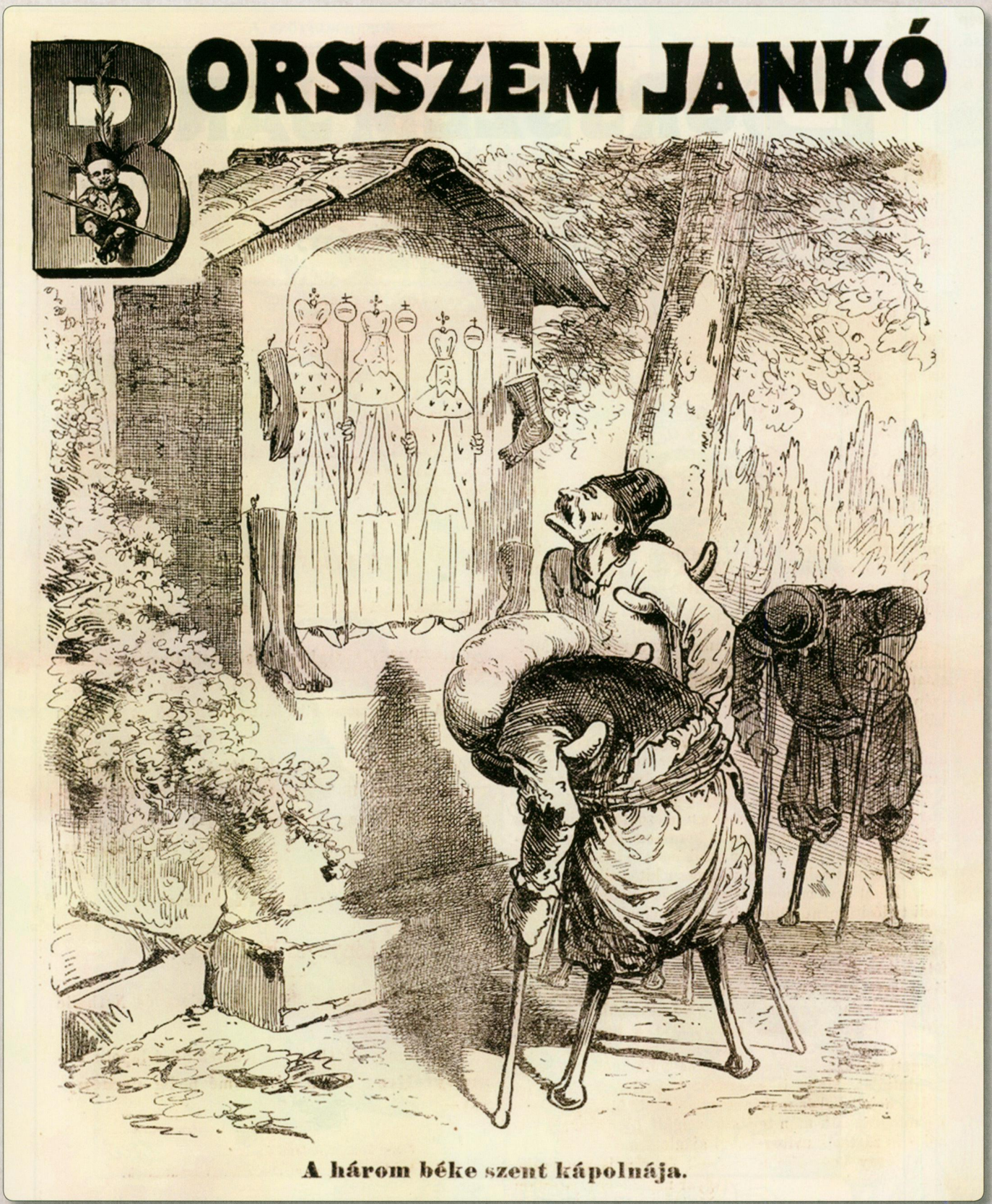

69. kép
Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1876. július 30.

70. kép
Bér Dezső.
Borsszem Jankó,
1913. április 6.

BORSSZEM JANKÓ

FŐSZERKESZTŐ: CSICSERI BORS

Budapest, április 6. | XLVI. évfolyam 1913. | (14.) 2365. SZÁM

A balkán süvölvény

Az orosz dada. — Kicsit illetlen a fiucska, de úgy-e, azért nagyon bájos gyerek.

A bolgár (*hátrafordul.*) Jó, hát azt látom, hogy magamnak kell legyűrni ezt a törököt . . . De legalább nekem is hagyjatok valamit!

71. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1912. november 17.

Berchtold. — Kedves kolléga úr, úgy látszik, nincs mentség. Már a cselédség is ellop minden ellophatót. Talán mi is gondoskodnánk valami cselédségről?
Szaszonov. — Bizony jó lesz, kolléga úr. Legalább megmentjük az orvosi honoráriumot.

72. kép
Mühlbeck Károly
Borsszem Jankó, 1912. november 3.

73. kép
Homicskó Atanáz. Borsszem Jankó, 1908. október 11.

Tamás Ágnes

A Nagy Háború karikatúrákon

A hosszabb magyarországi békeidőszakot követően a Nagy Háború volt az első olyan totális háború, amelyben a sajtó, az információ, a cenzúra és a propaganda kiemelkedően fontos szerepet töltött be. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának, s az elhúzódó háború egyre több változást hozott mind a katonák, mind a civil lakosság életében (élelmiszerhiány, betegségek, jegyrendszer, a női munkaerő felértékelődése). A világháború kitörése a karikatúrákon új stílust nem teremtett ugyan, azonban új témákat és teljesen más sajtóviszonyokat hozott magával. A vicclapok kiadását, a karikatúrák megjelenését a hosszú vitákat követően megszületett új sajtótörvény szabályozta, amely 1914. július 27-én lépett életbe (1914. évi XIV. tc.), ennek rendelkezéseit azonban korlátozta a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó törvény (1912. évi LXIII. tc.). Ez utóbbi előírta az előzetes cenzúrát, elrendelte, hogy bizonyos témákról, amelyek hadi érdekeket sértenek, nem lehet adatokat nyilvánosságra hozni. A törvény alapján a tiltott témák közé tartoztak a hadseregre, majd a háború elhúzódásával már a hátországra vonatkozó hírek is: az ármanipulációk, a drágaság, az áruhiány, a hadifoglyok helyzete, a nemzetiségi ellentétek, az ellenség oldalán hadba lépő egykori szövetséges, Olaszország magatartásának értékelése. Az ezekről közölt képek és szövegek csökkenthették volna a háború iránti lelkesedést, így ezeket – ha nem is jártak teljes sikerrel – igyekeztek kiszorítani a lapok hasábjairól.[1] Az egyre erősödő cenzori tevékenységet közvetlenül észlelhetjük a sajtótermékekben, mivel újra meg újra megjelentek – minden tiltás ellenére – a fehér felületek a lapokon „a cenzura nem engedélyezte" felirattal.

Élclapok, szerkesztők és szerkesztési módszerek, illetve alkotók tekintetében a világháború kirobbanása alapvetően nem okozott törést, bár a lapok megjelentetését sújtó nehézségeket (például a papírhiányt) nem kerülhették el. A Kakas Márton megszűnt ugyan 1914-ben, de Az Üstökös, a Borsszem Jankó és a Mátyás Diák túlélte a háborút. A művészek egy része a frontról küldte haza karikatúráit, rajzait (Garay Ákos), a többiek a hátországban készítették torzképeiket az élclapok számára (Zórád Géza, Mühlbeck Károly, Bér Dezső, Pólya Tibor).

A karikatúrák témájává tehát csak az válhatott, ami kívánatosnak tűnt az Osztrák–Magyar Monarchia propagandacéljai, érdekei szempontjából,[2] illetve ami általános belpolitikai témát érintve átcsúszhatott a cenzúrán. A gúnyrajzok tartalma kronologikusan követte a háborús eseményeket: először a szerbiai hadszíntérre kalauzolták a szemlélőt, ekkor a Szerbia felett remélt gyors győzelmet hirdették, de megjelent az 1848–1849-es szabadságharc kegyetlenkedései miatti revansvágy is. Később a galíciai, majd az olasz és az erdélyi harcokról szóló képek láttak napvilágot, amelyeken a szerzők az orosz, az itáliai és a román hadseregen és szövetségeseiken élcelődtek. Minden esetben tudatosítani kívánták, hogy az ellenfél felkészületlenebb, gyávább, esendőbb, mint a Monarchia és a szövetséges Németország (később Törökország) csapatai. A karikaturisták az ellenséget a korábbi évtizedekben kialakult sztereotip vonásokkal rajzolták meg, azokat torzították még tovább. Új tulajdonságok csak ritkán tűntek fel, inkább a jól ismert jellemzőket állították a propaganda szolgálatába, azokat egészítették ki katonákat és harci eseményeket ábrázoló képekkel.

Az ellenfél vizuális degradálásának már bevált módszereként az ellenség nem emberként, hanem sokszor állatként láthatók a képeken. Az antant hatalmait általában a saját, de a karikatúrákon a végletekig eltorzított címerállataik reprezentálják: a cári Oroszországot tradicionálisan a medve, Franciaországot a gallsapkás kakas, Nagy-Britanniát az unikornis és az oroszlán. A Borsszem Jankó egyik rajzán például két magabiztos porondmester, a német és az osztrák–magyar katona áll a középpontban, akiket roszszul táplált (címer)állatok vesznek körbe, s meghajolnak

a két katona előtt, engedelmeskednek az erősebb fél akaratának (1. kép). A cirkusz a lealacsonyítás, a gúnyolódás hosszú múltra visszatekintő eszköze a politikai karikatúráknak. Éles kontraszt érzékelhető a két tábor bemutatása között, nemcsak abban, hogy az antantországokat animizálva, a központi hatalmakat pedig emberként jelenítették meg, hanem arányaikat tekintve is, ami ugyancsak az alkotók szemléletes eszköze az erőfölény hangsúlyozására. A behódoló állatok között található az orosz medve, a brit oroszlán, a szerb sertés és a gall kakas, a szerb disznó mellett álló, takarásban lévő állat pedig talán a hagyományosan Montenegrót szimbolizáló kecske. Az állatábrázolásokon különösen jó alkalmat nyújtott az ellenség kigúnyolására, lekicsinylésére, ha sérültként jelenítették meg azokat, mivel ez az általuk megtestesített állam hatalmának elveszítését, ereje fogyatkozását sugallhatta (2. kép). A szövetségesek belső erőviszonyait is kigúnyolták – vagyis hogy nem egyenlő, egyenrangú felek, szemben a központi hatalmak országaival. Ezt példázza, ahogy a pulykaként ábrázolt Woodrow Wilson amerikai elnöknek hízeleg a többi háziállat, a kakas, a buldog és a sérült olasz macska (3. kép). Hasonlóan negatív benyomást kelthetett, amikor az országokat megszemélyesítő alakokat (a francia Marianne-t, a brit John Bullt, az amerikai Uncel Samet vagy Ivánt, a kozákot) jelenítették meg kikarikírozva, sebesülten, vagy amikor az ellenséges országokat megtestesítő figurák veszekedve vagy éppen ittasan, mulatozva állnak előttünk, s ez komolytalanná, veszélytelenné varázsolta az ellenséget (4. kép). Az ábrázolásmódok üzenete azonos: az ellenfél nem egységes, harci ereje csökken, a végső győzelem nem vitatható, sőt hamarosan bekövetkezik, mivel igen nagyok az ellenfél veszteségei, s belső harcok dúlnak közöttük. Ha emberként tűntek fel a küzdő felek, előszeretettel alkalmaztak az alkotók sporthoz köthető hasonlításokat. Az *Angol-török box-mérkőzés* egyértelmű esélyese az ereje teljében lévő török harcos, míg a britnek nemcsak a nyála csurog, hanem fogai – hadihajók formájában – kihullnak az ütésektől (5. kép).[3]

A Monarchia uralkodója és a német császár csak különleges alkalmakkor szerepelhettek a magyar élclapokban – s természetesen nem válhattak a gúny céltáblájává –, az ellenséges országok uralkodói rendre felbukkantak humoros-szatirikus szituációkban, eltorzított vonásokkal, testarányokkal. A Balkán országainak uralkodói, I. Péter szerb, I. Nikola montenegrói és I. Ferdinánd román királyok estében nemcsak a menekülésükön gúnyolódtak az alkotók, hanem – a 19. századi toposzokat felhasználva – államuk elmaradottságán, szegénységén, rosszul szervezett, elavult fegyverzetű hadseregeiken is. Mindhármójuk esetében adottak voltak olyan arc- vagy testvonások, melyeket megragadva jellemző karikatúra készülhetett róluk: Péter bajusza, Nikola nagy hasa és Ferdinánd nyúlánk alkata (6. kép). Az antant országainak uralkodói közül II. Miklós orosz cár és III. Viktor Emánuel olasz király tűnt fel a leggyakrabban a karikatúrákon. Az olasz uralkodó a fényképek tanúsága szerint is alacsony volt, s ezen előszeretettel gúnyolódtak a rajzolók, de kihangsúlyozták gyávaságát is, ezért ábrázolásakor a főmotívum mindig a megfutamodás volt (7. kép), mint ahogy Olaszország is kihátrált a központi hatalmak közül. A karikatúrákon tehát a tiltás ellenére mégis értékelték Viktor Emánuel magatartását, amikor belépett az antant oldalán a háborúba. A Nagy Háború végéhez közeledve érthető módon – a végső győzelem reményét hirdetve – az olasz királyt elnyomja egy nagy kő („offenzíva"). Amikor azonban ez a propagandakarikatúra megjelent, már látható volt, hogy a Monarchia utolsó nagy támadása az olasz fronton osztrák–magyar vereséggel fog végződni (8. kép).

Az orosz cárral kapcsolatban nem a gyávaság, hanem a kegyetlenkedés, az elnyomás állt a rajzok középpontjában, így őt többször láttatták a halál szimbólumaival (koponya, csontok) egyszerre (9–10. kép). Bár nem volt koronás fő, Wilson mellett Georges Clemenceau francia miniszterelnök is a gúnyrajzok gyakori szereplője volt. A torzképen vezetői képességeit tette kérdésessé az alkotó (11. kép). A rajzról Pieter Brueghel *Vak vezet világtalant* című festménye juthat eszünkbe, melyen – a karikatúrához hasonlóan – egymás vállába kapaszkodva haladnak a nem látó férfiak az ugyancsak vak vezetőjük után, aki beleesik egy sáros árokba, s magával rántja a többieket is. Az antant tehát nem a megfelelő vezetőt választotta, Clemenceau irányítása halálos veszélyként tűnik fel.

A 19. századi tradíciókat követve az alkotók újra és újra felhasználták rajzaikon a kortársak által jól ismert ókori mítoszok és bibliai történetek szereplőit, s ezeken keresztül értelmezték a harctéri, politikai eseményeket. Az ókori istenek közül megelevenedtek a háborút és a békét jelképező római és görög alakok, Mars és Arész hadistenek, Pax, a béke istennője és a hozzá kapcsolódó, immár keresztény asszociációk, az angyal és a galamb. Az 1918. esztendőt mindkét mitikus alak jelentősen befolyásolta, így az év végén mindketten feltűnnek egy békét sugalló gúnyképen (12. kép). A tengeri küzdelmekkor Neptunus, a vizek és tengerek ura válhatott főszereplővé (13. kép),

aki a képen kineveti az angol alakot, s kétségbe vonja, hogy a tengereken győzelmet arathat – annak ellenére, hogy a britek saját magukat általában a tengerek uraként jellemzik. A bibliai motívumok közül a keresztre feszítés is több különböző eseményhez kapcsolódva tűnt fel a rajzokon. A Borsszem Jankó egyik képén a semleges Belgiumot megszemélyesítő hölgy látható a kereszten, mellette két német katona áll, John Bull pedig Pilátusként kezeit mossa. Amikor ugyanis a német csapatok átlépték Belgium határát, az ország többek között Nagy-Britanniától kért segítséget, s ez ihlethette meg a rajzoló Bér Dezsőt. A brit propaganda hagyományos eleme volt a semleges országok, kis nemzetek védelme, a központi hatalmaké pedig arra próbált ezzel rámutatni, hogy ezt az ígéretét Nagy-Britannia soha sem tartja be (14. kép). A harcok borzalmaihoz – amelyek a propagandaképek sugallata szerint elsősorban az ellenséget sújtották – a bibliai történetek közül még szorosan kapcsolódott Lucifer és a pokol ábrázolása, illetve a halál kaszásként való tradicionális megjelenítése (15–16. kép).

A karikatúrák egy különleges fajtájának, a humoros-szatirikus térképek utolsó virágkorának tekinthetjük a Nagy Háború időszakát. Angliában, Franciaországban és Németországban nagy számban publikáltak ekkoriban ilyen mappákat kedvelt propagandaeszközökként, mivel a térképhez a (látszólagos) objektivitás asszociációja társulhatott.[4] *A háborús Európa térkép-karikaturája* a Nagy Háború első évében készült Magyarországon (17. kép). A német katona a franciát támadja, krokodil képében az oroszt harapja, ágyúja pedig a brit szigetek felé néz. Keleti szomszédját veszi célba a magyar huszár, s a bolgár uralkodó, I. Ferdinánd cár is Moszkvára mutat (habár Bulgária ekkor még nem volt hadviselő fél), s a törökök szintén a Fekete-tenger irányából támadnak észak felé. Iván azonban csak vodkát iszik, s hiába a doni kozák és tatár seregek, a Keleti-tenger felől már a halál közelít az orosz cár birodalma felé. A szövetséges Olaszország (mely ekkor még nem lépett be a háborúba) karját keresztbe téve várakozik Spanyolországhoz és az eseményeket távcsövén keresztül kémlelő svédekhez hasonlóan. A képen Winston Churchill későbbi brit miniszterelnök a beszélő, szerinte „Nagyon jól megy minden!!"

A háború alatt nagyon divatosak voltak a humoros propaganda-képeslapok is, amelyek hasonló tematikákkal készültek, mint az élclapok karikatúrái, de többnyire színesek voltak, s nagy számban kerültek forgalomba.[5] Ezeken ugyancsak az ellenség várható vereségét hirdették, kifigurázták őket, s mint megannyi más propagandatárgyon saját és szövetségeseik haderejét s uralkodóikat dicsőítették. Az egyik képeslapon a táncoló antantországokat láthatjuk az őket tradicionálisan megtestesítő figurákkal, míg a másikon a szerb glóbusztól emeli el a szerbet a magyar (18–19. kép). A földgömbön a szertefoszlott szerb álmokat („Nagy Serbia", „Panslav ocean") olvashatjuk. Máshol „A legújabb francia hadsereg" sorakozik fel előttünk, s ezen a négerként ábrázolt (de nem kizárólag fekete-afrikaiakból álló) egységeken élcelődik a képeslap rajzolója. Természetesen térképeket is találhatunk a képeslapokon, az egyiken például Olaszország felé tart fegyvert a magyar katona (20–21. kép). Humoros képeslapokkal a hátországot is buzdíthatták, az olasz uralkodó és hadseregének főparancsnoka, Luigi Cadorna menekülnek a magyar katona elől, aki egy pénzen hajt utánuk. A „Győzelemhez pénz kell", s Bér rajza így biztatja az otthon maradottakat hadikölcsönök jegyzésére (22. kép).

A háborús időszak sajátossága, hogy a napilapok tudósítóin kívül az élclapok alkotói is ott dolgoztak a fronton, továbbá karikatúrákkal illusztrált, tábori humoros lapok is megjelentek.[6] Az általuk készített életképek a front vagy a hátország hétköznapjaiba engedtek bepillantást. Ezeket kevésbé vagy egyáltalán nem jellemezte a torzítás, annak ellenére, hogy vicclapban láttak napvilágot, s általában olyan művészek készítették őket (például Garay Ákos), akik a kifigurázást ritkán alkalmazták munkáikon, inkább a humoros képaláírás vagy maga a szituáció csalhatott mosolyt az olvasó arcára. A katonák is többször nyilvánítottak véleményt magyarországi vagy külföldi politikai kérdésekben, s e képeknek politikai szempontból is fontos funkciója lehetett a pozitív önkép erősítése. A rajzokon huszárokat láthatunk szolgálat közben, s ezáltal a dicsőséges katonaélet részesei lehetünk. Ezen alkotásokra is jellemző persze az aktualitás, megjelenésük mindig követte a hadieseményeket (23. kép).

A belpolitikai csatározások a háborús években háttérbe szorultak a gúnyrajzokon, és a publikált belpolitikai jeleneteket ábrázoló képek is sokszor a harcokhoz kapcsolódtak. A háború következtében életbe lépő megszorító intézkedéseket (adóemelés, újabb adók, a jegyrendszer kiterjesztése, újabb és újabb közellátáshoz kapcsolódó bizottságok létrehozása, amelyek azonban nem javítottak a lakosság helyzetén) kommentálták gúnyos rajzokkal. A harcok elhúzódásával és az erőforrások kimerülésével párhuzamosan – a cenzori szigor ellenére – egyre inkább megjelentek bírálatokat megfogalmazó karikatúrák is. Te-

matizálták az áruhiányt, a jegyrendszer fonákságait, a növekvő szegénységet, a sérülten hazatérő katonákat, a munkaerőhiányt és a nemi erőszakot. Az átalakult gazdasági viszonyokra, a gazdaság és a politika összefonódásaira utal a *Czukorinség idején* című karikatúra, melyen Tisza István miniszterelnök és Harkányi János kereskedelemügyi miniszter, illetve a Magyar Cukoripari Rt. elnöke nyalogatják a cukorkartellt megtestesítő cukorszobor fenekét (24. kép). A kormány tehetetlenségét állítja pellengérre a karikaturista, amikor Bolond Istók Tisza István felé hízott disznókat hajt, s ezeknek a hátsóján az „árdrágítók" felirat virít. Rávilágít ez arra, hogy bár zsírhiánnyal kell megküzdeni, vannak egyes társadalmi csoportok, melyek a hadigazdaság rendszerében meg tudtak gazdagodni, akiknek a hiánycikkek rendelkezésükre állnak (25. kép).

A karikaturisták természetesen reflektáltak a belpolitikai változásokra, személycserékre, aktuális társadalmi-politikai vitakérdésekre is (az általános választójog igénye, a nők szavazati joga, amelyet Tisza István 1918-ban nem akart elfogadni – 26. kép). Ilyen témájú karikatúráikon hasonló motívumokkal dolgoztak, mint a békeévekben, készítettek portrékat, alkalmaztak bibliai-mitológiai jeleneteket, családi és hétköznapi szcenáriókat és gúnyolódó cirkuszi képeket is. Az évek óta ismétlődő követelés, az általános és titkos választójog bevezetése a háború alatt sem jutott nyugvópontra. 1917-ben az ellenzéki politikus, ifjabb Andrássy Gyula közelít egy csinos, fiatal özvegyhez („Hatalom"), aki azonban a fiát („Ált. titkos vál. jog") is magával hozta, de őt a gróf nem látja szívesen (27. kép). A kérdés jelentőségét mutatja, hogy a választójogi reformok ellenzése vezetett többek között Tisza István miniszterelnök bukásához is.

1918 őszén véget ért a Nagy Háború, s belpolitikai tekintetben is komoly átalakulás vette kezdetét Magyarországon, amit számos rövid életű kormány fémjelzett. Az őszirózsás forradalmat követően a magyar miniszterelnök és első köztársasági elnök, Károlyi Mihály Herkulesként látható, aki már teljesítette tizenkét próbájából az elsőt, legyőzte és megnyúzta a nemeai oroszlánt. Károlyi abban bízik, hogy a sikeres forradalommal az első akadályt teljesítette Magyarország, s reméli, hogy a magyar közélet megtisztítható (28. kép).

A háborús karikatúrák természetesen majdnem mindig egyoldalúan, sematikusan láttatták az eseményeket, nem tájékoztathattak a veszteségekről és vereségekről, s a nehézségekről is csak a háború utolsó évében villanthattak fel képeket. Nem láthatunk vesztes csatákat vagy halottakat az alkotásokon, csak a sebesülést hősiesen viselő huszárokat. Az ellenség katonáit is ritkán jelenítették meg sebesültként, mert az felkelthette volna azt az asszociációt, hogy akár magyar bakák is a harcok áldozatául eshetnek. A negatív események bemutatása nemcsak a hátországban, hanem a fronton is rontotta volna a harci morált, hiszen a hazai sajtótermékek oda is eljutottak. Rendre bemutatták a győzelmeket, akár az osztrák–magyar, akár a német haderő aratta azokat, s igyekeztek diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat is. Az ellenség esetében azonban felhívták a figyelmet azok rossz körülményeire, hangsúlyozták eredménytelenségüket, demonstrálták alkalmatlanságukat és gyengeségüket.

A Nagy Háború katonai eseményei a Monarchia számára 1918 novemberében befejeződtek. Az alkotók sorra fejezték ki aggodalmukat a Magyar Királyság jövendőbeli sorsa iránt. 1918 őszén egymás után alakultak meg a Monarchia területén az új nemzetállamok. A képen még az integer Magyarországot mutatták be, melyet Szent István tart fenn, de minden irányból törrel szaladnak felé a románok, a szerbek, a csehek, a horvátok és az olaszok (29. kép). 1919 sem hozott magával nyugodtabb időszakot, egy kül- és belpolitikai konfliktusokkal, válságokkal, sőt egy rövid életű bolsevik uralommal terhelt esztendő következett.

Jegyzetek

1 Mucsi Ferenc: *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején.* Történelmi Szemle, 1984. 1–2. sz. 192–202.

2 Az első világháború történetéről lásd például: Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918.* Budapest, 2014. A karikatúrákról lásd Tamás Ágnes: *Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése.* Aetas, 2014. 3. sz. 59–77. A propaganda összetettségéről lásd ifj. Bertényi Iván: Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről. In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): *Propaganda az I. világháborúban.* Budapest, 2016. 7–28.

3 A Török Birodalom még 1914 őszén megkapta az antant hadüzeneteit. Az ábrázolásmód azonban újdonság lehetett a magyar olvasóknak, hiszen az Oszmán Birodalom korábban „Európa beteg embere"-ként általában gyenge katona képében jelent meg a vicclapokban. Lásd például: Tamás Ágnes: *Torzrajzok a Balkán-háborúkról.* Létünk, 2013. 2. sz. 48.

4 Rauchensteiner, Manfried (Hg.): *An meine Völker! Der Erste Weltkrieg, 1914–1918.* Wien, 2014. 53–55.

5 Kunt Gergely: *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon.* A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 2011. 227–242.

6 További érdekességként említhető, hogy a karikaturista, aki a kórházban betegeskedő katonákat jól szórakoztatta, az orvosok által is megbecsült alakja volt a kórháznak, s még itt is készülhettek politikai karikatúrák. Lásd például: Keppel Csilla: *Hadisebesültek görbe tükörben. Borivoj Rambousek első világháborús karikatúrái.* Szombathely, 2016. 85.

1. kép
Bechtold Jakab
Borsszem Jankó,
1915. február 21.

2. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1918. április 7.

3. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1918. július 28.

Mistress Albion. — Az én üzletem biztos.
Ha a vendég nem fizet, behajtom a cechet Marianneon.

4. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1914.
augusztus 16.

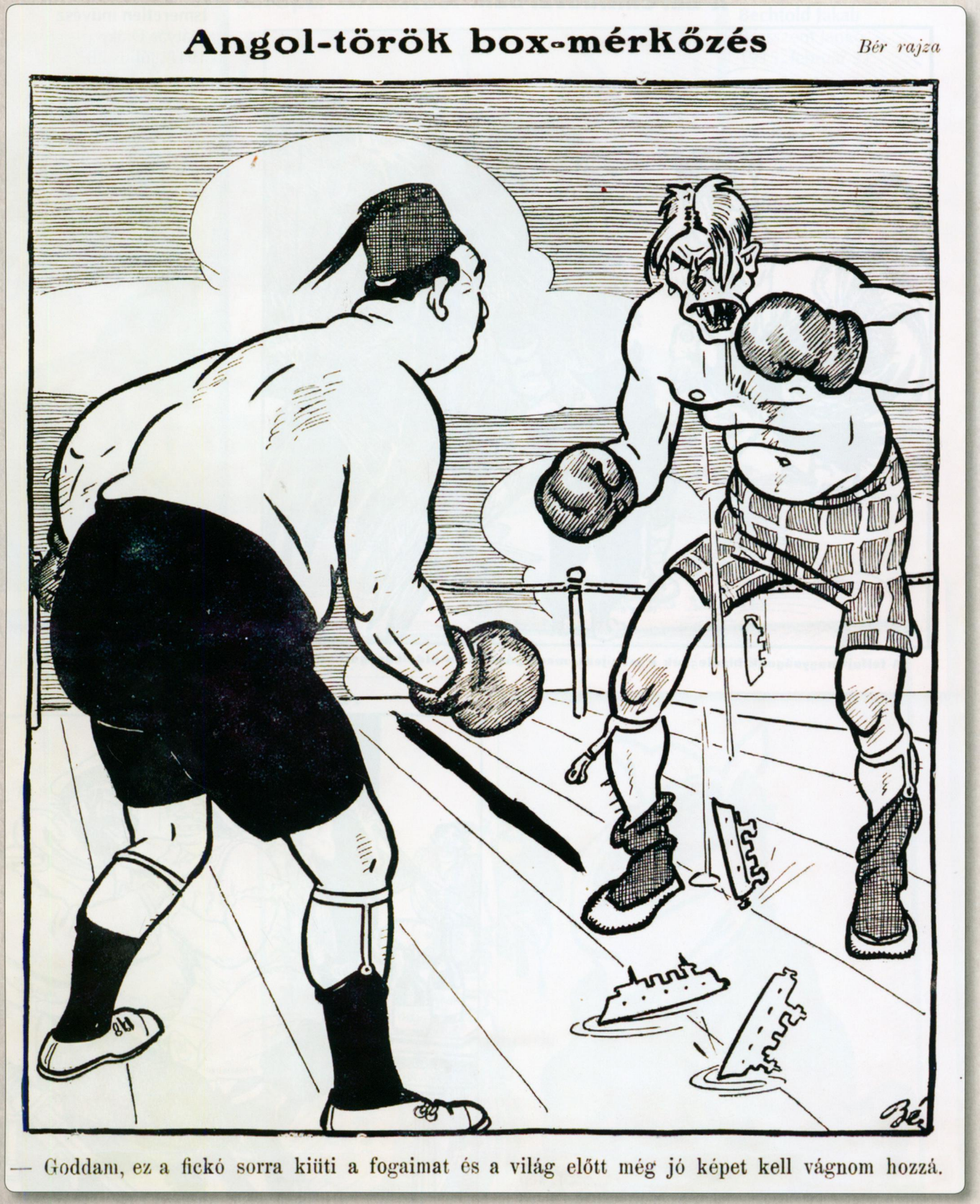

5. kép
Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1915. március 28.

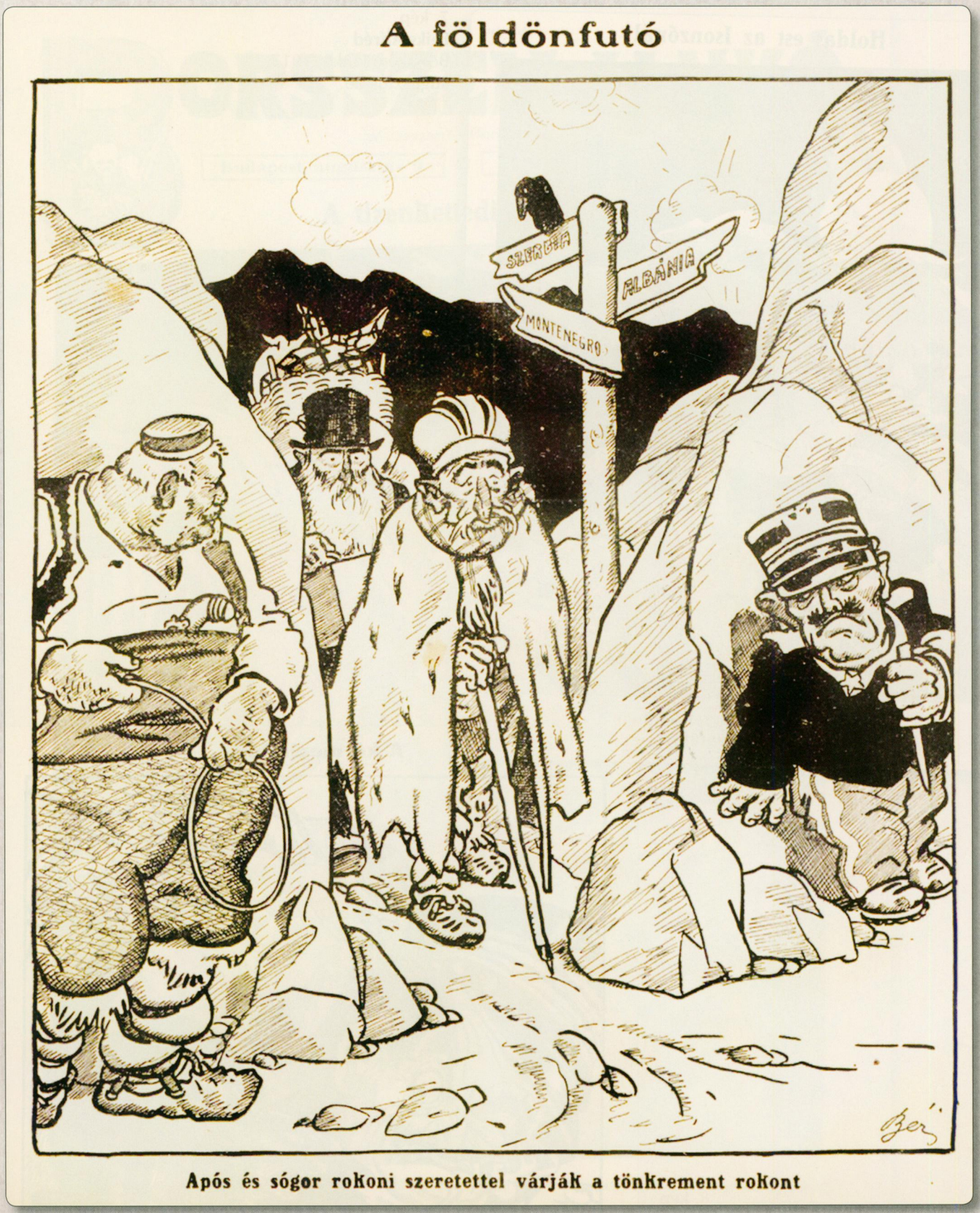

6. kép
Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1915. november 14.

7. kép
Feiks Alfréd
Borsszem Jankó, 1917.
augusztus 26.

8. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1918. június 23.

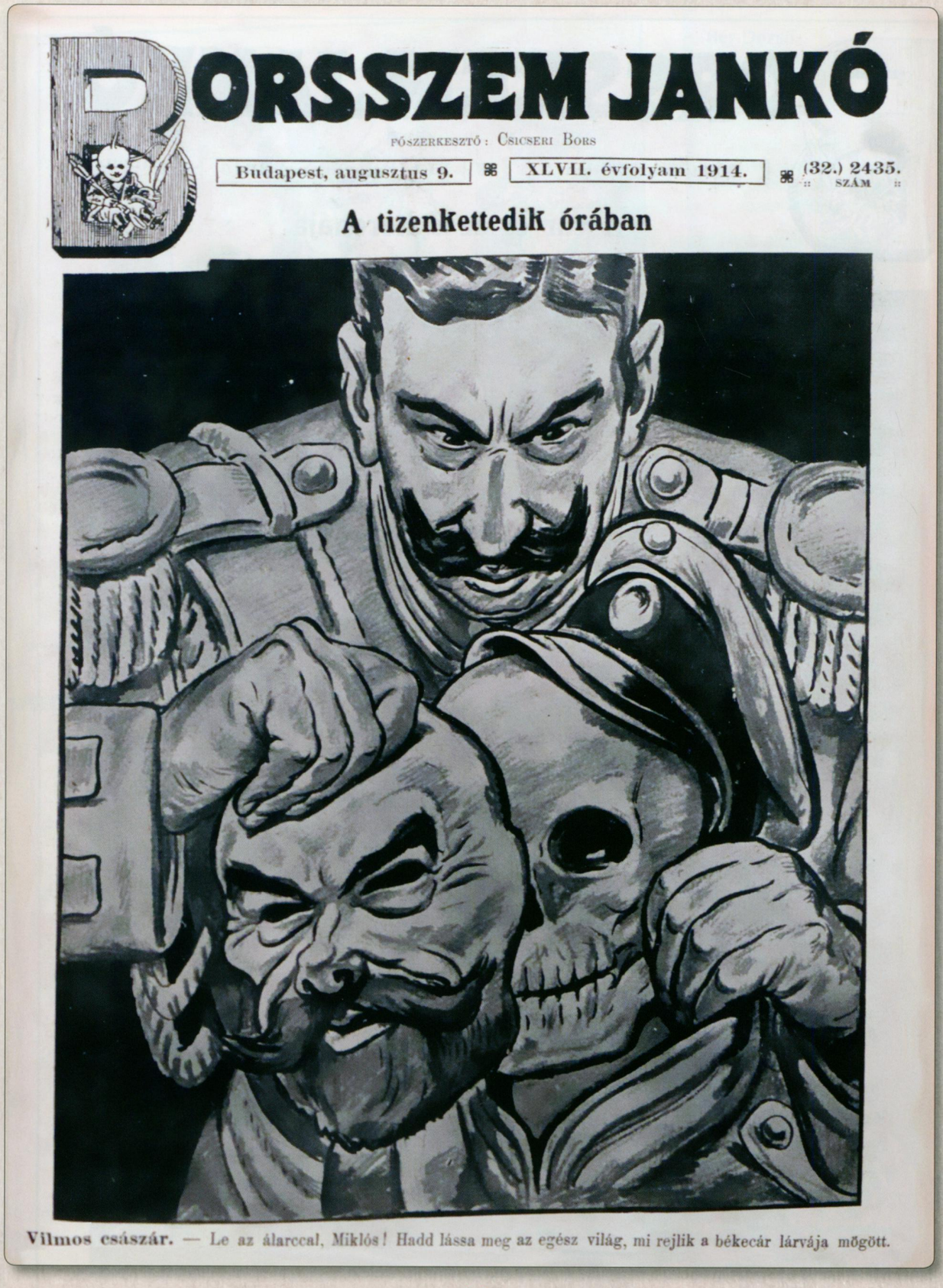

9. kép

Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1914. augusztus 9.

10. kép

Ismeretlen művész. Borsszem Jankó, 1915. október 3.

11. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1918. május 12.

12. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1918.
december 29.

BORSSZEM JANKÓ

FŐSZERKESZTŐ: CSICSERI BORS

Budapest, junius 11. | XLIX. évfolyam 1916. | (24.) 2531. SZÁM

Rule Britannia!..

John Bull (*Neptunhoz*). Mit röhög? Hát nem látja, hogy tönkrevertem az egész német flottát!?

13. kép

Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1916. június 11.

14. kép
Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1914. október 18.

15. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1914.
augusztus 2.

16. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1915. április 18.

17. kép

Varga Imre. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár T. 614.

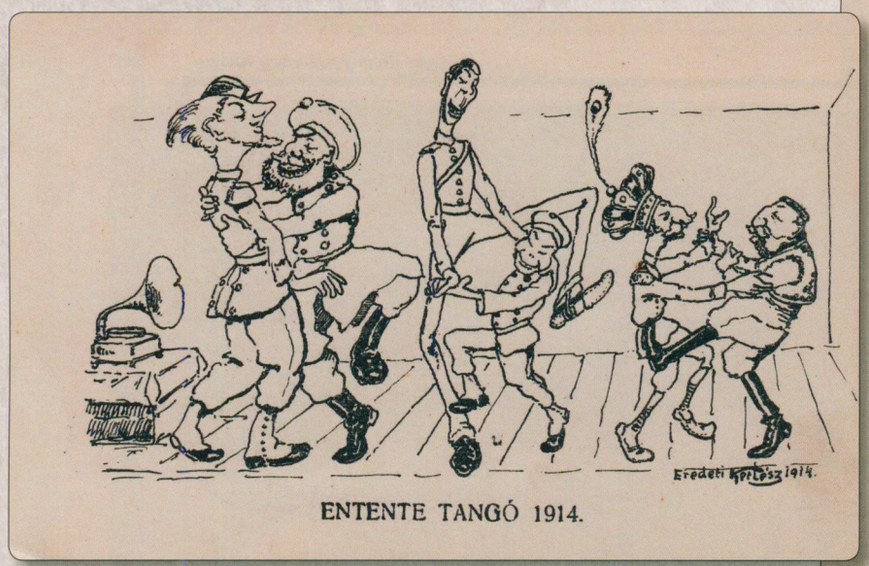

ENTENTE TANGÓ 1914.

18. kép
„Kertész"
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum

Magyar baka: eddig és ne tovább!

19. kép
Varga Imre
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum

20. kép
Ismeretlen művész
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum

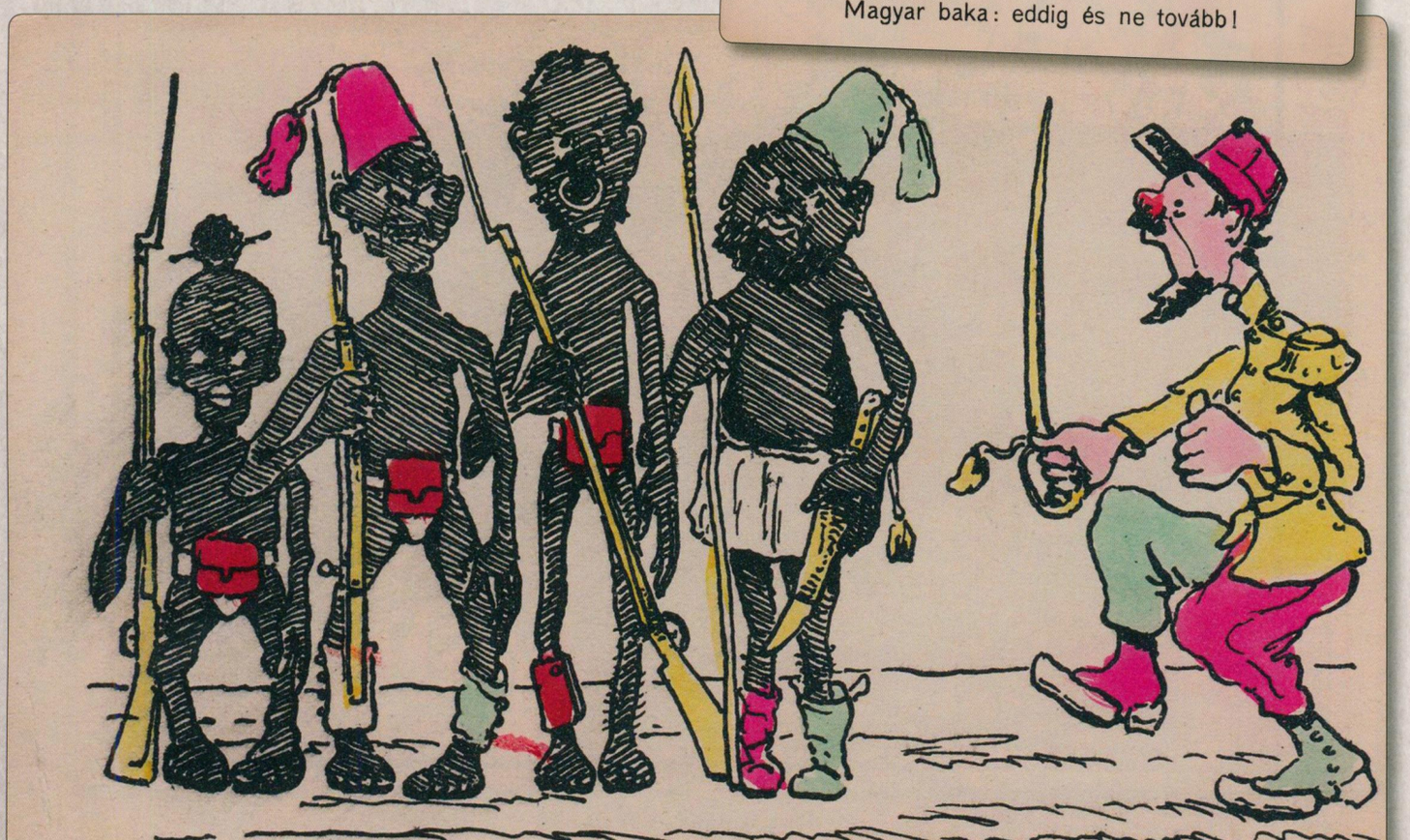

A legújabb francia hadsereg.

21. kép
Ismeretlen művész
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum

22. kép
Bér Dezső
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum

23. kép
Garay Ákos
Borsszem Jankó, 1914.
november 1.

24. kép
Jeney Jenő
Bolond Istók, 1916.
október 1.

25. kép
Jeney Jenő
Bolond Istók, 1916.
október 15.

Bolond Istók. Nincs zsir? Dehogy nincs! Itt vannak ezek a disznók, a melyek zsirjukban fulnak meg!

Tisza igazgató: Kérem, csak férfiaknak! Hölgyeket nem bocsátunk be.

26. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1918. június 16.

Az özvegy. — Itt vagyok, a tied vagyok, — magammal hoztam a fiamat is.
Andrássy. — Pardon, pardon ... de a gyereket kiadjuk a házból.

27. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1917. május 27.

28. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1918. november 17.

29. kép
Ismeretlen művész. Mátyás Diák, 1918. október 27.

Tamás Ágnes – Vörös Boldizsár

Karikatúrák a két világháború között (1919–1939)

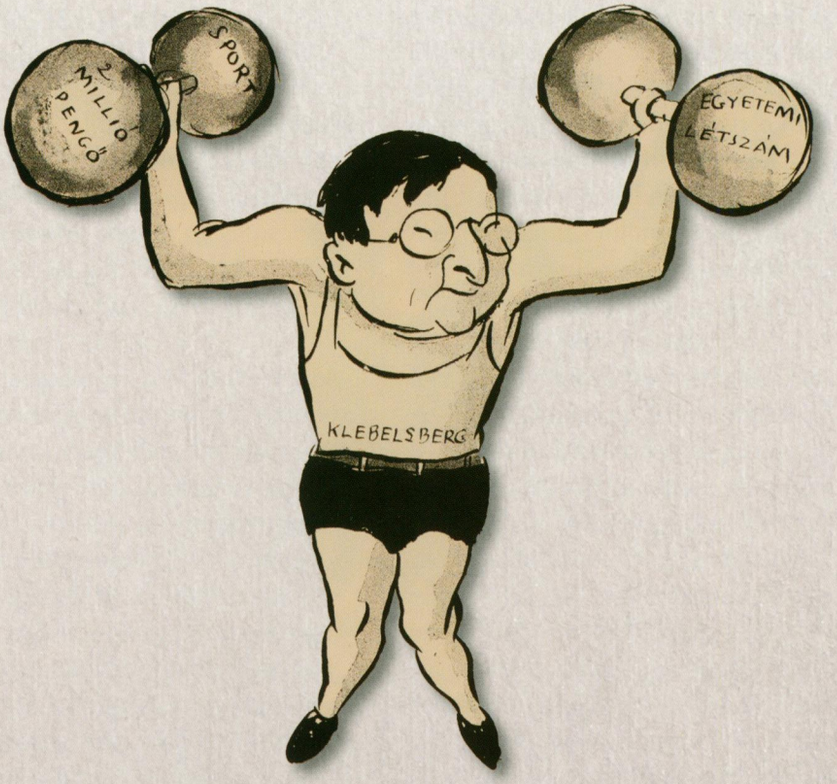

A két világháború közötti években a dualizmus kori és a háború alatt készült rajzokhoz képest – a történelmi események következtében – új tartalmi elemek kerültek az alkotók fókuszába. Az olvasóközönséghez hasonlóan a rajzolókat, lapszerkesztőket elsősorban a vesztes Magyarország sorsa foglalkoztatta leginkább a periódus első éveiben. Ki kell emelnünk 1919-ben egy rövid időszakot, a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napját, amely egyedi helyet foglal el a magyar történelemben, s némiképp a karikatúrák történetében is.

Karikatúrák a Magyarországi Tanácsköztársaság idején

(Vörös Boldizsár)

A diktatúra[1] közvélemény-formálói különféle eljárásokkal, így egyes lapok megszüntetésével, újak indításával, cenzúrával, újságátalakításokkal használták fel a sajtót eszméik terjesztéséhez. Intézkedéseik sikerét mutatja, hogy egy 1919 tavaszán, a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott brosúrában már azt olvashatjuk: „A sajtó teljesen a proletárdiktatúra szolgálatában áll".[2]

A még 1919 előtt indult élclapok sorsa ekkoriban többféleképpen alakult. Az új rendszer prominensei március végén számos újság betiltásáról döntöttek, köztük volt a Fidibusz és a Kis Élclap is. Az év nyaráig azonban megjelent több humoros újság is, így az Április, a Borsszem Jankó és a Mátyás Diák, igaz, e két utóbbihoz május–június fordulóján új szerkesztőket neveztek ki az illetékesek. Az, hogy ezek a még 1919 előtt indult, eredendően nem szociáldemokrata vagy kommunista irányvonalat követő élclapok a diktatúra időszakában hónapokon át megjelenhettek, jól mutatja, hogy a rendszer közvélemény-formálói alkalmasnak tartották azokat eszméik hatékony terjesztésére. Az újságokban a korabeli karikatúrák a Tanácsköztársaság időszakának legkülönfélébb mozzanataival foglalkoztak, így a belpolitika, a külpolitika, a gazdasági élet és a kultúra eseményeivel, jelenségeivel.

Az 1919. április eleji tanácsválasztások alkalmával állította szembe a múlt és a jelen választásait, ezáltal a letűnt és a fennálló politikai rendszert „A választás azelőtt – és most" felirattal ellátott kettős kép a Mátyás Diákban (1. kép). Az egykori választásnál vidám, dzsentriszerű figurák támogatnak be egy részeg szavazót a szavazóhelyiségbe, amivel a rajzoló az ilyen eljárással létrejött hatalom illegitim voltára is utalt. Az aktuális szavazást megjelenítő képen aztán egymás után, fegyelmezetten jönnek a dolgozók: egy kötényes munkás, egy hivatalnok vagy értelmiségi, s mivel ekkor a nők is kaptak választójogot, egy nő is. A kép rajzolója azt sugallta, hogy a múltbeliekkel ellentétben ez a választás demokratikus, amelynek eredményeként valóban legitim politikai hatalom jön létre. Azt a meggyőződést pedig, hogy a letűnt politikai rendszerek soha többé nem térhetnek vissza, még a Tanácsköztársaság létrejötte előtt keletkezett, Magyarország területének megcsonkítása elleni tiltakozás felhasználásával juttatta kifejezésre a Borsszem Jankóban megjelent, *A beszélő plakát* című karikatúra (2. kép).

A nemzetközi forradalom, a diktatúra külpolitikája is lényeges témái voltak a korabeli élclapok karikaturistáinak. A „kommunizmus" ellenállhatatlan térhódítását jelenítette meg a Borsszem Jankó június 29-ei számának címlapképe, *A kis triciklis,* amelyen a Lenin által vezetett „kommunizmus" feliratú gőzhengert reménytelenül igyekszik útjából kitéríteni Georges Clemenceau francia miniszterelnök (3. kép). A két politikus alakja itt egyértelműen a kommunizmust, illetve az imperializmust személyesítette meg. A nagyarányú gazdasági-társadalmi változások horderejét bibliai párhuzam alkalmazásával érzékelteti a Mátyás Diák április 13-ai számának borítóján közreadott, *A pöröly lecsapott* című karikatúra (4. kép). Sajátosan kap-

csolódnak ezen össze a vallási és a munkásmozgalmi ikonográfia elemei, hiszen a munkáskéz pöröllyel zúzza szét a gazdagságot jelképező aranyborjút, annak imádói riadtan menekülnek, s mindezt a kapcsolódó aláírás így foglalja össze: „Vége az aranyborjú imádásának".

A vallással, az egyházakkal szemben álló diktatúra propagandaanyagaiban, a korabeli karikatúrákon több esetben jelentek meg a keresztény ikonográfia és kifejezéskészlet elemei (5. kép). Minden bizonnyal azért, mert e képek és szövegek készítői, figyelembe véve azok tekintélyét, széles körben való ismertségét és elfogadottságát, általuk is törekedtek az új eszmék, a forradalmi átalakulás jelentőségének hangsúlyozására. Mindez jól mutatja, hogy az új világot teremteni akaró Tanácsköztársaság közvélemény-formálói a tömegeket megcélzó propagandájuk hatékonysága érdekében rákényszerültek a hagyományos, eredendően nem szociáldemokrata vagy kommunista eszközök alkalmazására is. Így a tanácskormány ideje alatt megjelent élclapok és karikatúrák vizsgálatai, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is adalékokkal járulhatnak hozzá a radikális forradalmi átalakulások és a történelmi-kulturális hagyományok kapcsolatainak megértéséhez.[3]

Karikatúrák a diktatúra után, a második világháború előtt

(Tamás Ágnes)

A Tanácsköztársaság bukása után 1919. szeptember végétől – előzetes engedélyhez és kiutalt papírmennyiséghez kötve – még mindig háborús jogszabályi környezetben ugyan, de ismét napvilágot láthattak a proletárdiktatúra vezetői által betiltott, illetve az ekkor meg nem jelent újságok. A cenzúrát a trianoni békeszerződés ratifikálása után 1921 decemberében törölték el, ám a Horthy-korszak végéig érvényben maradt két 1920. évi miniszterelnöki rendelet. Az egyik az időszaki lapok – így a vicclapok – kiadását a mindenkori miniszterelnök engedélyéhez kötötte, a másik pedig széles körű jogkört biztosított a belügyminiszternek azon sajtótermékek betiltására, amelyek „közleményei az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik".[4] A korszak vége felé az újabb háborús helyzet közeledtével az 1938. évi XVIII. tc. a részleges cenzúrát ismét életbe léptette, s ebben elrendelték, hogy nyomtatás után, de a terjesztés előtt az időszaki kiadványok egy-egy példányát el kell juttatni az ügyészséghez. A sajtó működése tekintetében az „első zsidótörvény" (1938. évi XV. tc.) hozott további korlátozó rendelkezéseket, mivel a felállítandó sajtókamarában a zsidóság aránya nem haladhatta meg a 20%-ot, így sok zsidó származású munkatárs nem vehetett részt a kamara tevékenységében. A törvények és rendeletek mellett meg kell még említenünk a szerkesztők, újságírók nagymértékű öncenzúráját, hiszen már a lapok megjelenése előtt alaposan át kellett gondolniuk, hogy mit írhatnak le, és miért nem sújtják majd őket büntetéssel.[5]

A jogszabályok következtében a nagy múltra visszatekintő élclapok sem kerülhették el a megszűnést. Nagy Imre Az Ojság című 1920 óta megjelenő humoros lapja 1939-ben, a Borsszem Jankó pedig egy évvel korábban látott napvilágot utoljára. Ebben a korszakban hódított teret a karikatúra a politikai napi- és hetilapokban (Magyar Külpolitika, Magyarság), ami a korábbi évtizedeket egyáltalán nem jellemezte. A karikaturisták munkájának színvonalát bizonyítja, hogy több hazai és külföldi kiállításon arattak komoly sikereket (Dezső Alajos, Herman Lipót, Gedő Lipót). Az 1910-es évektől már a rajzoló művészek névsorát is kiegészíthetjük Forrai Zoltánéval, Gömöry Imréével, Szűr Szabó Józsefével vagy Pintér Jenőével, de a korszak meghatározó alkotója kétségtelenül a nagy munkabírású Gáspár Antal volt.

A Tanácsköztársaság bukása utána a rajzolók aggódva figyelték a béketárgyalások menetét és kudarcait. Az immár nem nagyhatalmi pozícióból újrafogalmazott magyar önkép, identitás részévé vált a teljes területi revízió igénye, az iránta való vágy, majd később, amikor az adott politikai helyzetben az megvalósíthatatlannak tűnt, a szomorúság. A Mátyás Diák képe gróf Apponyi Albertről, a magyar békedelegáció vezetőjéről 1919 decemberében azonban még nem teljesen reményvesztett (6. kép). Apponyi egy, a „megmentőkről" már a dualizmus korában is elterjedt ábrázolási módon Szent Kristófként, a hajósok és utazók védőszentjeként látható, hátán csomaggal, a „magyar béké"-vel, amint botjára támaszkodva gyalogol a vízben. Úti célja a béketárgyalások helyszíne, ahol megkísérli meggyőzni a győzteseket a magyar álláspontról – megmentve ezzel az országot a háborúban diadalmaskodók által követelt területek elveszítésétől. A területveszteség azonban mégis bekövetkezett, mégpedig olyan formában, ahogy azt a győztesek eltervezték. A magyarság ezt megmagyarázhatatlan fájdalomként élte meg, az igazságtalannak ítélt békefeltételek teljesítését lehetetlennek tartották, s ezért 1919 és 1921 között egyre inkább a reménytelenség, a ki-

látástalanság hangulata uralkodott a karikatúrákon. Beépült a nemzettudatba a szenvedés és a fájdalom motívuma, az igazságtalannak tartott béke teljes elutasítása. Magyarországon a propagandát a béketárgyalások elhúzódása és kudarca okán éveken keresztül áthatotta a területi integritás megőrzésének hirdetése, majd a gyász a területi veszteségek miatt (7. kép).[6] Érdekes módon egyetlen olyan rajzot sem találunk, amely a sikeres soproni népszavazásnak örült volna, pozitív eseményként értékelve azt, mivel a teljes régió megtartásának kísérlete sikertelen volt. A kortársak a Párizs környéki békeszerződéseket sem ítélték tartósnak, rendszeresen hangsúlyozták azok kényszerjellegét, s már aláírásukkor arra számítottak, hogy nem fognak Európában tartós nyugalmat teremteni. A vélemény a karikatúrákon is megjelent, a békét megrajzolták kitörni készülő vulkánként, melynek kráterében David Lloyd George brit miniszterelnök ül (8. kép).

A béketárgyalások és a trianoni békeszerződés ratifikálásának időszakában a rajzok már a 19. században is jól ismert szimbólumokból építkeztek, s ezek a területveszteségeket és azok vélt következményeit jelképezték. Az amputációk Magyar Mihályon vagy Hungárián (9. kép), a Magyarországot megtestesítő fiatal nőn, az orvos-beteg szituációk, ahol a szenvedő páciens mindig a vesztes fél, a területek szimbolikus elfogyasztása, a falánkság mint a hét fő bűn egyike (10. kép), illetve a kérőmotívum (11. kép) mind alkalmasnak mutatkoztak a veszteségek megrajzolására, a szomszédos országok területi igényein, nyereségvágyán való gúnyolódásra. *A sebészek* című kép azonban még a magyar közvélemény Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontjába vetett bizalmát fejezte ki. Ezen az elnök figyelmezteti Clemenceau francia és Lloyd George brit miniszterelnököket – mindhármukat orvosként ábrázolják –, hogy ha elkezdik a tervezett operációt, a területek eltávolítását, abba belehalhat a beteg, az ágyhoz kötözött Hungária (12. kép). E motívumok jelentős része, mint említettük, nem volt új, már a Horthy-korszak előtt is többször feltűntek más kontextusban. Műtéten – valamilyen politikai, gazdasági beavatkozáson – a háborúban vesztes Németország és Ausztria is átesett. Az orvosok (Heinrich Brüning német kancellár, Aristide Briand francia külügyminiszter, Pierre Laval francia miniszterelnök, Ramsay MacDonald brit miniszterelnök és valószínűleg Charles Curtis, az Amerikai Egyesült Államok alelnöke) megoperálták ugyan Németországot, de a kést („krízis") benne hagyták a páciens hasában. A karikaturista erős kétségét fejezi ki az iránt, hogy a meghozott intézkedések elégségesek lesznek az európai, illetve a németországi gazdasági válság felszámolására (13. kép).

A két világháború között a területi változásokat követően a magyarországi nemzetiségi csoportok ábrázolása – kis létszámuk következtében – nagyon ritkán került előtérbe, a Monarchia időszakából jól ismert vonások a románokról, a szerbekről és a szlovákokról azonban tovább éltek a magyarellenes szövetségbe tömörült államok, a kisantant országainak (Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia) megrajzolásakor.[7] A szerb, az immár csehszlovák vagy a román figura és a hozzájuk társított tulajdonságok mit sem változtak az idő múlásával. A magyar külpolitikai mozgástér bővülésével 1927-től a kisantant elleni lejáratókampány is felerősödött. A szomszédos országok fejletlenségére, alacsony műveltségi szintjére utalva rendszeresen síró, mi több, hisztiző vagy éppen dühöngő, szüleik – az antantországok – orra alá borsot törő kisgyermekek képében jelentek meg (14. kép). Néhány politikusuk a gyakoribb nemzetközi szereplésnek köszönhetően a portrékarikaturisták és a politikai eseményeket rajzoló alkotók kedvelt célpontjává vált. Ilyen volt többek között Edvard Beneš csehszlovák vagy Nicolae Titulescu román külügyminiszter (15–17. kép). Ugyancsak gyakori azoknak a nyugati politikusoknak a kikarikírozása, akik meghatározó szerepet játszottak a nemzetközi politikai porondon, vagy akik hosszabb ideig töltötték be hivatalukat, mint például Lloyd George, Winston Churchill vagy Mussolini olasz kormányfő – aki e karikatúrán Bethlen István magyar miniszterelnökkel való tárgyalása közben tűnik fel (18. kép).

Természetesen nem csak a politikusok kerültek a gúny célkeresztjébe. A karikatúrák visszatérő témája Magyarország viszonya a nyugat-európai győztes nagyhatalmakhoz, a számukra fizetendő háborús jóvátétel problematikája, de rendszeresen készültek rajzok a Nemzetek Szövetségébe való felvételi kérelmünkről vagy az ország talpra állítását célzó Nemzetek Szövetségétől remélt hitel igényléséről is. Csípős gúny tárgyává váltak a Nemzetek Szövetségének Genfben zajló tárgyalásai, főleg azok, amelyek bennünket is érintettek. Ilyen volt például az egykori erdélyi magyar földbirtokosok kártérítésének ügye, amelyben a magyar kormányzat a trianoni határokon kívül rekedt magyarság sérelmeihez kapcsolódóan a kisebbségvédelmi kérdésekben ért el részeredményeket (19. kép). A korabeli leszerelési retorikával szemben folyó nemzetközi felfegyverkezés (miközben Magyarország számára a trianoni békeszerződés csak csekély létszámú haderő fegyverben tartását engedélyezte) szintén torzképek készítésére sar-

kallta az alkotókat (20–21. kép). Jellegzetes optika az is, ahogy a beteg Pax állapotáról tart fegyverek társaságában konzíliumot Briand volt francia és MacDonald brit miniszterelnök, illetve Henry L. Stimson amerikai külügyminiszter. A tavasszal folyó kerti munkálatok sem átlagosak és megszokottak immár a rajzokon, hiszen a politikusok olyan fákat és növényeket nevelnek és ápolnak, melyeken fegyverek nőnek. E karikatúra megjelenési időpontja is lényeges, mert ekkor már zajlott a Kellogg–Briand-paktum előkészítése, melyben a felek vállalták, hogy a világbéke fenntartása érdekében elvetik a háborút mint konfliktuskezelési eszközt. Mindeközben a területet veszített, mozgásterében korlátozott magyar alakot egy oszlophoz kikötözve vagy szűk ketrecben, cellában ábrázolják. Az egyenjogúság elve alapján a magyar úgy tarthatja meg a román fegyverének rá szegeződő végét, hogy a román a magyart korábban kikötözte egy oszlophoz, és egyetlen „szabad" kezét a földhöz láncolta: a fegyverkezési versenyben a magyarok lehetőségei csekélyek a szomszédos országokéhoz képest (22. kép). Pax és Mars küzdelme a hadisten megjósolt győzelmével – az egyre növekvő számú fegyverarzenál mellett – a két világháború között gyakran megelevenedett a karikatúrákon. A korábbi képen Mars még alszik, hiszen nem tört ki az újabb európai háború, a későbbi űrbéli jelenetben azonban már mosolyog, mert közeleg az ő ideje, egy nagyszabású háború (23–24. kép).

Korszakunkban nemzetközi elismerésben is részesültek magyar karikaturisták. Genfben a Nemzetek Szövetségében az üléseket követő sajtóvacsorák étlapjaira – az adott nap vitatémáit felvonultatva – készítettek rendszeresen torzrajzokat, s a diplomaták, politikusok körében népszerű Bavaria kávéház falait is az ő portrékarikatúráik díszítették. Az étlap karikatúráján – a hazai sajtópropagandával ellentétben – azt láthatjuk, hogy a diplomaták, mint a szorgos méhek dolgoznak Genfben (25. kép).

Más nemzetközi konferencia alatt is születtek magyar karikatúrák. Beszédes az a portrésorozat (26–29. kép), melyet Bánffy Miklós külügyminiszter rajzolt Bethlenről, tizenkilenc politikustársáról és önmagáról a genovai konferencián. Visszaemlékezésében le is jegyezte, hogy Lloyd George észrevette, amint a tárgyalóasztalnál lerajzolja őt. Bánffyt üres kézzel látjuk a képen egy vesztes kis állam politikusaként, aki súlytalan tárgyalópartner, hiszen nincs ütőkártya a kezében. Bethlent – és a hazai politikai elit egy részét – ugyancsak kritikával illette, megörökítve arisztokratikus tartását és finoman kigúnyolva a régi vágású, úri politizálást.[8]

A külpolitikai témákat érintő rajzok nagyon óvatosan bírálták a németországi eseményeket, Hitler hatalomra jutását (30. kép), de elsősorban a magyarországi külkapcsolatokra, barátsági szerződésekre összpontosították figyelmüket (31. kép). A fontosnak ítélt, nemzetközi vihart kavaró történések szintén karikatúratémává váltak, mint például Mussolini háborúja Etiópiában, a spanyol polgárháború vagy a Ruhr-vidék belga–francia megszállása – utóbbi esetben a megszálló fekete katonákon gúnyolódik a rajzoló (32. kép). E karikatúra elrendezése Lorenz Clasen *Germania auf der Wacht am Rhein* című festményére emlékeztet, hiszen helyszíne a francia–német határ, a képaláírás pedig a *Die Wacht am Rhein* című vers refrénjének egyik sora. Max Schneckenburger strófái a császárság korszakában jól ismertek voltak, megzenésítve Németország nem hivatalos himnuszaként tekintettek rá.[9] Az ismétlődő sorokat olvasva („Szeretett hazám, nyugodt lehetsz, / Szilárdan és híven áll az őr a Rajna partján!") különösen ironikusan hat a budapesti karikatúra. A kép címe azonban azt sugallja, hogy a gőzölgő-füstölgő vulkánon – egy az európai békét veszélyeztető konfliktuson – nem sokáig és nem túl biztosan őrködhet a francia katona, de a későbbi konfliktusokra, Mussolinire, az etiópiai háború miatt Olaszországot sújtó szankciókra, valamint a spanyol polgárháborúra is utal a Borsszem Jankó rajza (33. kép).

A két világháború közötti időszak második felének külpolitikáját alapvetően meghatározta Magyarországon a területi revízió igénye, amely arra irányult, hogy a trianoni békeszerződés következtében elvesztett területeknek legalább az etnikai határokig terjedő részét lehetőség szerint békés úton visszakapja Magyarország. A politikai napilapok revíziós propagandája erőteljesebb és rendszeresebb volt, mint az élclapoké. A téma egyre gyakoribbá Lord Rothermere 1927-es fellépésével vált. A brit arisztokrata cikkeivel igyekezett meggyőzni a nyugat-európai eliteket, hogy a trianoni békeszerződés igazságtalan, annak revíziója elkerülhetetlen. A lord fiaival Magyarországra is ellátogatott, s akciói lehetőséget adtak arra, hogy a revízió témáját egyre gyakrabban tárgyalják a magyar sajtótermékek. Írásai, magyarországi látogatásai nyomán – a sikeres külpolitikai nyitással párhuzamosan – úgy tűnhetett, elérkezett az idő az integritás helyreállításának hirdetésére, s felélénkült a területi revízió propagálása. A brit sajtómágnás Daily Mailben megjelent cikkének címéből következően (*Hungary's Place in the Sun. Safety for Central Europe* – Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának), illetve a napszimbólum pozitív jelen-

téstartalma folytán a lord tényked ésének időszakától a nap és a revízió gyakran szerepelt együtt a karikatúrákon. A revízió mosolygós napja olvasztja fel a fagyosszenteket, a francia és a kisantant államainak vezető politikusait, míg máskor Mussolini és Rothermere sétál a ragyogó égitest felé, Briand pedig – a területek elveszítésétől félve – a síró kisantantországokat vigasztalja a tűnődő Chamberlain brit külügyminiszter mellett (34–35. kép).[10]

A belpolitikai témájú karikatúrákat pártállástól függő interpretációban a választások kommentálása, a kormány intézkedéseinek és az országot érintő botrányoknak pellengérre állítása uralta. Utóbbira jó példa a szentgotthárdi fegyverszállítási ügyet ábrázoló gúnykép (36. kép), melyen azzal vádolják a kisantantot, hogy botrány nem is létezik, csupán ők fújják fel a szentgotthárdi esetet. Az osztrák határőrök által Szentgotthárdnál megállított vonatnak gépalkatrészeket kellett volna szállítania, a vagonokat azonban fegyverekkel pakolták meg.[11] A Horthy kormányzóvá választása előtti rövid életű kormányok mindegyikéről született egy-egy karikatúra. „A magyar paradicsomban" Friedrich István, aki akkor egy hónapja volt kormányfő, a „hatalom" fája alatt ül, ahonnan Vázsonyi Vilmos demokrata és Garami Ernő szociáldemokrata politikusok (mindketten zsidó származásúak) akarják kiűzni, s közben – utalva az erősödő zsidóellenes hangulatra – az „antiszemitizmus" kígyója tekeredik fel a fára (37. kép). A miniszterelnöki pozíciót tíz évig betöltő Bethlen István lavírozása a kormánypárt különböző csoportjai, illetve a parlamenti frakciók között (a torzképen Bethlen kígyóbűvölőként irányítja őket) az 1920-as évek gyakori karikatúratémája a szélsőjobboldali eszméket hirdető politikusok kigúnyolása mellett (38. kép). Később érdekes módon már Bethlen hosszú ideig tartó kormányfői tevékenységét bírálták (39. kép).[12] Gömbös Gyula miniszterelnök szintén sűrűn szerepelt karikatúrákon, de a '30-as évek közepétől jobbára már csak ellenzéki politikusok válhattak a rajzok témájává. Az új földgömbön, melyre Gömbös arcvonásai kerültek, azt láthatjuk, hogy Mussolini és Józef Beck lengyel külügyminiszter ünnepelnek (40. kép).[13]

A 19. századi alkotásokhoz képest újdonság – habár a 20. század elején jelent meg, s a két világháború között gyakoribbá vált – a jól ismert reklámok (az Unicum, a Lysoform fertőtlenítőszer vagy az elszakíthatatlan Gutmann nadrág) jellegzetes képeinek és szlogenjeinek átalakítása.[14] Az egyik képen Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert – az egyetemi reformtervére utalva – láthatjuk, míg a másikon a kisantant országai ráncigálják a Magyarországot jelképező nadrágot (41–43. kép). A karikaturista 1920 februárjában még abban reménykedett, hogy az ország részei is elszakíthatatlanok egymástól, mint a Gutmann nadrág.

A korábbi évtizedek motívumkészletéből tovább élt és népszerű maradt a politikai manőverek kigúnyolására a sportversenyek, a cirkuszi jelenetek, a házastársi civakodások vagy konyhai műveletek ábrázolása. Nemcsak egymás házastársaiként láthatók férfi politikusok, hanem a „hatalom" férjeként is (44–45. kép). Károlyi Gyula miniszterelnököt megcsalta a felesége, Gömbös Gyula azonban boldogan öleli magához. Darányi Kálmán főszakács, az új miniszterelnök, minden párton belüli csoportosulásnak megfelelő politikai programot kíván meghirdetni, ami Darányinak sikerült, mert szinte valamennyi országgyűlési képviselettel rendelkező párt biztosította támogatásáról (46. kép). Kormányfőként „Bethlen igazgató" pedig azt próbálja elérni, hogy az ellenzéki csoportok (Wolff Károly és Zichy Aladár vezetésével) befejezzék produkciójukat (47. kép).

A korábbi tradícióknak megfelelően bel- és külpolitikai témák esetében is visszatérő motívum, hogy ünnepek időszakában azokhoz kapcsolódnak az aktuális karikatúrák. Karácsonykor kisgyermekek rendetlenkednek a fenyőfa alatt, máskor a karácsonyfadíszekre irányítja a rajzoló a figyelmet, például azzal, hogy a békeretorika ellenére a fenyőágakról is fegyverek lógnak a díszek helyett. A kisantant karácsonyfája harci eszközökből áll, a szerb alak Paxot jó erősen a fegyverekhez kötözi, a románok és a csehszlovákok (Beneš és Titulescu is) pedig szimbolikusan átöltöztetik a (külhoni) magyar kisfiúkat, hiszen el akarják venni magyar identitásukat, értékeiket (48. kép). Húsvétkor a hímes tojás került a középpontba, valamilyen vívmány, melyre vigyázni érdemes, vagy pedig a záptojás – egy rendelet vagy politikai esemény –, amely elronthatja az ünnepi hangulatot. A kép megjelenésekor éppen zajló genovai világgazdasági konferencia záptojásként (49. kép), míg a Nemzetek Szövetségétől kapott – a magyar gazdaság talpra állítását célzó – hitel hímes tojásként tűnik fel (50. kép).

A két világháború között a „zsidókérdés" sem tűnt el a karikatúrákról. A témát az 1920-as években elsősorban a numerus clausus (1920. évi XXV. tc., az egyetemi beiratkozást szabályozó törvény) és annak módosítása kapcsán rajzolták meg.[15] Bethlen és Klebelsberg eltökéltek voltak a módosítással kapcsolatban, még akkor is, ha egyes politikai csoportok – a karikatúrán örömszülőként látható

Haller István volt közoktatásügyi miniszter és Gömbös Gyula – tiltakoznak ez ellen (51. kép). Klebelsberg a módosítás után súlyemelőbajnokként jelenik meg, aki büszke eredményeire: egyik kezében a sportra költött összegeket lendíti a magasba, míg a másikban az „egyetemi létszám"-ot, mivel sikerült elérnie a numerus clausus módosítását (52. kép). A liberális lapok élesen elítélték a megkülönböztetés faji-nemzetiségi alapját, s igyekeztek az új keletű zsidóellenes vádakat cáfolni. Az első világháború utolsó éveitől a 19. századi antiszemita retorika új elemekkel egészült ki: a zsidók nem vették ki részüket számarányuknak megfelelően a harcokból, a hadiiparral, áruszállítással foglalkozó izraeliták meggazdagodtak a háború alatt, a polgárháborús helyzetért, a forradalmakért szintén őket tették felelőssé. Az új tartalmi elemek azonban vizuálisan nem hoztak új megoldásokat, a zsidóábrázolások lényegi elemei nem változtak (53. kép).

A karikatúrákon a kül- és belpolitikai témákon kívül megjelent szegénység, a drágaság, az infláció, a mindennapi élet nehézségei, a világgazdasági válság, s az azt kezelni akaró gazdaságpolitikai intézkedések. A drágaság, az adók, a házbér és a munkanélküliség – kígyók képében – tartják fogva az embereket úgy, hogy a terhektől mozdulni sem tudnak (54. kép). A magas munkanélküliségre hívja fel a figyelmet az a gúnyrajz, mely szerint a politikusok is munkanélkülivé váltak (55. kép). A nagy világgazdasági válság időszakában a boletta, a gabonajegy a tőzsdei eladási árat kiegészítve támogatást nyújtott a gabonatermelőknek. Ezért került a „boletta" felirat Bethlen, Mayer János földművelésügyi miniszter és ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszter hajójának vitorlájára (56. kép). A termelők életét mentik ezzel, felhúzzák őket a hajóra, a fogyasztók azonban – a magas áraktól – továbbra is fuldokolnak a vihar által felkorbácsolt vízben.

A dualizmus korához hasonlóan az országos lapokban a főváros (gazdasági) problémái is teret kaptak, Forrai képén a fővárosi költségvetés hasüregében végeznek beavatkozást (57. kép). A későbbiekben többször is felbukkant az a motívum, hogy egy vitás kérdés vagy vitatott személy kerül a boncasztalra. E karikatúrák Rembrandt *Dr. Tulp anatómiája* című festményét imitálták, ahol az orvosok előadást hallgatnak, a kéz boncolását, majd annak felépítését figyelik. A nyomdatechnika fejlődésének köszönhetően a 20. században már jó minőségben, színes kivitelben jelenhettek meg hasonló módon, gúnyosan-ironikusan átértelmezett klasszikus műalkotások.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az ellenségkép, részben az újabb háborús konfliktus közeledésének köszönhetően, negatívabbá vált a periódus végére, legyen szó akár a zsidóságról, akár a kisantant vagy az antant tagországairól. A karikaturisták felhasználták a 19. századból örökölt, jól ismert motívumokat – válogattak ezek közül –, de új elemek is kerültek a repertoárjukba. A rajzolók új generációja, a karikatúra bekerülése a politikai napilapokba a rajzolói stílus változását hozta magával. A magyar lapok eleinte elutasították a hazai szélsőjobboldali politikusok törekvéseit, Hitlert – akiről kevesebb rajz jelent meg, mint például Mussoliniről – és a Harmadik Birodalom ideológiáját, gúnyolódtak a horogkeresztes német és osztrák fiúkon, katonákon, majd később, a külpolitikai helyzet változásával a rajzok tartalma is eltolódott a szélsőjobboldali ideológiák képi megjelenítése felé. A vélemények sokszínűségét azonban drasztikusan a második világháború közeledtével korlátozták.

Jegyzetek

1 A Magyarországi Tanácsköztársaság történetéhez újabban lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2010. 123–132.; Krausz Tamás – Vértes Judit (szerk.): *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak. Kelet-európai tanulmányok V.* Budapest, 2010.

2 *Mit adott a forradalom?* Budapest, 1919. 17. A sajtó korabeli helyzetéről újabban lásd Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, 2016. 322–324.

3 A korabeli karikatúrákról lásd még: Vörös Boldizsár: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. *Médiakutató,* 2009. tél. 27–41.; Uő: „A pöröly lecsapott." Karikatúrák a Magyarországi Tanácsköztársaságban (megjelenés alatt).

4 Paál Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: Uő (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás, 1914–1989.* Budapest, 2013. 9–10. A Horthy-kor történetéről lásd például: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, 2016.

5 Vásárhelyi Miklós: Sajtócenzúra, 1939–1944. In: Márkus László – Szinai Mikós – Vásárhelyi Miklós (összeáll.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából.* Budapest, 1975. 10–13.

6 A revízióról lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Pozsony, 2009.

7 A kisantantról lásd Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938).* Budapest, 1981. A magyar külpolitikáról lásd Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, 1998.

8 Dávid Gyula: Bánffy Miklós. In: Soóky Andrea – Gilicze Ágnes (szerk.): *Politikusportrék, Bánffy Miklós karikatúrái.* Budapest–Kolozsvár, 2006. 4., 6.; Bánffy Miklós: Huszonöt év. In: Soóky–Gilicze (szerk.): *Politikusportrék,* 9.

9 Martini, Fritz: *Deutsche Literaturgeschichte.* Stuttgart, 1991. 379.

10 A magyar rajzolók természetesen a revízió eredményeiről is tudósítottak, általában nem karikatúrákkal, hanem patetikus hangvételű képekkel ünnepelték, hogy egy-egy országrész visszatért az anyaországhoz. Ennek egyik eszköze volt az 1920-as évek elejére jellemző, gyásszal teli képekkel szemben a tavaszi hangulatú, újjászületést hirdető alkotások megjelentetése.

11 Az ügy részleteiről lásd Zsiga Tibor: *A szentgotthárdi fegyverbotrány.* Szombathely, 1990.

12 Bethlen tevékenységéről lásd Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1999.

13 A szélsőjobboldali mozgalmakról, pártokról lásd Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, 2013.

14 Buzinkay Géza: Egy közéleti fertőtlenítőszer. In: Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Budapest, 2007. 1121–1126.

15 A numerus claususról és módosításáról (1928), ezek értékeléséről évtizedek óta folyik a történészek vitája. Lásd például N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Budapest, 1988.; Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, 2012.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon.* 2. kötet. Pozsony, 2012.

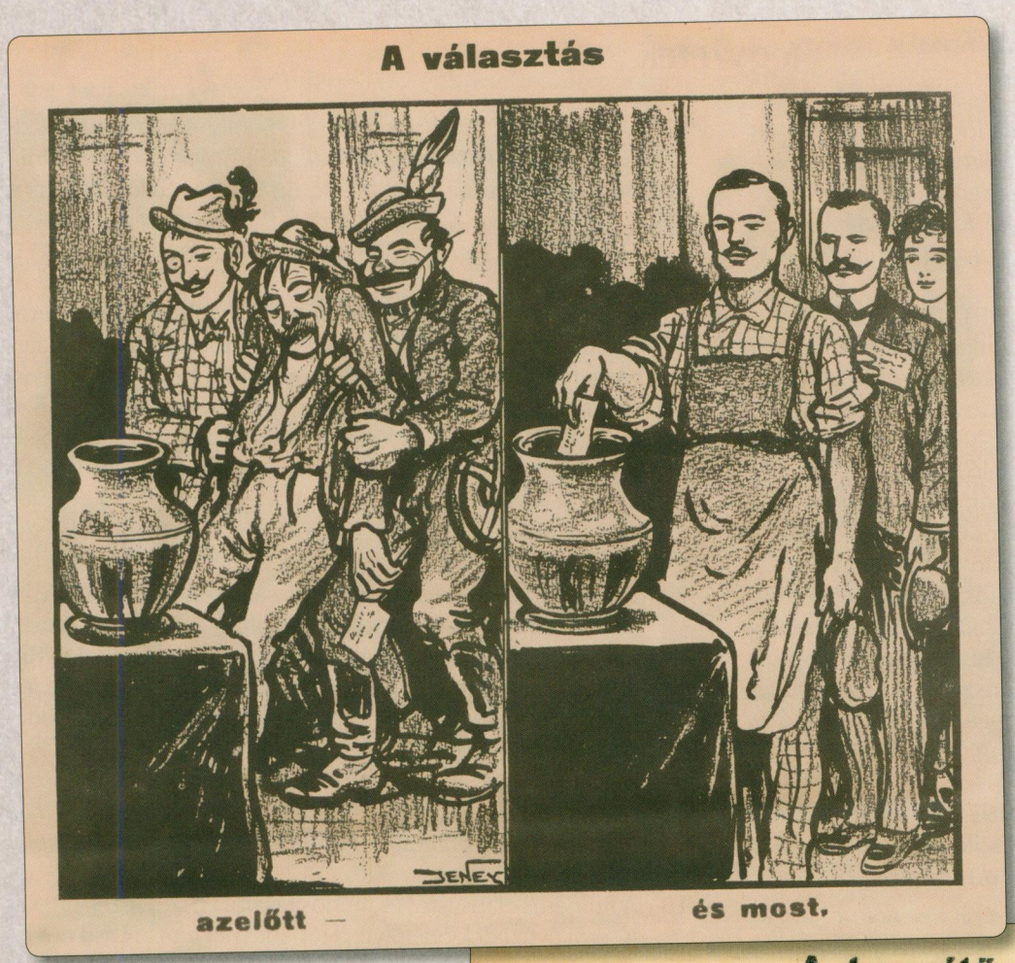

1. kép
Jeney Jenő
Mátyás Diák, 1919.
április 13.

2. kép
Kelen Imre
Borsszem Jankó,
1919. május 4.

3. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1919. június 29.

4. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1919. április 13.

5. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1919. március 23.

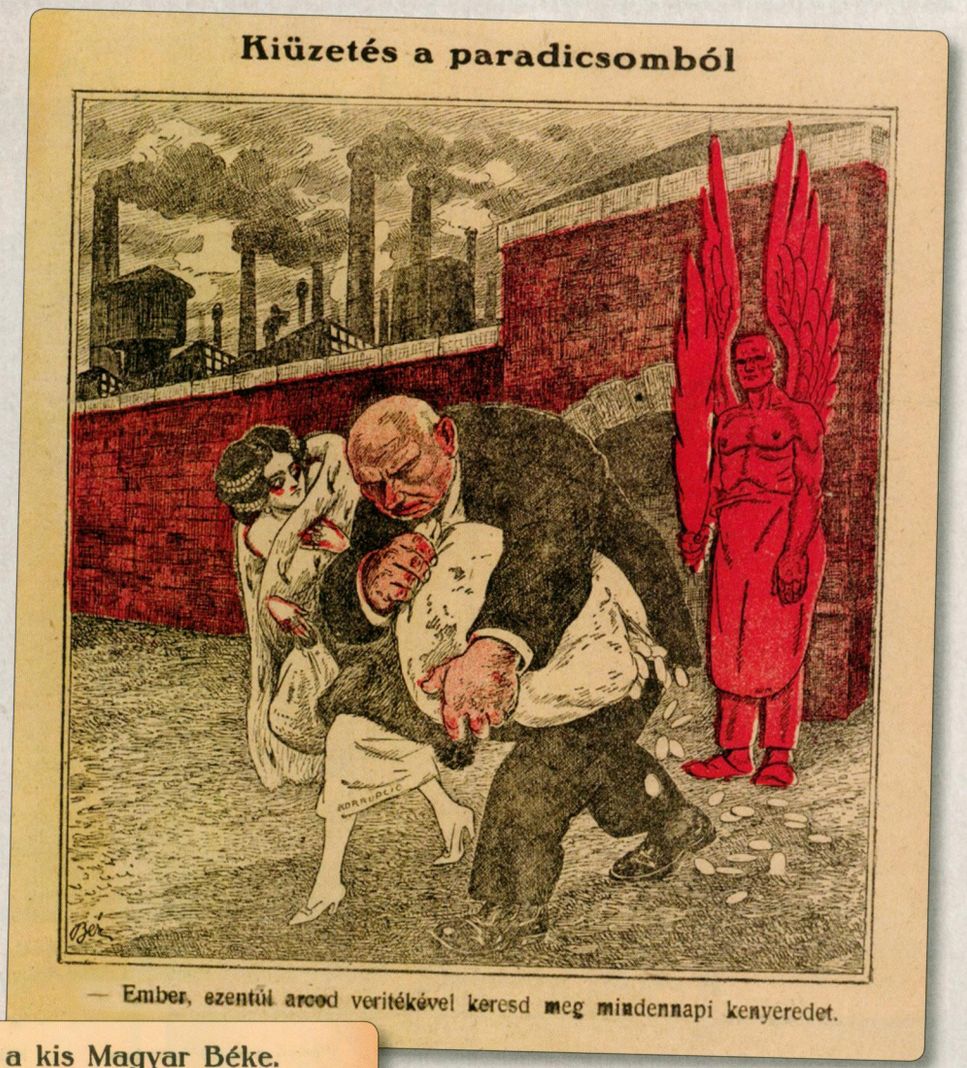

6. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1919. december 21.

7. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák,
1920. október 31.

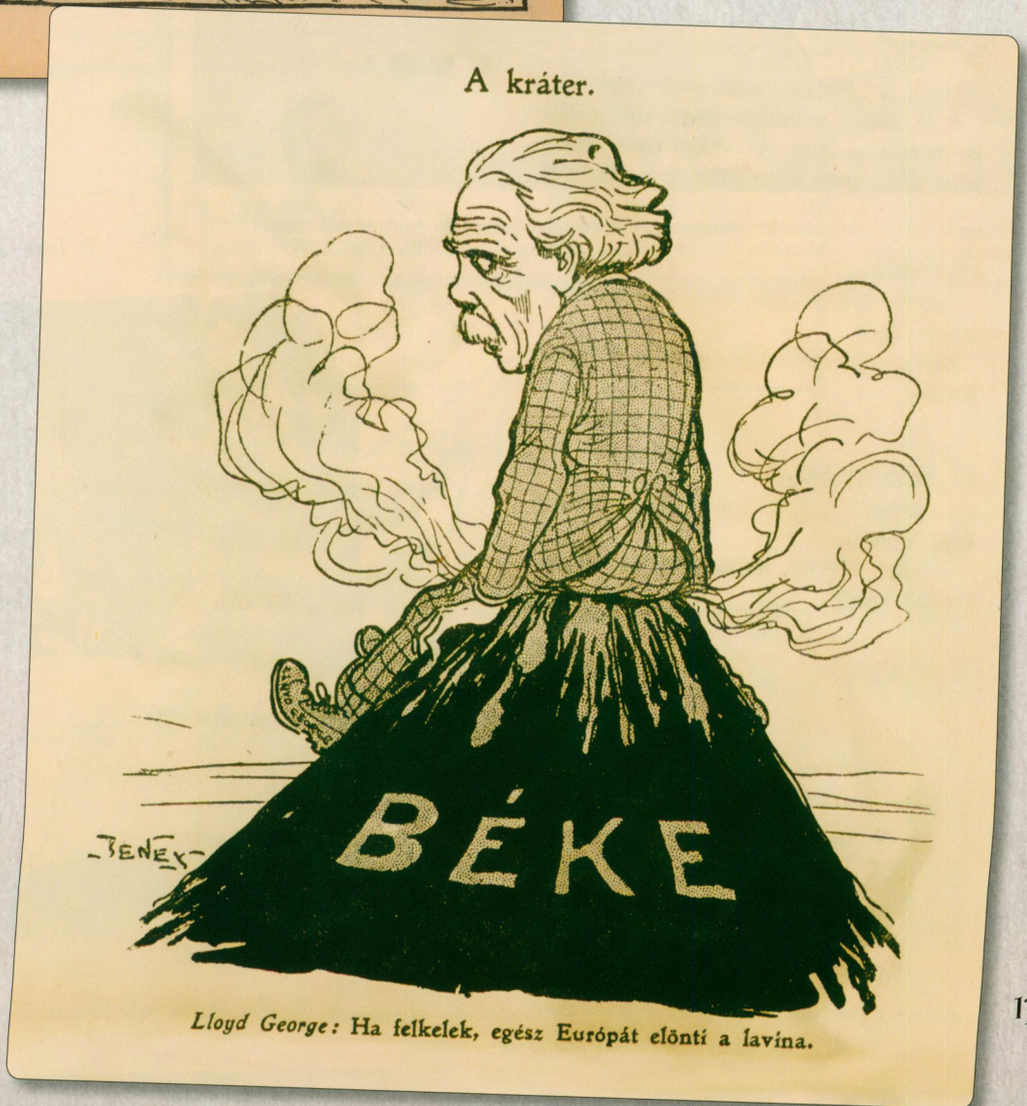

8. kép
Jeney Jenő
Mátyás Diák, 1920.
június 27.

Briand. — És még azt mondják, hogy Trianonban nem alkottunk remekművet!
Lloyd George. — Micsoda beszéd! Hiszen valóságos pendantja a milói Vénusznak.

9. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó, 1921.
augusztus 7.

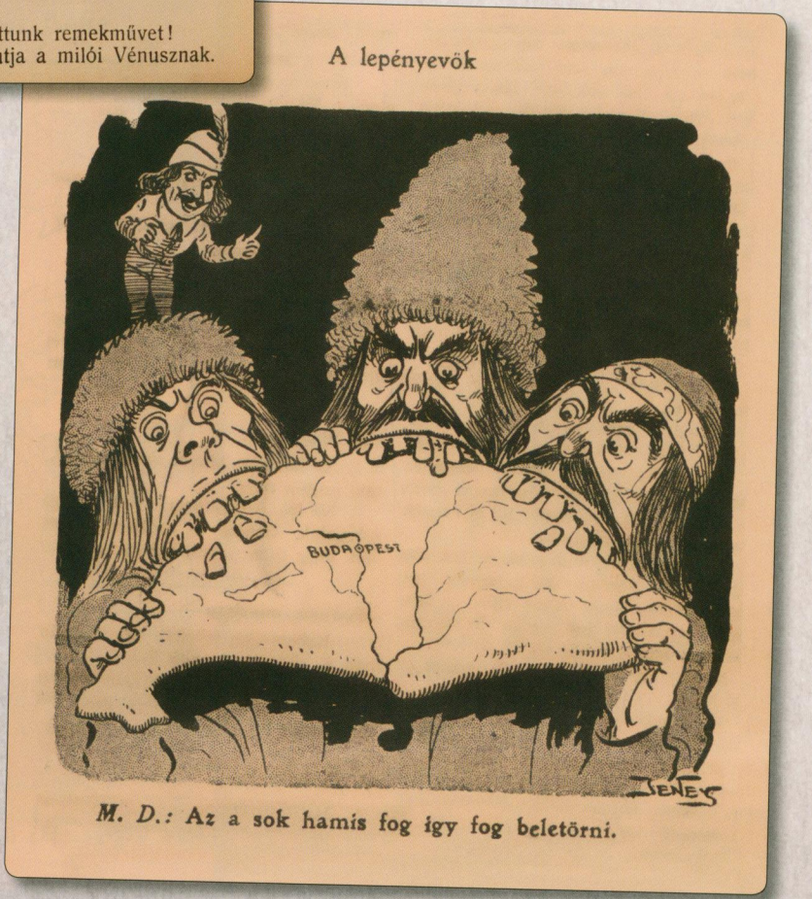

M. D.: **Az a sok hamis fog így fog beletörni.**

10. kép
Jeney Jenő
Mátyás Diák, 1920.
június 6.

11. kép
Jeney Jenő
Mátyás Diák, 1921. július 31.

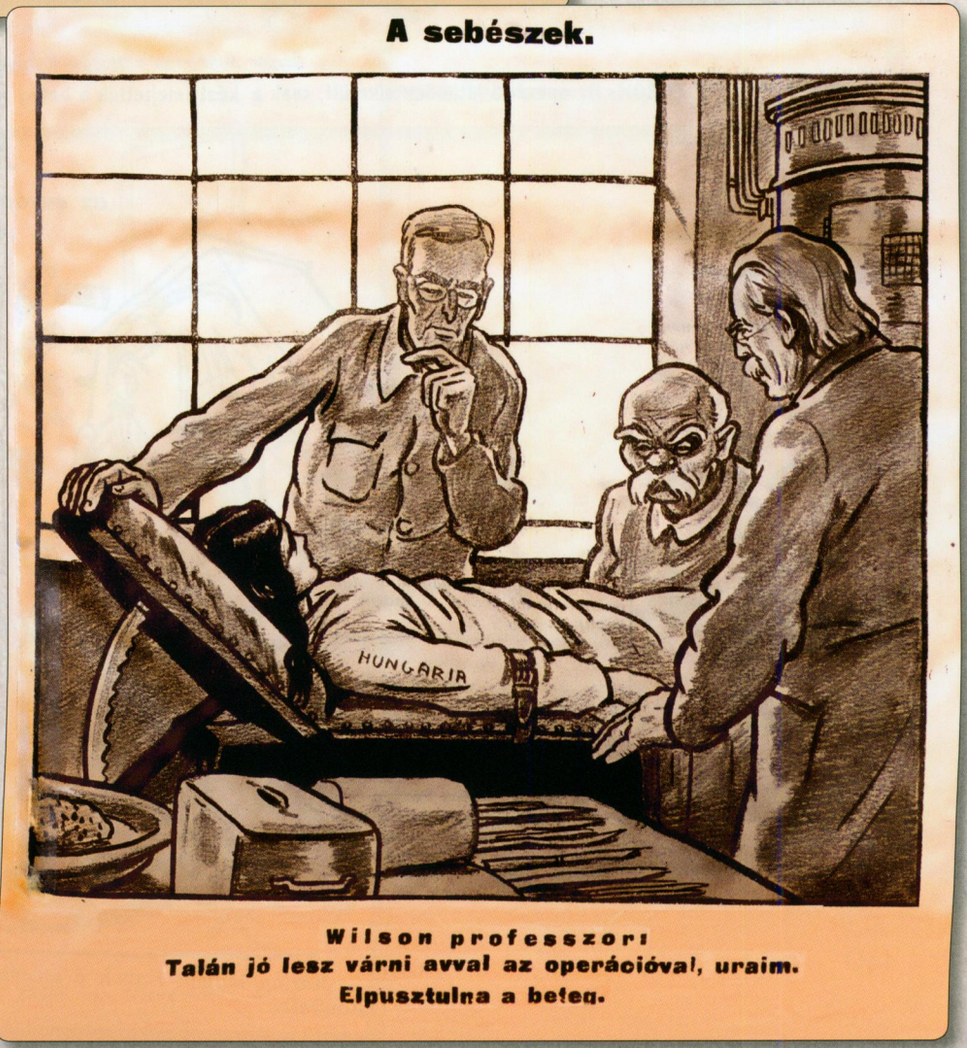

12. kép
Ismeretlen művész
Mátyás Diák, 1919, január 12.

13. kép
Gáspár Antal
Magyar Külpolitika,
1931. augusztus

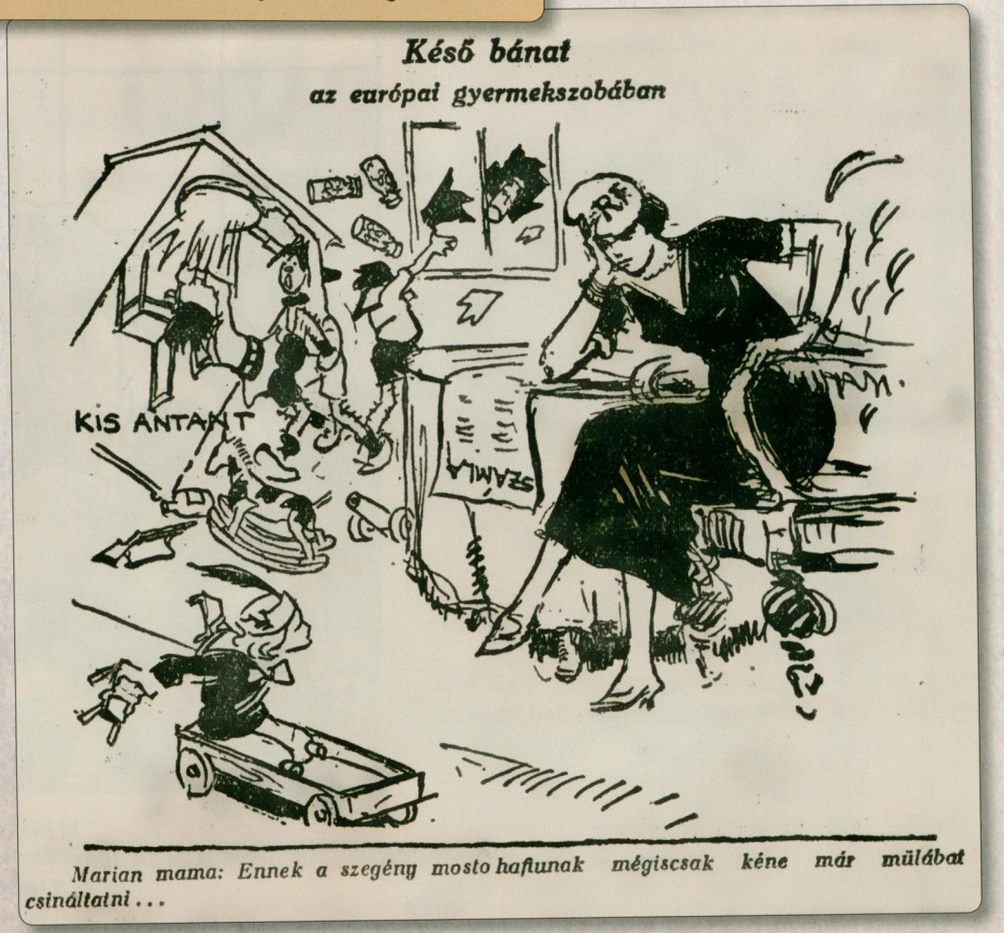

14. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1933. január 10.

15. kép
Szűr Szabó József
Magyarság,
1935. július 14.

16. kép
Pintér Jenő
Magyarság,
1933. december 6.

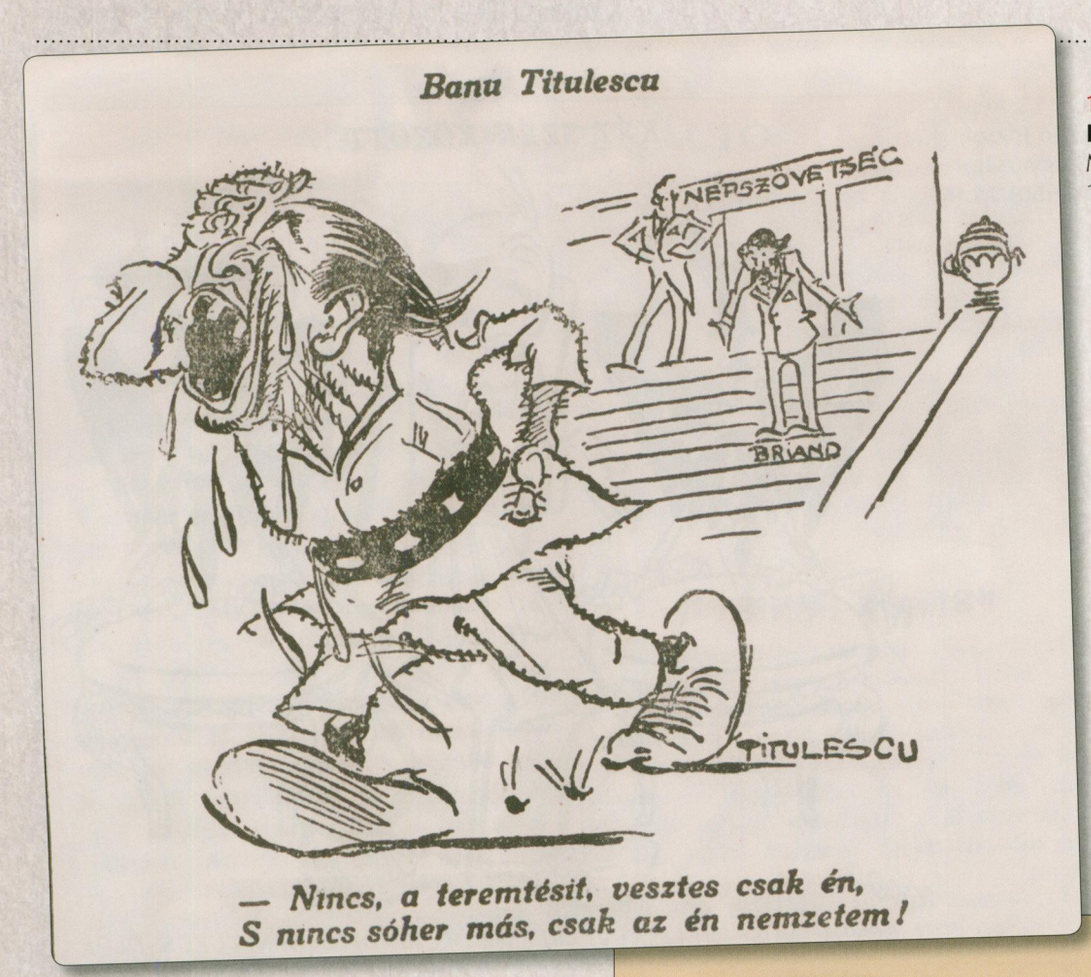

17. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1928. március 18.

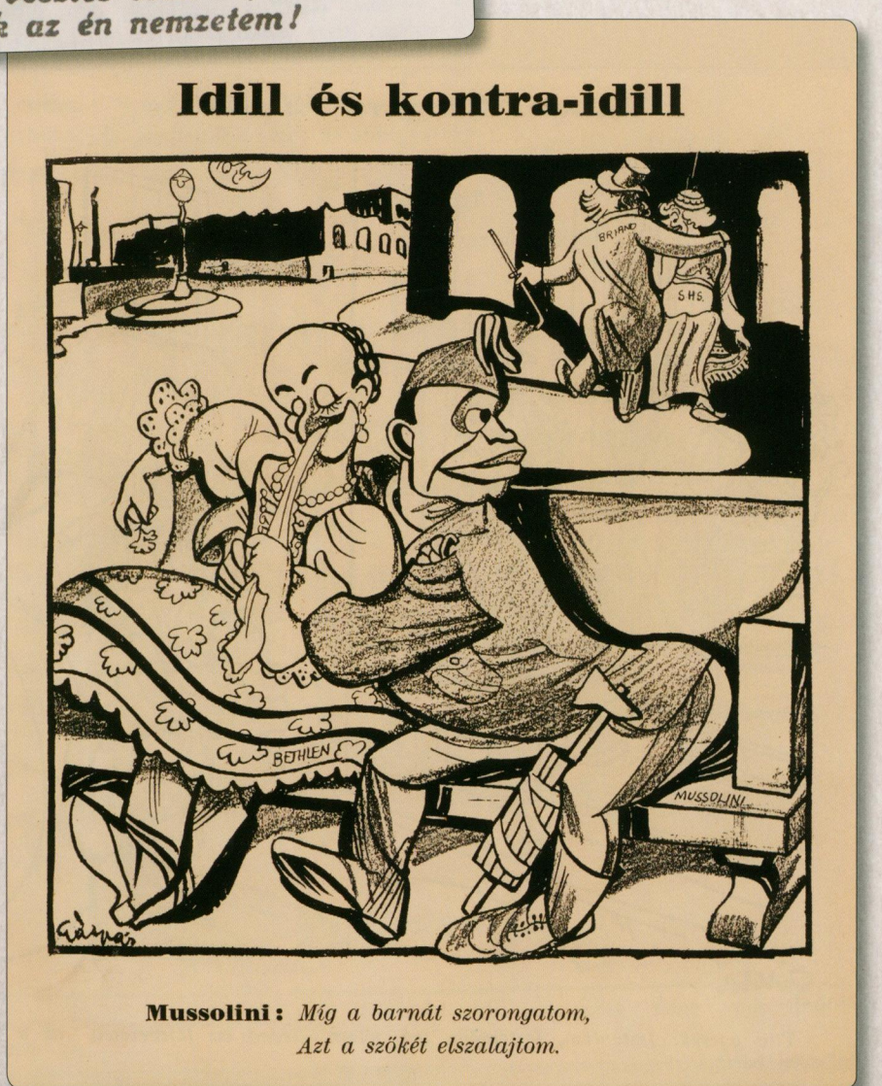

18. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó,
1927. április 10.

A „csökönyös magyar"

A mama: — Mért bőgsz kis fiam?
— Dutyele drakú! Ki akartam venni a falatot a magyar gyerek szájából, nem engedte, erre megütöttem.
— Hát akkor mért bőgsz, hiszen megverheted?
— Igen ám, de többé nem hagyja magát

19. kép
Gáspár Antal
Magyar Külpolitika,
1927. december 16.

Briand: Azt hiszem, kolléga urak, még néhány alapos konzíliumra lesz szükség.
MacDonald: Attól félek, nem bírja ki addig a betegünk.

20. kép
Forrai Zoltán
Borsszem Jankó,
1930. március 9.

21. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó,
1928. április 1.

22. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1932. december 13.

23. kép
Forrai Zoltán
Borsszem Jankó, 1928.
október 20.

A külügyminiszterek: Esküszünk, esküszünk: háborut nem viselünk!

Borsszem Jankó: Addig lármáznak az urak, mig egyszer csak felébresztik az alvó háborut . . .

24. kép
Szűr Szabó József
Magyarság,
1937. február 21.

25. kép
Dezső Alajos és Kelen Imre.
Au banquet des nations, Geneva, 1937. 23.

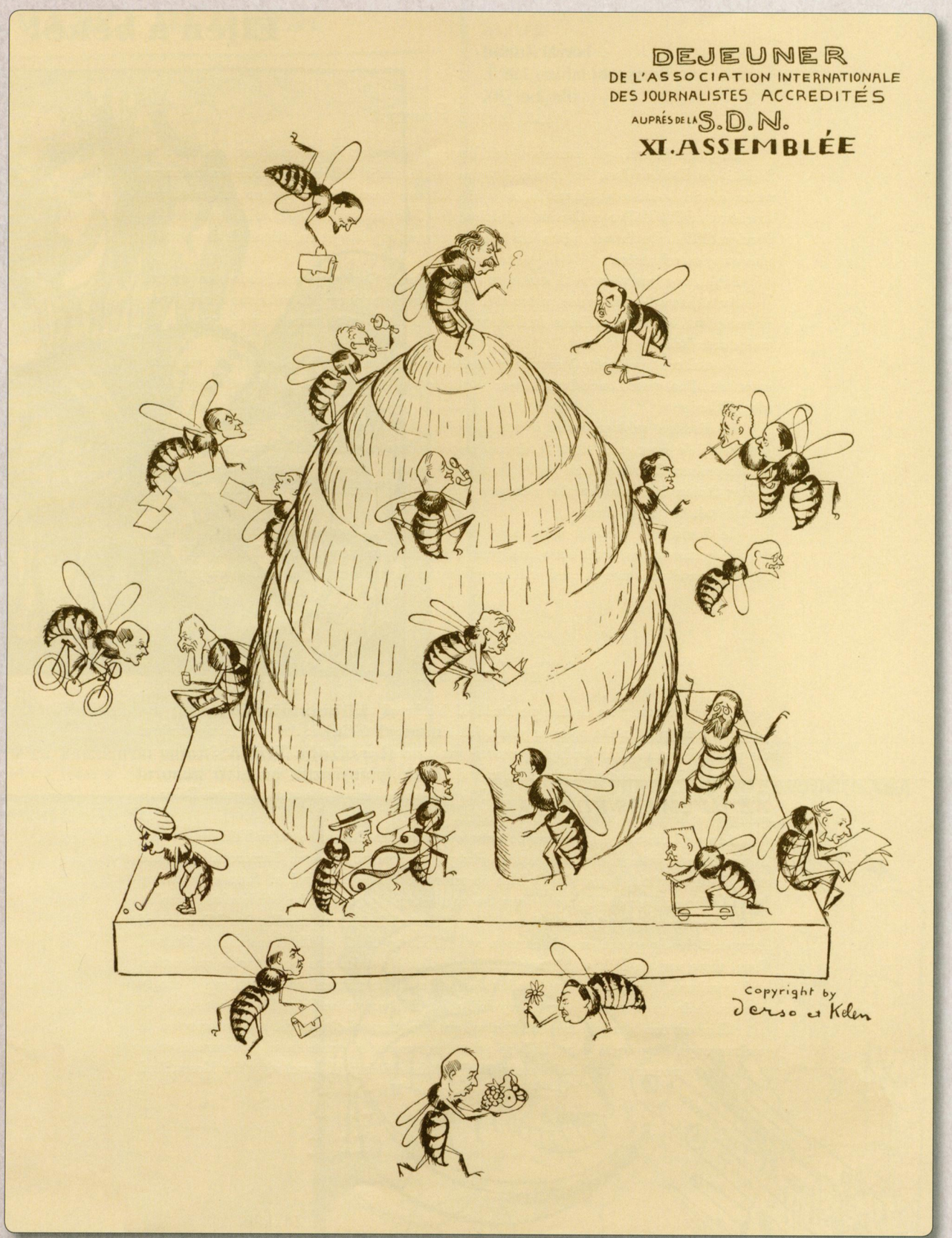

A Népszövetség XI. közgyűlése mellé akkreditált újságírók nemzetközi egyesületének ebédje

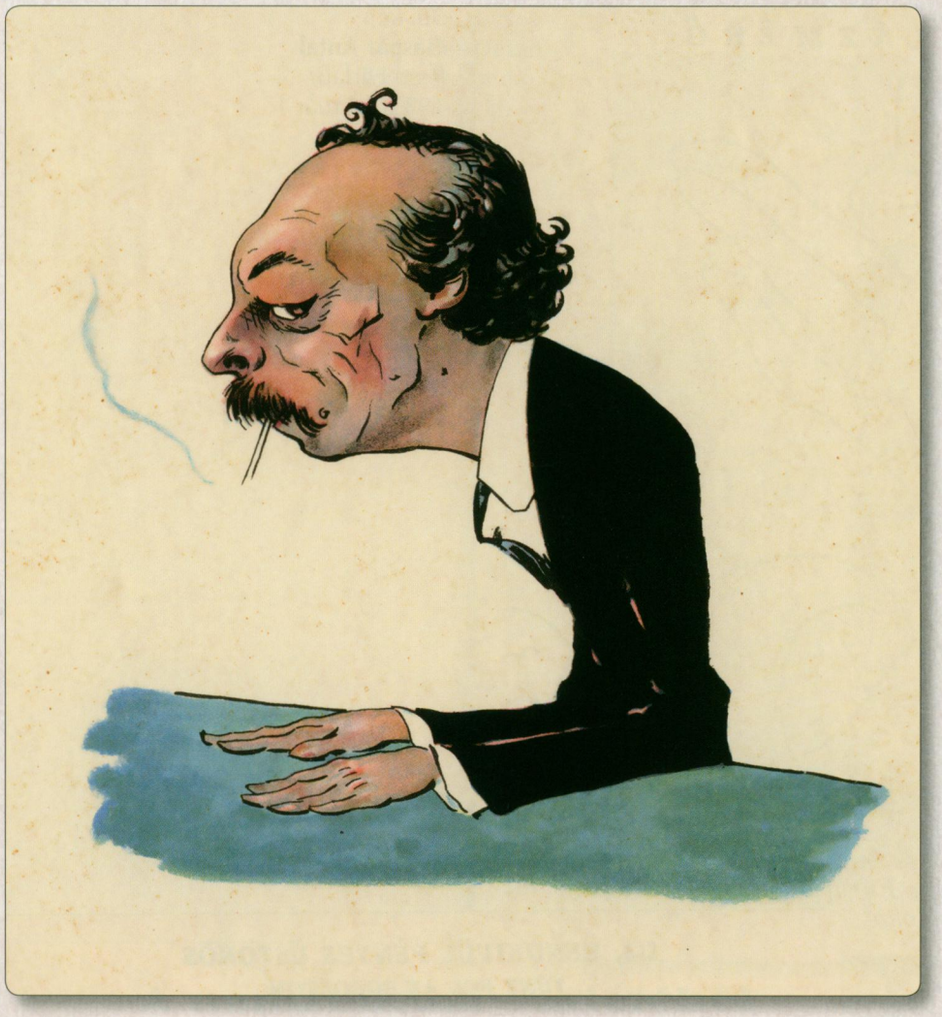

26. kép
Bánffy Miklós
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Budapest Gyűjtemény
Ritkaságok Gyűjteménye
(FSZEK BPGY), Q09/3250.

27. kép
Bánffy Miklós
FSZEK BPGY, Q09/3250.

28. kép
Bánffy Miklós
FSZEK BPGY, Q09/3250.

29. kép
Bánffy Miklós
FSZEK BPGY, Q09/3250.

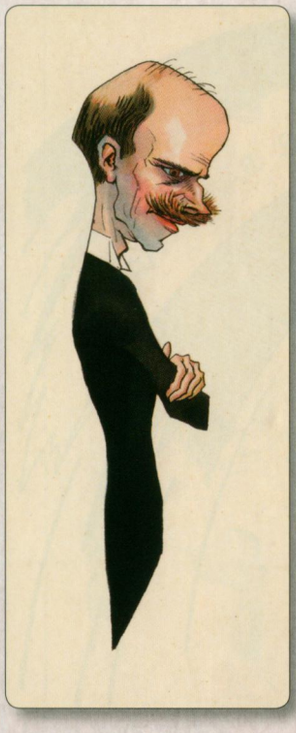

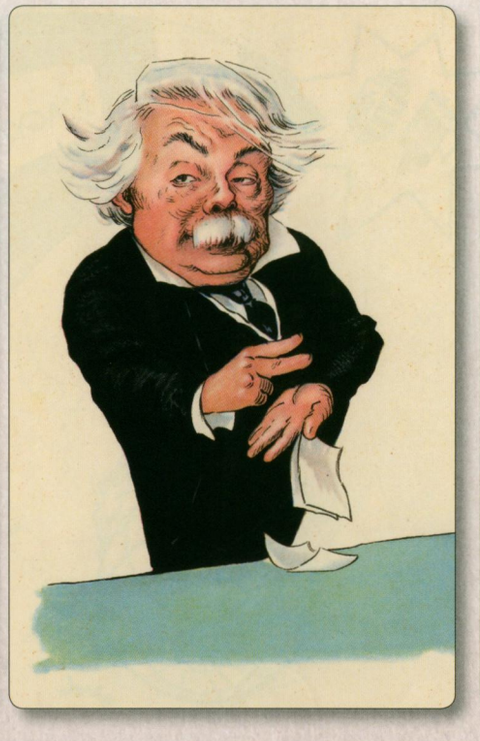

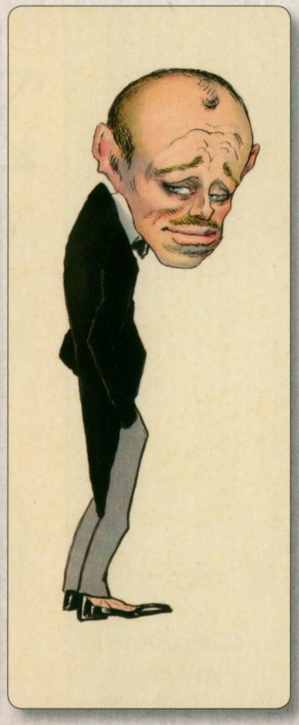

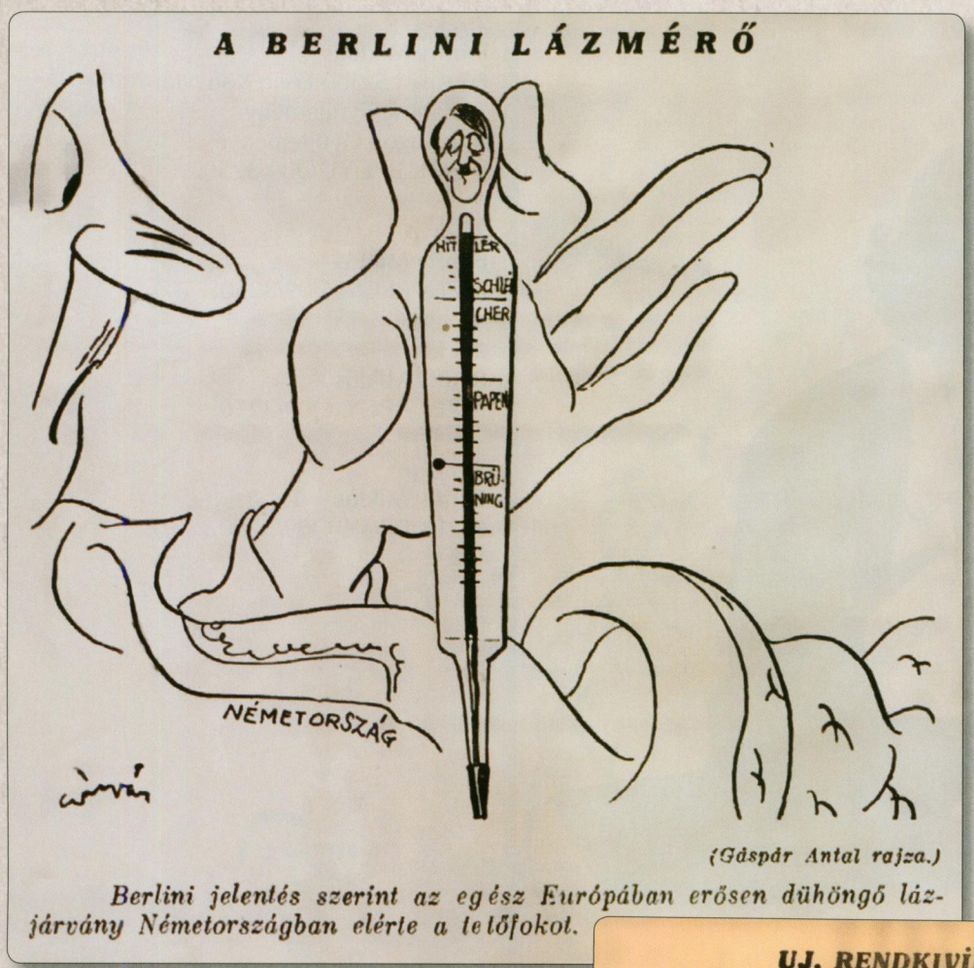

(Gáspár Antal rajza.)

Berlini jelentés szerint az egész Európában erősen dühöngő lázjárvány Németországban elérte a tetőfokot.

30. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1933. február 1.

(Gáspár Antal rajza.)

(A csillagvizsgáló állomások hivatalos jelentést adtak ki, amelynek értelmében a hétfőről keddre virradó éjszaka rendkivüli fényességü uj üstököst fedeztek fel. A P. H. f. hó 19-iki sz.-ból.)

31. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1939. április 20.

32. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1923. március 4.

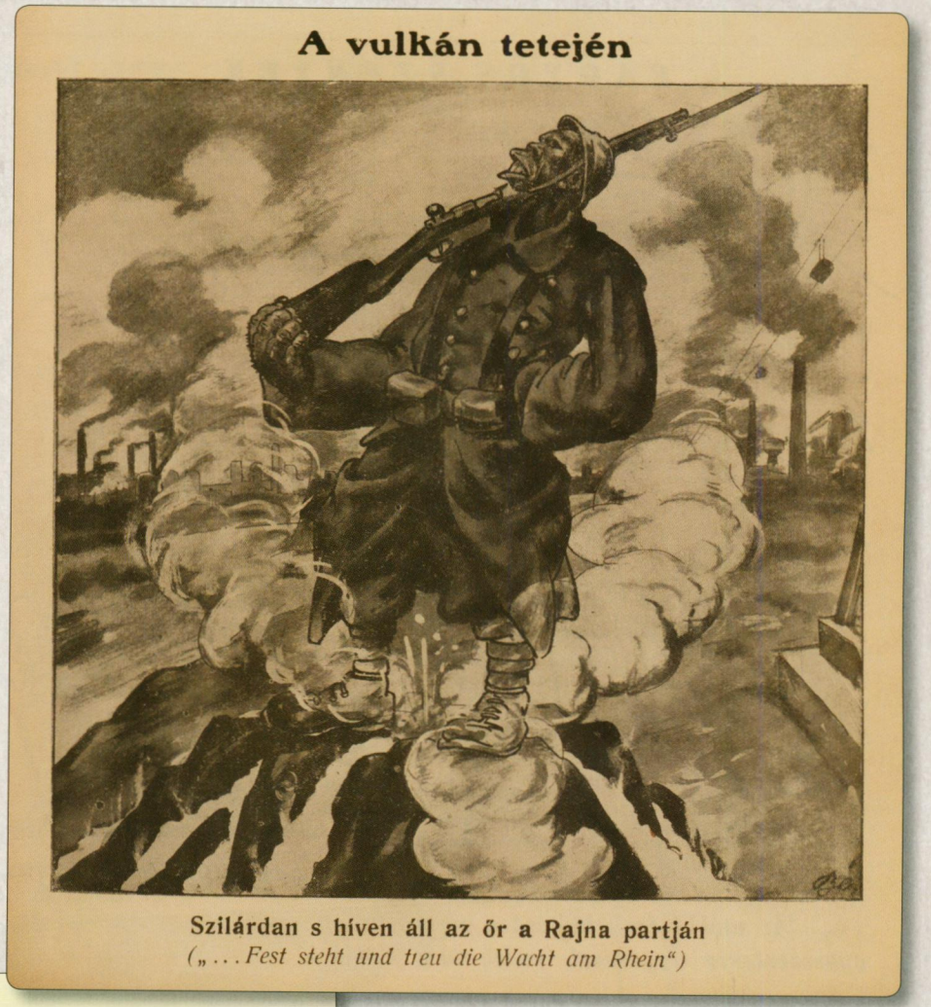

Szilárdan s híven áll az őr a Rajna partján
(„...Fest steht und treu die Wacht am Rhein")

33. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó, 1936.
augusztus 1.

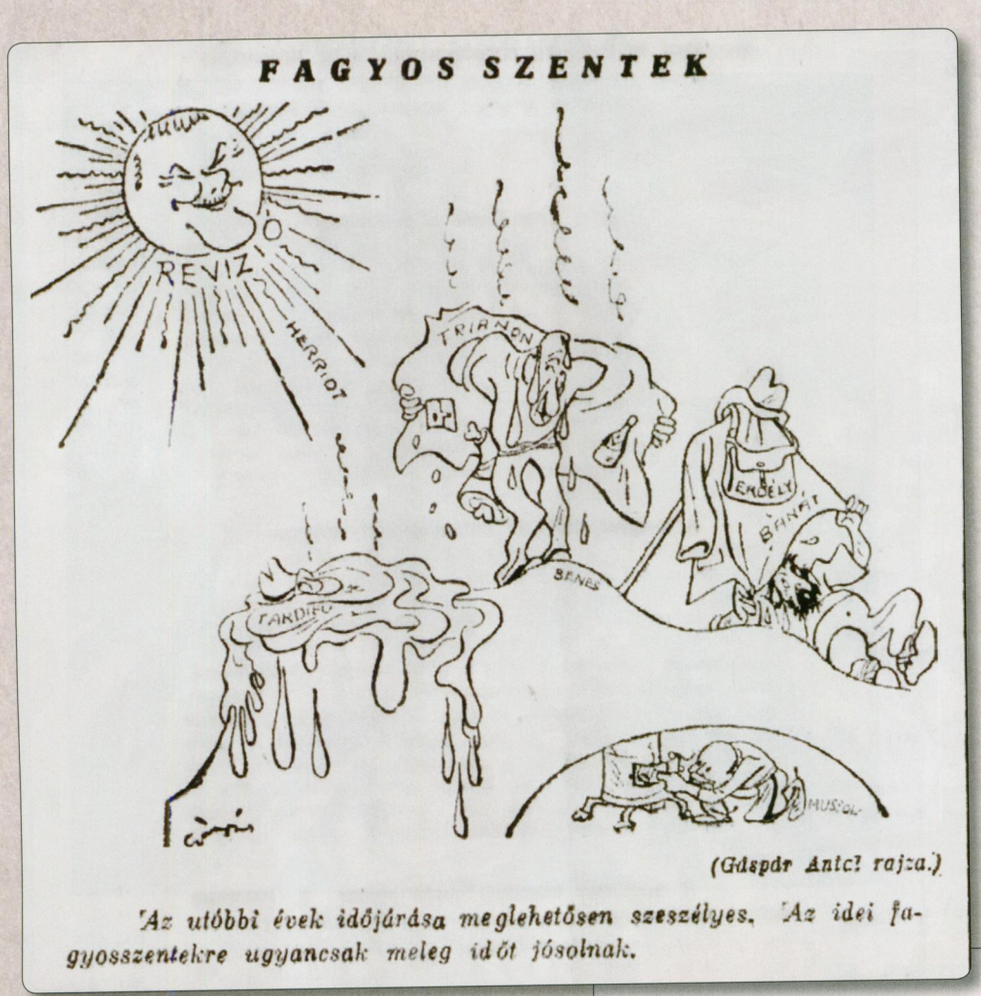

(Gáspár Antal rajza.)

Az utóbbi évek időjárása meglehetősen szeszélyes. Az idei fagyosszentekre ugyancsak meleg időt jósolnak.

34. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1932. május 13.

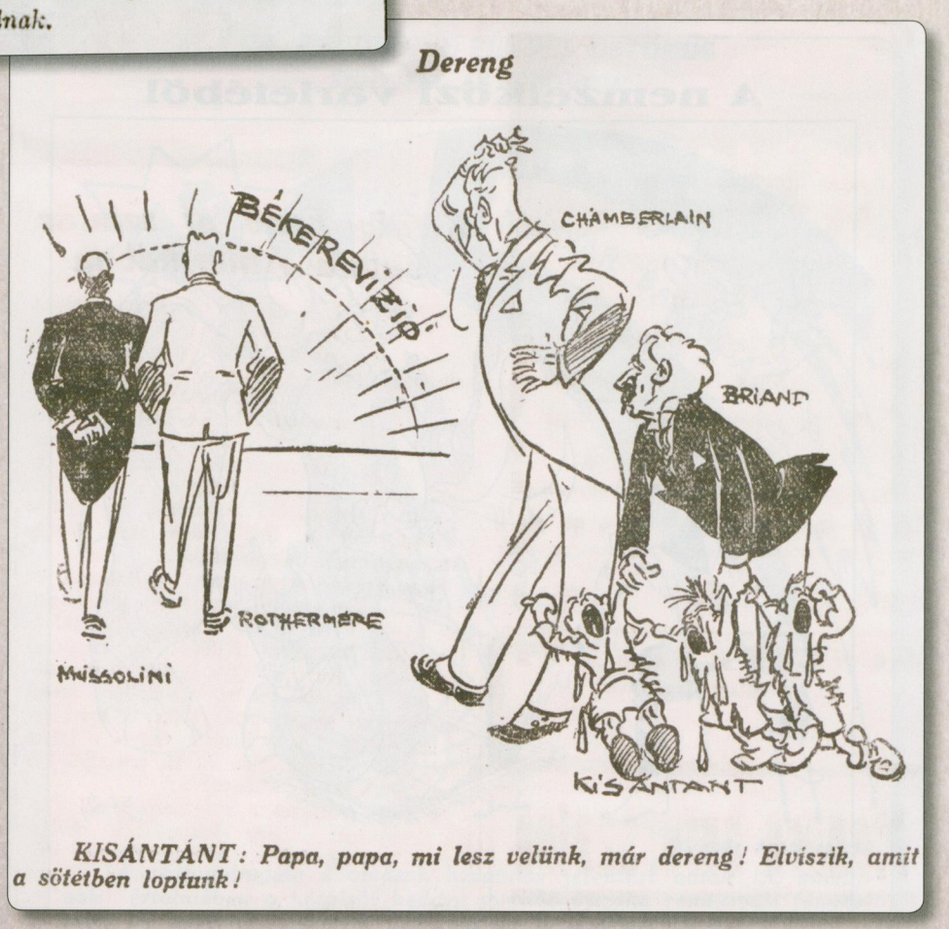

KISÁNTÁNT: Papa, papa, mi lesz velünk, már dereng! Elviszik, amit a sötétben loptunk!

35. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1928. április 3.

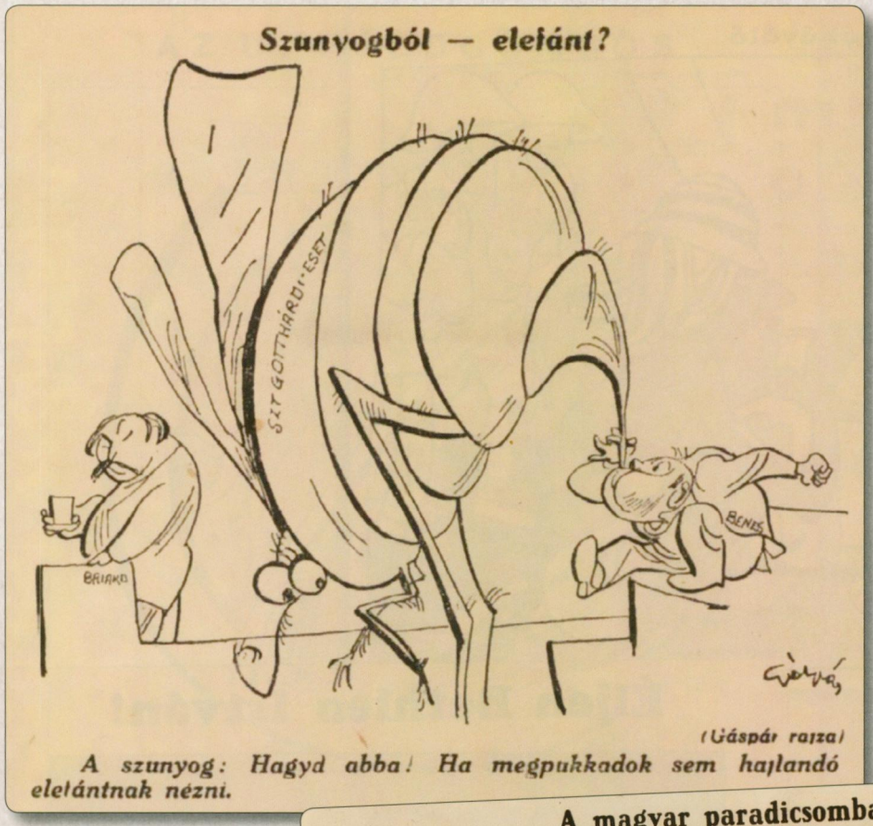

(Gáspár rajza)

A szunyog: Hagyd abba! Ha megpukkadok sem hajlandó elefántnak nézni.

36. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1928. február 4.

Az arkangyalok. — Azt izeni az Úr, tessék innen kimenni.
Friedrich Ádám. — Micsoda beszéd! Hisz én vagyok az úr!

37. kép
Bér Dezső
Borsszem Jankó,
1919. október 12.

38. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó,
1924. április 23.

39. kép
Forrai Zoltán
Borsszem Jankó,
1931. június 15.

...És tíz esztendő alatt megérte vala a Vezér, hogy mind a választóit saját képére formálta át.

40. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó, 1934.
november 15.

41. kép
Jeney Jenő
Mátyás Diák, 1920.
február 29.

42. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó, 1927.
november 20.

43. kép
Országos Széchényi
Könyvtár

44. kép
Forrai Zoltán
Borsszem Jankó, 1931.
december 15.

45. kép
Gáspár Antal
Borsszem Jankó,
1933. május 15.

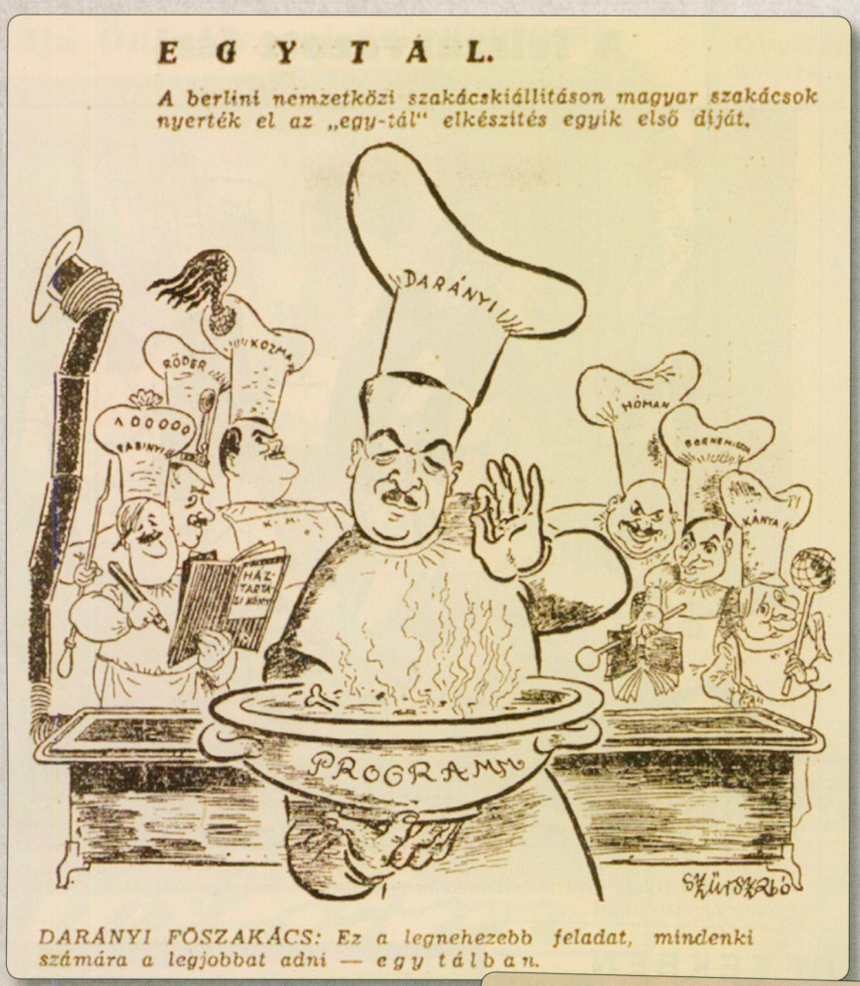

46. kép
Szűr Szabó József
Pesti Hirlap,
1936. október 21.

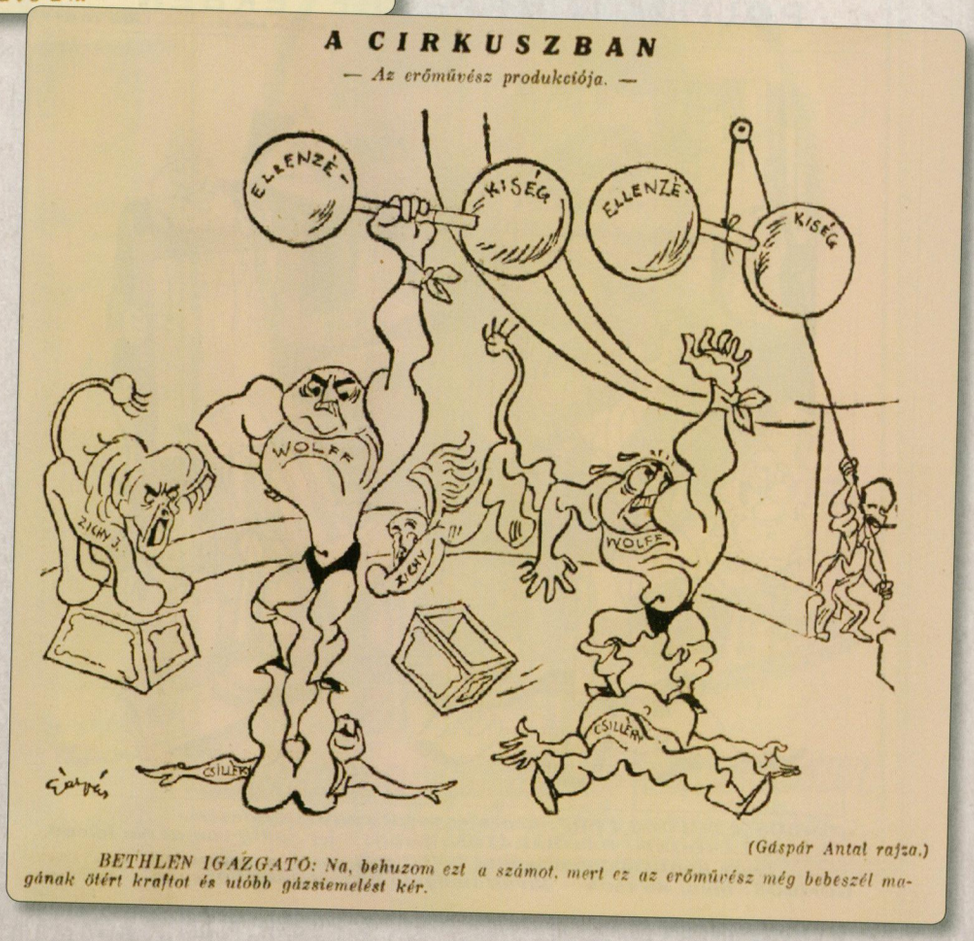

47. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1931. január 18.

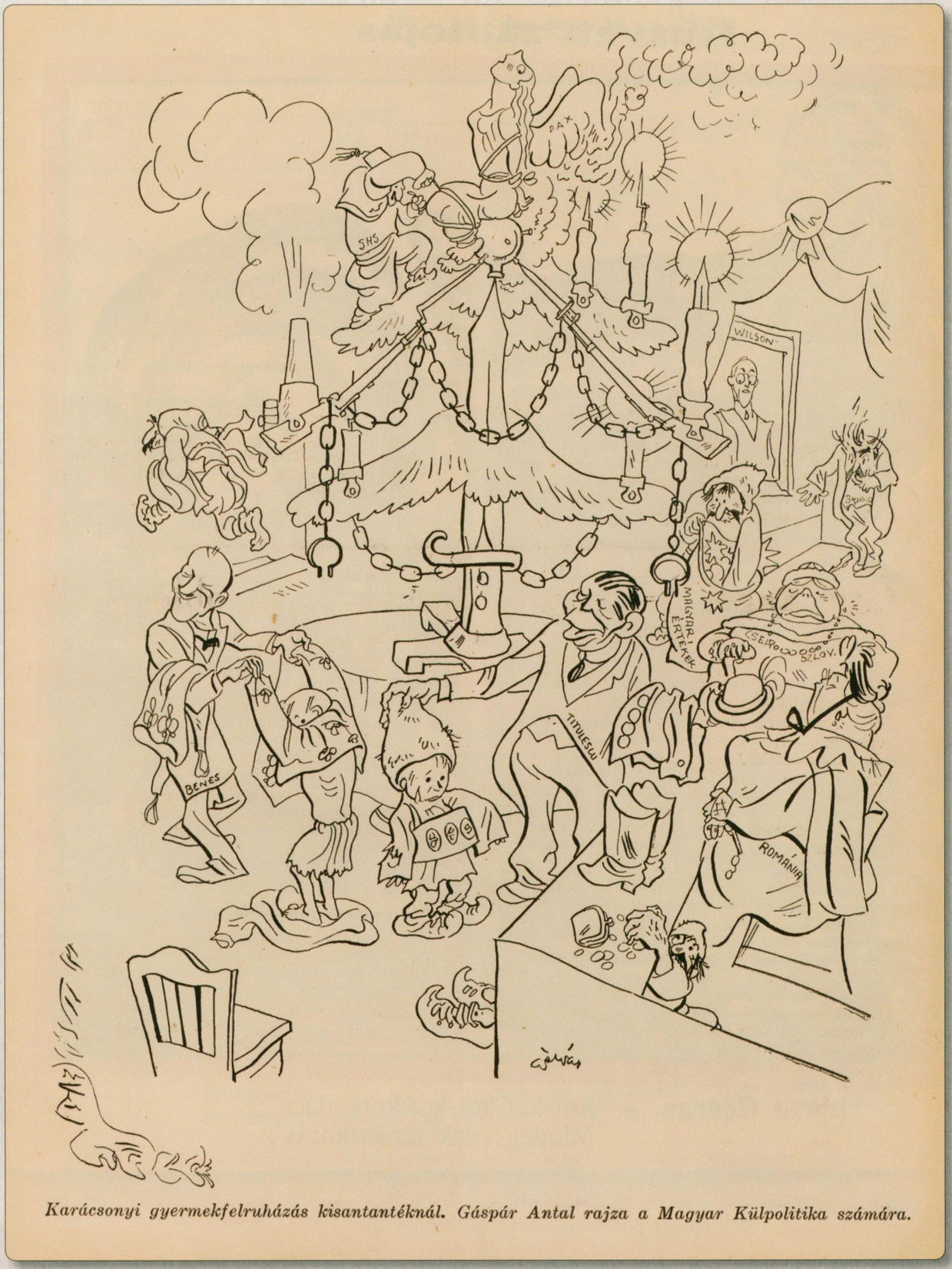

Karácsonyi gyermekfelruházás kisantantéknál. Gáspár Antal rajza a Magyar Külpolitika számára.

48. kép
Gáspár Antal. Magyar Külpolitika, 1929. december 21.

49. kép
Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1922. április 16.

A hímes tojás

Hungária. — Jaj de szép ez a húsvéti tojás! Vajjon sokba kerül?
Bethlen. — Ne tessék aggódni! Lesz, aki megadja az árát...

50. kép
Bér Dezső. Borsszem Jankó, 1924. április 20.

(Gáspár rajza.)

— mely szerint szivesen látja fiának, Klauzikának körülmódositási ünnepélyére.

Haller István és Gömbös Gyula
Örömszülők.

A szertartást végzi Bethlen főrabbi és Klebelsberg főkántor. (Öröm-látogatók kíméljenek.)

51. kép:
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1927. október 23.

Klebelsberg, a nagy emelőbajnok

52. kép
Forrai Zoltán
Borsszem Jankó, 1928.
szeptember 10.

53. kép
Gáspár Antal. Borsszem Jankó, 1920. augusztus 22.

54. kép
Ismeretlen művész
Borsszem Jankó,
1930. augusztus 15.

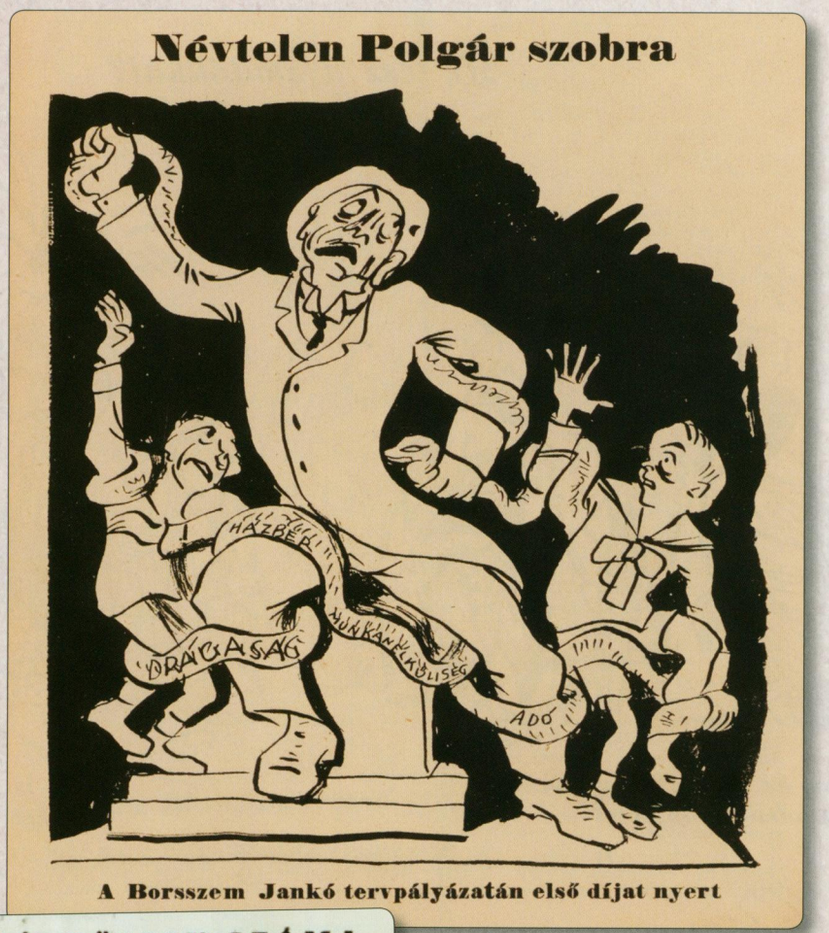

55. kép
Gáspár Antal
Pesti Hirlap,
1930. július 12.

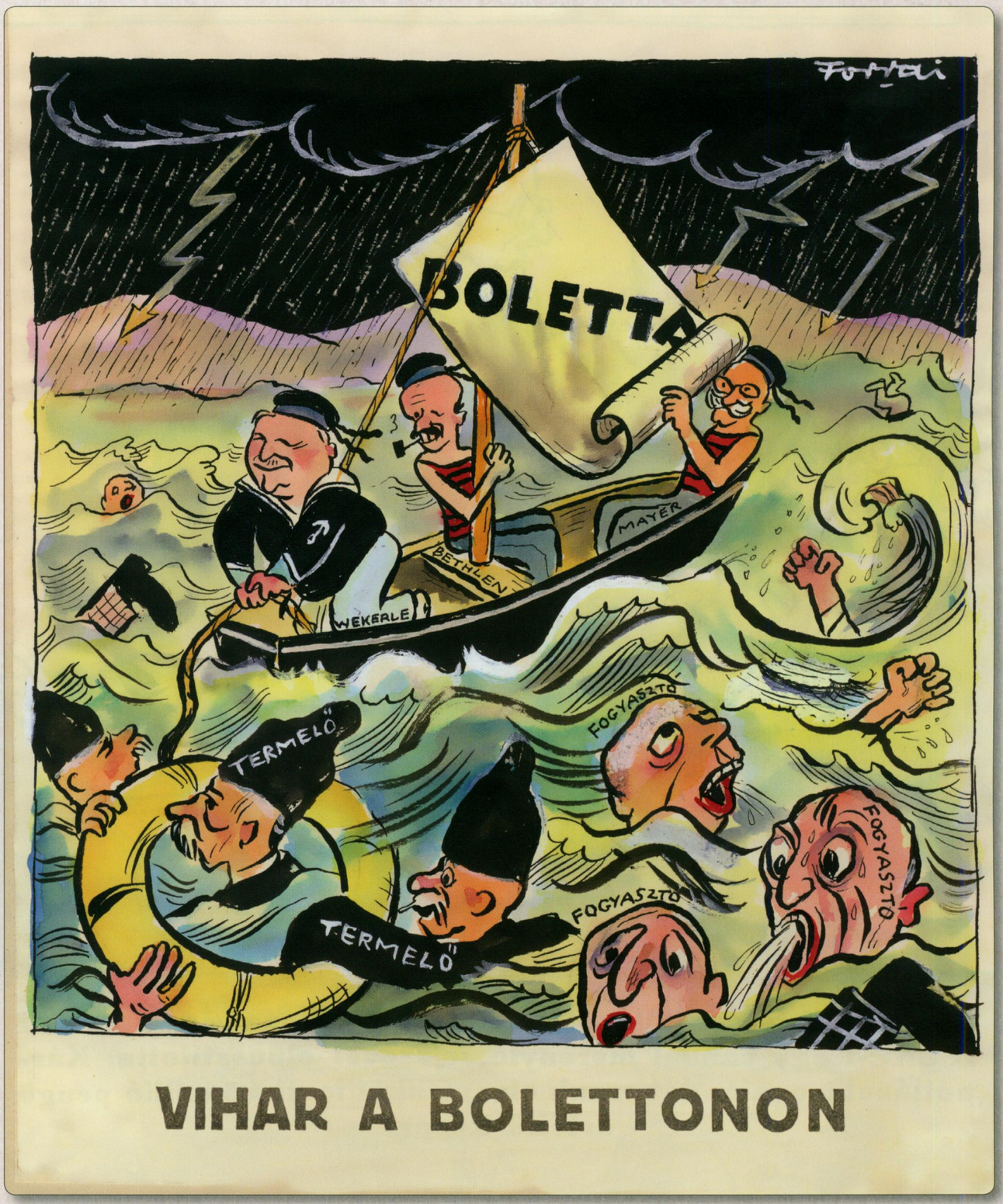

56. kép
Forrai Zoltán. Az Ojság, 1931. július 19.

Rembrandt felbecsülhetetlen értékű képét, az *Anatómiai lecké*-t egy vandál merénylő fejszével elpusztította. Kárpótlásul megajándékozzuk olvasóinkat fenti 4·5 millió pengő értékű képpel

57. kép
Forrai Zoltán. Az Ojság, 1931. március 1.

Tamás Ágnes

A második világháború karikatúrákon

A második világháború szigorú sajtórendszabályokat hozott magával. 1939. szeptember 3-án, a világháború kitörését követően két nappal a Teleki-kormány ismét bevezette az előzetes cenzúrát, amelyet az ügyészség és a sajtóellenőrző bizottság végzett (8140/1939. ME. sz. rendelet). 1944 márciusában betiltották a nem kormánypárti (liberális, függetlenségi, baloldali) sajtóorgánumokat, újságírókat tartóztattak le. A háborús időszakban a cenzúra mellett egy újabb nehézséggel is szembe kellett nézniük a kiadóknak: a papírhiánnyal, illetve az ebből következő drágasággal, amely jelentősen megnehezítette a lapkiadást.[1] A karikatúrák a napilapokban egyre rendszertelenebbül tűntek fel, a kormányzat azonban 1940 és 1944 között működtetett egy saját élclapot, a Drótkefét, amely kizárólag propagandacéloknak volt alárendelve. A sajtótermékek területén 1944 hozott némi változást, amikortól ismét többféle lapban több torzkép láthatott napvilágot. A háború előtt alkotó karikaturisták persze ezekben az években is megpróbálták közzétenni rajzaikat a megrendeléseknek megfelelő hangnemet megütve. Közülük a legjelentősebbek Jeney Jenő, Szűr Szabó József és Szigethy István voltak.

A háború kezdeti időszakában készült rajzok – igazodva a szövetséges hitleri Németország propagandájához – elsősorban Nagy-Britannia ellen irányultak, majd – ahogy beléptek a háborúba – a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok is ellenségként jelent meg a karikatúrákon. A nagyhatalmak ugyanazokkal a címerállatokkal vagy az országokat megszemélyesítő alakokkal, illetve vezető politikusaik képében tűntek fel az alkotásokon, mint korábban, csupán a rajzok stílusa és az alkalmazott szimbólumok változtak (1. kép). Az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia pénzéhes-pénzimádó kapitalistaként látható a karikatúrákon (2. kép). Uncle Sam a propaganda szerint ismét felelős a háború elhúzódásáért, néhány rajz pedig az erkölcstelennek, alsóbbrendűnek bélyegzett hollywoodi kultúrát bírálta ugyancsak propagandacélzattal. Hadseregüket nagymértékben degradálták, hiszen katonáiknak rabok vérét ömlesztették át (3. kép). A legdurvább képet a Szovjetunióról és a szovjet diktátorról, Sztálinról festették a magyar rajzolók, akit brutális tömeggyilkos és elnyomó szerepben ábrázoltak. II. Miklós orosz cárhoz hasonlóan Sztálin mellett is kopjafák, halottak ezrei jelennek meg, s rémuralmára, elnyomó diktatúrájára is határozottan utaltak az alkotók. *A szovjetparadicsom végnapjai* című képen pontosan nyomon követhetjük ezt: almafa helyett akasztófa, a bolsevik kígyó és koponyák állnak a középpontban, „Sztálin Ádám" és „Bolseviki Éva" beszélgetnek, s miközben Éva egy koponyát nyújt Ádám felé, a férfi a következőket mondja: „Menekülnünk kell a szovjetparadicsomból. Nagyon telezabáltuk magunkat a tiltott fa gyümölcséből." Az első pár ábrázolása megdöbbentő és visszataszító, az akasztófa tetejéhez pedig egy létra vezet, ahol további emberkoponyák várnak elfogyasztásra (4. kép). A rajz végtelenül sértő volt a Szovjetunióra nézve, hiszen a torzképen már a kannibalizmus vádja is megjelent. Az ellenséges haderők – a Nagy Háborúhoz hasonlóan – ezekben az években is gyakran szerepeltek közösen a karikatúrákon. Akár együtt, akár külön-külön kaptak azonban teret, a gúnyrajzok azt propagálták, hogy az ellenség ereje fogytán, vereséget szenvedett, s az utolsó hadmozdulatokra gyűjti össze kétségbeesetten megmaradt csapatait. Érdemes és kötelesség tehát kitartani a katonáknak és a hátországban élőknek is, mert a háború csak győzelmet hozhat. Ezt alátámasztandó a horog- és nyilaskeresztet is pozitív jelentéstartalommal ruházták fel a szélsőjobboldali propagandakarikatúrákon. A karikaturisták motívumkészlete viszont egyszerűbb volt az első világháború rajzaihoz képest. Bonyolultabb mitológiai jelenetek már nem kaptak teret, Pax és Mars küzdelme azonban továbbra is népszerű téma maradt (5. kép). A hadifogság, a hétköznapi élet a második világháború idején született torzképeken kevés helyet

kapott, a cenzúra hatékonyan szorította ki e témákat a képekről.

A gúnyrajzokon megfigyelhető, hogy eleinte a szövetségeseket nyersanyaggal, hadianyaggal és tőkével segítő amerikaiak zsidó kötődéseit ábrázolták a pénz és a tőzsde szimbólumait használva fel, majd ahogy a Szovjetunió is ellenség lett, azonnal megjelent a bolsevik-zsidó kapcsolat motívuma. Szemétként, nemkívánatos elemként láttatták mindkét csoportot azon a képen, amelyen egy erős kéz söpri ki őket Európából Sztálinnal egyetemben (6. kép). A fajelmélet terjedésével párhuzamosan egyre inkább a nemzet kártevőiként mutatták be a zsidókat, gyakran állatok képében. Ez nem új motívum a karikatúrákon, kártékony sáskaraj képében is többször voltak már gúnyrajzok szereplői (7. kép). A halál és a zsidók, a bolsevik eszmék és a zsidók állandó negatív képzettársításokká váltak ezekben az években. Jellemző, hogy az 1930-as évek végétől a szélsőjobboldali sajtóban a zsidóság már nem választható el az ellenségképektől, a karikaturisták alkotásaikkal gyakran azt a látszatot keltették, hogy minden rosszért ők a felelősek, s a róluk élő évszázados negatív vélekedések könnyen mozgósíthatók voltak. A második világháború éveiben a vizuális degradálás új eszközeként alkalmazták viszont az izraelita jelképeket, s a szövetségesek lejáratását szolgálta, ha ezekkel a szimbólumokkal, vonásokkal vagy zsidó alakokkal együtt ábrázolták őket. A „zsidó test" és a hozzá kapcsolódó hiedelmek, előítéletek ábrázolásmódja ugyanakkor nem tekinthető újdonságnak a 19. századi antiszemita karikatúrák eszköztárához képest, mint ahogy az sem, ahogy az alkotók az ellenség vonásait a „fajtajelleg" jellemzőinek vélt formáival torzítják el (8. kép). Izraelita jelkép tűnik fel, amikor Churchill a „viski tenger"-ben fuldoklik, az Unicum plakátja nyomán előtte italosüvege, melyen egy Dávid-csillag áll, s bízik benne, hogy megmenti a „zsidó likőr", amely nemcsak Churchill pénzforrásaira, hanem a Zwack család zsidó származására is emlékeztet (9. kép).

A karikatúrák foglalkoztak a német és a magyar hadicélokkal is azt sugallva, hogy ezeket nemsokára be fogják tudni teljesíteni, s a határrevízió – a versailles-i és a trianoni békeszerződések megsemmisítése – be fog következni. A német katona bakancsát tisztítja a versailles-i szerződéssel, amit a háttérben az ekkor már halott Georges Clemenceau volt francia miniszterelnök riadtan figyel (10. kép). A kép aktuális jelentéstartalommal is bírt, hiszen megjelenése előtt néhány nappal foglalták el Párizst a hitleri csapatok. A kisantant országainak hadviselését is nevetség tárgyává tették a rajzolók, megkérdőjelezve haderejük hatékonyságát, ütőképességét. A „Benes-féle légiraj" knédlit, cseh nemzeti ételt dobál a német városokra, s léghajójukat kacsák tartják a levegőben (11. kép).

A második világháború alatt – az első világháborúhoz hasonlóan – kronologikus sorrendben szemlélhetjük a karikatúrákat a lapokban, de ezeket nagymértékben áthatotta az antiszemita propaganda. Nem találkozunk már az első világháborúban divatos humoros propagandatérképekkel és képeslapokkal. Az ellenség megítélése tovább torzult, kiegészült új elemekkel, de felfedezhetünk azonos vonásokat, ilyen például a címerállatok kigúnyolásának módszere.

A háború végén a szovjet hadsereg előrenyomulása azonban új idők megérkezését sugallhatta, s ez új vicclapok megjelenését hozta magával. Ilyen volt 1944 augusztusától a nyilasellenes Pesti Posta, 1945 májusától a Magyar Kommunista Párthoz köthető Ludas Matyi, s ezek már kritikusan szemléltették a jelent és a közelmúltat. A Pesti Posta például címlapon hozta a hátrafelé gyalogoló Szálasi Ferenc nyilaskeresztes, hungarista politikus, későbbi nemzetvezető karikatúráját (12. kép).

Jegyzet

1 Vásárhelyi Miklós: Sajtócenzúra, 1939–1944. In: Márkus László – Szinai Mikós – Vásárhelyi Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából.* Budapest, 1975. 5–6.; Markovits Györgyi – Tóbiás Áron (szerk.): *A cenzúra árnyékában.* Budapest, 1966. 154–158.; Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Budapest, 2011. 209–214., 257.; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó története.* 1. kötet: *A kezdetektől a fordulat évéig.* Budapest, 2005. 204. A második világháborúról lásd például: Keegan, John: *A második világháború.* Budapest, 2003.

1. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1941. október 3.

2. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1941. március 25.

3. kép
Mász István
Magyarság,
1944. május 17.

4. kép
Szűr Szabó József
Drótkefe,
1941. július 11.

— Méltóztassék csak nyugodtan helyet foglalni, kedves Pax kisasszony. Mars úr van éppen munkában, de öt perc és máris ön következik!
— Kedves Figaró, ismerem én már ezeket a borbélyötperceket!

5. kép
Szigethy István
Drótkefe,
1940. március 29.

6. kép
Ismeretlen művész
Magyarság,
1941. november 12.

7. kép
Ismeretlen művész
Drótkefe,
1944. január 14.

8. kép
Szűr Szabó József
Drótkefe,
1941. június 20.

9. kép
Jeney Jenő
Drótkefe,
1942. április 10.

10. kép
Szigethy István
Drótkefe,
1940. június 21.

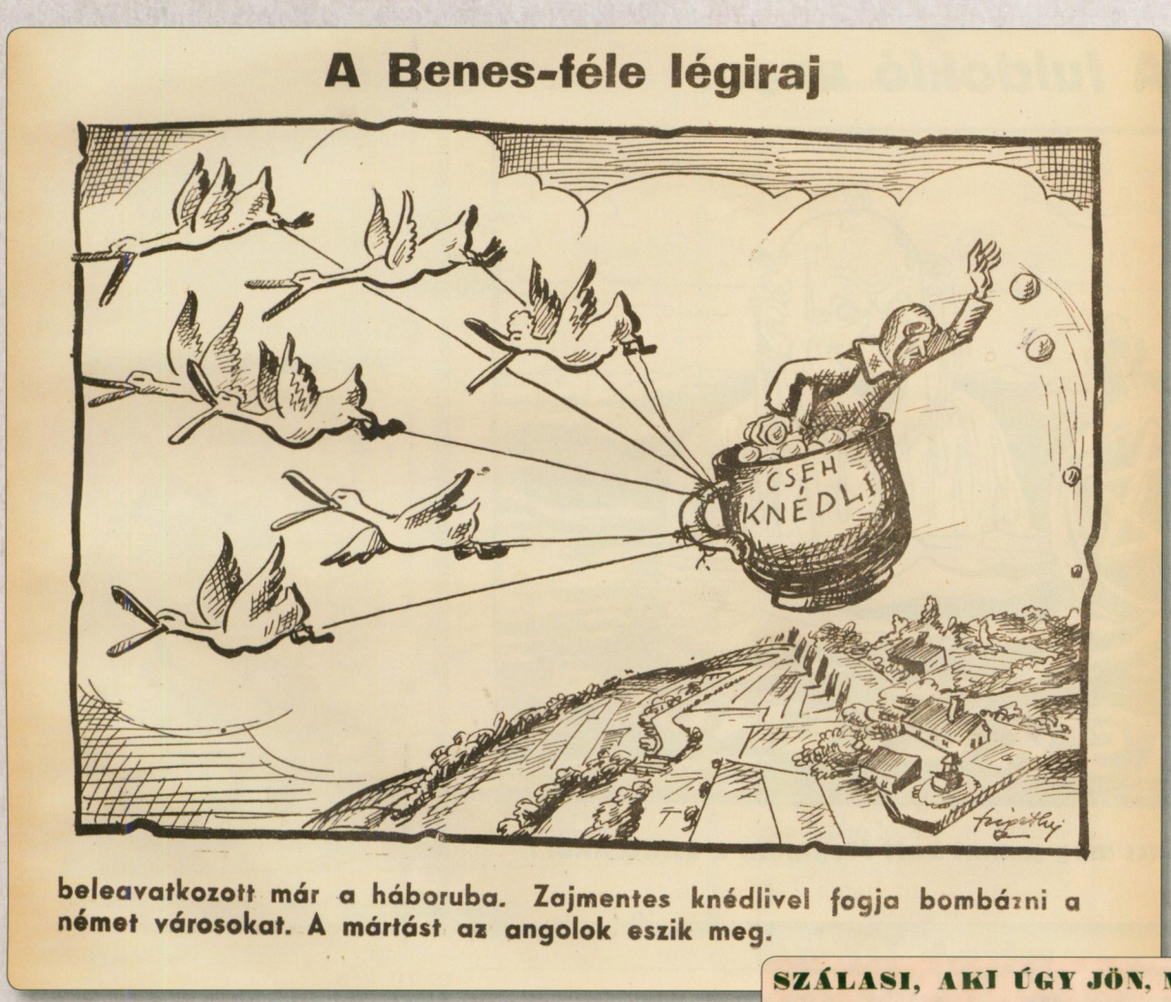

11. kép
Szigethy István
Drótkefe,
1940. szeptember 6.

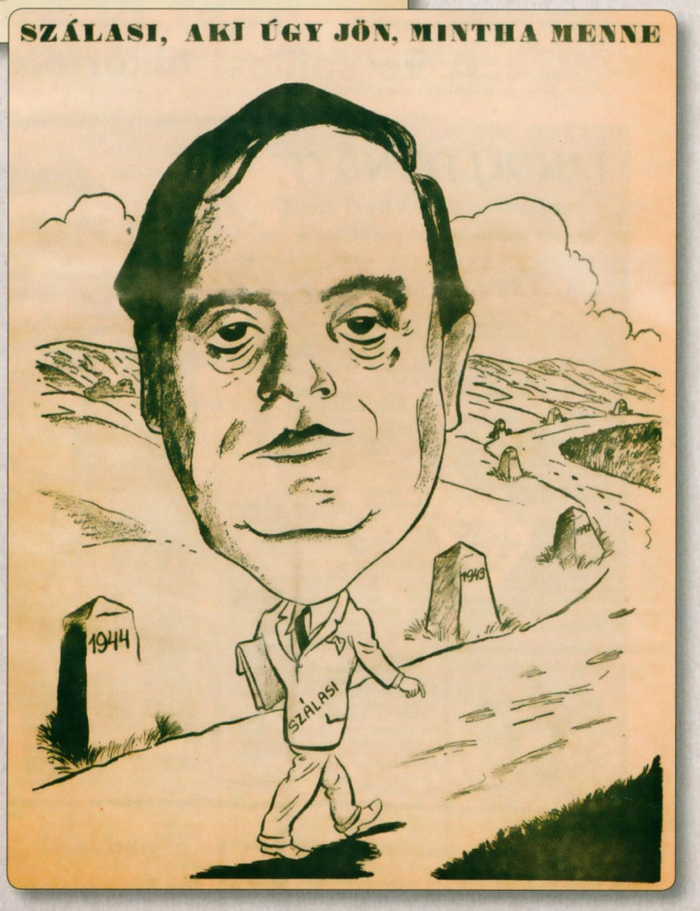

12. kép
Pesthy István
Pesti Posta,
1944. szeptember 1.

Takács Róbert

Politikai karikatúra Magyarországon (1945-1989)

A humor a legnehezebb időkben is létezik, sőt akkor jön el igazán az ideje. Természetesen, ha a politikai alrendszer ránehezedik a nyilvánosságra, a „hivatalos humor" és a „népi humor" útjai szétválnak. Előbbi kap helyet a lapokban, kabarékban, utóbbi a viccek – időnként büntetőjogilag (izgatásként) szankcionált – „ellenzékies" világába száműzetik. A vizsgált korszakban – különböző mértékben – ez többnyire így volt. Különbséget kell tenni az 1945–1947/48 közötti időszak koalíciós pártok által uralt nyilvánossága, a Rákosi-kor totális ellenőrzést megcélzó évei és az 1956 után kialakuló „őfelsége ellenzéke" típusú, a hetvenes-nyolcvanas évektől egyre kevesebb kötöttséggel, mégis határok között mozgó humorvilága között. Hiszen az 1945 utáni időszakban megszólalhattak valóban kritikus, az alapvető politikai irányt és módszereket bíráló hangok, míg ezt követően erre nem nyílt mód. A sztálinizált közegben a karikatúra kényszerűen a nyilvánosság egészéhez igazodott, és szoros agitprop felügyelet alatt állt, míg a desztalinizációs folyamat – 1956 tanulságával együtt – megnyitotta az utat a ritkábban és indirektebb módon politizáló karikatúra és politikai kabaré előtt. Az alábbiakban azt tekintjük át, milyen volt a politikai humor egy sajátos, emblematikus műfajának a helyzete és képe az 1945 és 1989 közti négy és fél évtizedben.

1945-1956

A koalíciós évek - civakodó karikatúrák

Az 1945 és 1948 közötti időszak nyilvánossága sajátos képet mutat. A sajtószabályozást tekintve átmeneti időszakról van szó, amely – bár élesen elutasította a korábbi rezsimet – átvette és felhasználta annak sajtójogi szabályozását. Ennek talaján alakult ki egy sajátos plurális sajtó, amelyben a lapalapítás engedélyhez volt kötve.

Mik voltak e nyilvánosság fő sajátosságai? Jogszabály ugyan nem mondta ki – legalábbis az 1947. szeptemberi kormányrendeletig[1] –, de a koalíciós pártok közti megállapodás értelmében a Miniszterelnökség, illetve 1945 novembere után a Tájékoztatási Minisztérium – néhány kivételtől eltekintve – csak pártoknak, társadalmi szervezeteknek adott ki lapengedélyt. Így jelentősebb – napi- és hetilapokat (köztük réteglapokat), folyóiratokat, helyi lapokat is tartalmazó – lapportfóliót a pártok közül a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Független Kisgazdapárt (FKGP) volt képes kialakítani. A jóval kisebb erőforrásokkal rendelkező Nemzeti Parasztpárt már nem, míg a koalíción kívüli pártok csupán néhány lapot indíthattak, az élesen ellenzéki törekvéseket (Holnap, Ellenzék) pedig – ha kaptak is megjelenési engedélyt – hamar elfojtották. Jelentős lapgazda volt ezenkívül a szakszervezeti mozgalom, valamint a munkaadói szövetségek, és tucatnyi egyházi lap is megjelent, de például katolikus napilap többszöri nekifutásra sem tudott megindulni.

A humorlapok esetében is így alakult a tulajdonosi háttér. 1945-ben jelent meg először a Ludas Matyi, a következő évben a Szabad Száj. Előbbi – bár a hivatalos bejegyzésen ez nem szerepelt – az MKP-hoz kötődött, és a Moszkvából frissen hazatért kommunista író-humorista, Gábor Andor vezette. Utóbbi laptulajdonosa papíron is az FKGP volt. Mindkét lap politizált, igyekezett pártja álláspontját képviselni. Más párt nem tudott szatirikus lapot kiadni, 1946 őszén mégis egy újabb humorlap jelent meg, a Pesti Izé, amelyet a korábban a Ludasnál is közreműködő Gál György vezetett. Bár szerkesztői a munkáspártok holdudvarához tartoztak, a lap a sikamlós pesti humor hagyományait folytatta.[2]

A negyvenes évek második felében a lapok példányszámát erősen behatárolta a szűkös – ezért központosított

– papírellátás. A három újság által elért példányszám ugyanakkor a vicclapok népszerűségét igazolja. A Ludas Matyi első száma 1945 májusában 200 000 példányban került az utcára, de ezt a szintet nem tudta tartani; 1946 őszén mintegy 100 000 példányban jelent meg, egy évvel később pedig heti 130-140 000 példány körül járt. A kisgazda Szabad Száj példányszáma ellenkező ívet írt le, és 1948 májusára esett 100 000 alá. A sokkal kevesebbet politizáló, az ízléstelenségbe hajló pikantériát is felvállaló Pesti Izé mindkettőnél népszerűbbnek bizonyult. 1948 első felében 160-170 000 példányban adták ki.[3]

A cenzúra – amelyre a SZEB-nek a fegyverszüneti egyezmény alapján joga lett volna – 1945 nyarától „elhalt", ám a belügyminiszternek 1945 előtti jogszabályok alapján[4] lehetősége volt a megjelent közlemények miatt szankcionálni a lapokat. Ezzel a jogával – 1946 és 1948 között – Rajk László élt is: legtöbbször a koalíción belüli küzdelmek sajátos vetületeként a kisgazda városi lapokat sújtották egy-két hetes betiltással.[5] A Szabad Száj helyett mégis a Ludas Matyit tiltották be kétszer is, noha nagyságrendileg tíz kisgazda betiltási ügyre jutott egy kommunista. 1946 májusában a Ludas Matyi Nagy Ferenc kormányfőt támadta meg: a címlapon egy hatalmas kérdőjelben helyezték el, alatta „Tudja-e Ön már, hogy mi az az adópengő?" felirattal (1. kép). A Ludas tehát azt sugallta, hogy az elszabaduló inflációért a miniszterelnök viseli a felelősséget, és nem a gazdasági kulcspozíciókat betöltő kommunista politikusok.[6] A Ludast három hónappal korábban egy hétre már betiltották, amikor az amerikaiak által nyújtott segélyeket figurázta ki: a sajtóirányítás tehát a SZEB mindegyik tagjának tekintélyét igyekezett óvni (2. kép).[7]

Természetesen a lapok minden fontosabb közéleti ügyet megrajzoltak a németek kitelepítésétől kezdve (3. kép) a feketegazdaság elleni küzdelmen és a panamákon át (4. kép) egészen a földosztásig (5. kép). Állandó téma volt a reakció elleni küzdelem (7. kép). Sokat foglalkozott például a Ludas a népbíróságok ügyével, nem egy karikatúrával azt sugallva, hogy az ítéletek túl enyhék voltak, vagy az elítélteknek túl jó dolguk van (6. kép). Természetesen a kormányzati sikereket – például a forint bevezetése – a Ludas elsősorban az MKP, illetve Rákosi érdemének tudta be, míg a kisgazda lap ezt másképp látta.

Ezekben az években nem volt szokatlan, ha a politikusokat és a pártcsatározásokat is megrajzolták a karikaturisták. Rákosi Mátyás, Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és társaik állandó szereplői voltak a humoros rajzoknak, természetesen a Ludas vagy a Szabad Száj – és más kisgazda lapok – másképp látták az eseményeket. Az 1945 őszén rendezett választások előtt a kisgazdapárti Demokrata című hetilap karikatúráján Rákosi Mátyás estélyi ruhában tűnt fel, az öltönyben, nyakkendőben álló Szakasits Árpádba karolva. Utóbbi megfeszült az erőlködéstől, hogy a „hölgy" elengedje a kezét. „Vadul, némán fogjuk egymás kezét" – utalt a képaláírás a közös listán való indulás körüli vitára. Koalíciós vitákat jelenített meg a Ludas 1946 novemberében is, amikor a négy pártvezetőt a lassan elkészülő leves (kibontakozás) köré csoportosította (8. kép). E koalíciós küzdelmek állandó témát biztosítottak. A Szabad Száj ugyanakkor csak egy olyan pillanatban – 1946 júniusában, mindössze négy oldalon – jelenhetett meg először, amikor a koalíciós belharcok első nagy felvonása már lezárult. Ekkor a hetilap karikatúrái még a Baloldali Blokkot figurázták ki – Balogh páter, kisgazdapárti miniszterelnökségi államtitkár, akinek telt testalkata egyenesen a képi humor után kiáltott, például egy uszoda medencéjéből invitálta fürdeni Vas Zoltánt, Révai Józsefet és Erdei Ferencet, akik csak a dudaszó után akartak vízbe ugrani. „Értem. A *hullámra* vártok" – vonta le a tanulságot a kisgazda vezető (9. kép).[8] A lap 1947 júniusáig igyekezett visszavágni a kommunista pártnak is. Több karikatúra hangsúlyozta, hogy a demokráciához a pártérdekeken való felülemelkedés vezet el. Jó példának a kisgazda magatartást állították, mint azzal a gátfutóversennyel, amelynél a „reakció", az „infláció" és a „stabilizáció" akadályát minden párt(vezető) sikeresen vette, de a „pártszempontok" gátján csak Nagy Ferenc tudott felülemelkedni (10. kép).[9] 1947 elején, a köztársaság-ellenes összeesküvés vádja, majd 1947 júniusában Nagy Ferenc lemondatása alkalmával a kisgazda humorlap már nem vágott vissza harciasan. Jelezte ugyan, hogy a koalíción belül folyik a huzakodás, sőt január végén Rajk László belügyminiszter is megjelent egy étteremben, ahol Péter Gábornál tette szóvá, hol marad az asztaláról a „Saláta" (11. kép).[10] A Ludas Matyi viszont élesen nekiment a kormányfőnek is: február 21-i címlapján Nagy Ferencet Ágnes asszonyként ábrázolta, aki nem képes az FKGP szennyesét tisztára mosni (12. kép). A Svájcból vissza nem térő volt miniszterelnököt pedig arisztokraták és fasiszták reakciós táborába helyezte el. Ezzel szemben a június végi óvatos kisgazda nem mert az első vagonba szállni az FKGP vonatán, mire párttársa így próbálta megnyugtatni: „Á, nem kell félni. Többé nem kapcsolják le az elejét." (13. kép)[11] Ezt követően az MKP bírálatát felváltotta az ellenzéki pártokon való gúnyolódás: e rajzokon Dinnyés József és Rá-

kosi Mátyás immár nagy egyetértésben jelent meg, a legtöbb „pofont" pedig az új pártot alapító Balogh páter kapta (14. kép).

A Rákosi-kor

1947/48-tól kezdődően lezajlott a nyilvánosság, ezen belül a sajtó szovjetizálása. Kialakult a sajtó irányításának új, egypárti intézményrendszere és gyakorlata. A sajtó szerkezetét is sokban a szovjet mintához igazították. Ez a lapkínálat jelentős beszűkülésével járt együtt, harmadára esett vissza az országos napilapok száma, a szociáldemokrata sajtót beolvasztották a kommunista kiadványokba, más pártok újságjai „elhaltak", vagy a réteglapok összevonásának estek áldozatául, a városi helyi lapok helyett megyeieket hoztak létre, a munkaadói-vállalkozói szövetségek lapjai az államosítások nyomán vesztették el bázisukat. A megmaradt kiadványok példányszámát viszont – immár mesterségesen – megemelték.

Az átállás nem egyik napról a másikra következett be; a Szabad Száj is egyike volt azon kisgazda (és parasztpárti) lapoknak, amelyeket egy átmeneti ideig meghagytak, leginkább azért, hogy az immár egy központból irányított agitáció üzenetei minden társadalmi réteget elérjenek. Az újság még 1951-ben is megjelent, igaz, már nem sokban tért el a hazai sajtó általános képétől. A belpolitikai témákat kisebb és nagyobb sikerek ábrázolása tette ki, a belső ellenséggel a Ludasnál kevesebbet foglalkozott, míg 1948–49-től megsokasodtak az addig szinte teljesen hiányzó külpolitikai – antiimperialista – tárgyú grafikák. A lap példányszáma sem érte el a korábbi évek százezres szintjét, 1950-ben heti 65 000 példányban nyomták.[12] Csak 1948-ban indult a Pesti Izé örökébe lépő Fűrész, amely mindössze egy évet élt meg. A Ludas példányszámát mindeközben tudatosan srófolták felfelé, hiszen a pártvezetés meg volt győződve róla, hogy a humoros, képes agitáció a meggyőzés egyik leghatékonyabb eszköze lehet az iskolázottság és politikai ismeretek adott szintjén. Ezzel összhangban a Ludas Matyi már 1949 tavaszán 200 000 példányban készült, 1952 végén már a 250 000-et is meghaladta, a forradalom előtti hónapokban pedig 400 000-es példányszámmal az egyik legnagyobb hazai lapnak számított.[13]

Ebben az időszakban kerültek a humorlapok is pártállami irányítás alá: állami részről a Népművelési Minisztérium Tájékoztató Főosztálya, pártrészről pedig a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Agitációs és Propaganda Osztálya kontrollálta. A humor nem kapott „felmentést": a párt agitátoraként kellett viselkednie. Egyaránt hárultak rá hosszú távú „nevelő" feladatok, a „szocialista embertípus" kialakításának segítése, a hatalom által elvárt viselkedési normák és világnézet közvetítése, valamint az aktuális politikai üzenetek sulykolása.

A „szoros pórázt" jól mutatja, hogy 1948 és 1956 között számos feljegyzés készült a Ludas Matyi munkájáról a pártközpontban, sokszor a legapróbb részletekbe menően elemezték és bírálták a lap munkáját. A pártirányítás többnyire elégedetlen volt a Ludassal – és még inkább a napilapok, így a Szabad Nép vagy a Népszava rajzaival –, mert olyan teljesítményt várt tőlük, amely a műfajjal összeegyeztethetetlen. Egy túlzásra, torzításra, rejtett összefüggések meghökkentő megvilágítására termett műfajtól egyrészt pozitív propagandát, másrészt a szocialista realizmus követelményeinek megfelelő ábrázolásmódot követeltek. Az eredményt, a politikai plakátszerű képeket, sablonos munkás-, parasztábrázolást erőtlennek tartották, miközben a szerkesztőség – főképp 1953 után – igyekezett csökkenteni a rajzos „győzelmi jelentések" mennyiségét, és helyet engedni a politikamentes humornak is. Az önazonosságot megőrizve az ellenséggel szembeni gyűlöletpropaganda volt csak megvalósítható, hiszen ez a karikatúra lényegétől sem volt idegen: lerángatni a sárba a magas rangút, csúfnak, gonosznak ábrázolni az ellenfelet, ez mindig is a karikatúrák része volt. A hibákat rendre a szerkesztőség „rossz társadalmi összetételével" magyarázták, hiszen a megbízhatóság fő kritériuma ekkor a párttagság mellett a származás volt, miközben a munkatársak alig harmada született munkáscsaládba.

Bár a karikaturistáktól távol állt, hogy szándékos „közléspolitikai hibát" vétsenek, mégis előfordult, hogy a lapkészítőket, illetve Gádor Béla főszerkesztőt felelősségre vonták. 1953 tavaszán egymás után kétszer is. Az első eset leginkább azt mutatja, hogy a különböző pártosztályoknak, minisztériumi vezetőknek, országos és helyi szerveknek sokszor lehetetlen volt egyszerre megfelelni. A Diósgyőri Kohászati Művekről készített összeállítás egyik karikatúrája ellen a Kohászati Minisztérium Titkársága tett panaszt, noha a Kohászati Minisztérium egy másik osztálya tudott a karikatúra megjelentetéséről, sőt helyeselte azt. Magát a karikatúrát a vállalati újságból vették át: arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagy sietség ne váljon a minőségi munka rovására. A kifogás az volt, hogy lefékezi a munkaversenyt. A következő számban még nagyobb tévedést találtak: méltatlanul emlékeztek meg Klement Gott-

wald csehszlovák pártvezető haláláról (előtte a Ludas Sztálint is meggyászolta). A kifogásolt címlapon egy gyászruhás munkás szerepelt, aki „töretlenül dolgozott tovább" a szocializmus építésén; a háttérben Prága látképe mellett a csehszlovák ipar és mezőgazdaság vívmányait sűrítették össze. A sajtóirányítás szerint a rajz szabotázzsal ért fel, mert az olvasztár figuráját rossz kinézetűnek, sötét tekintetűnek, egyáltalán nem munkásszerűnek ítélték.[14]

Ezekben az években a szatirikus rajzok az aktuális propagandaszempontokat fordították le a karikatúra nyelvére. 1948–49-ben még viszonylag sok helyet foglalt el a belpolitikai küzdelem, így az ellenzék maradékának felszámolása, a népfront megalakítása és a választások (15. kép), az egyházak, illetve kiemelten a Mindszenty József elleni kíméletlen hevességű támadások (16. kép). Mérhetetlenül felduzzadt a termelési anyag, míg a szorosan vett politika kiszorult a lapból. A politikusok helyét átvették a munkások és parasztok, akiket szinte mindig termelés közben ábrázoltak. Mindez olyan szintet ért el, hogy a Ludas Matyi utolsó oldalát rendszeres rovatként gyárak, üzemek, állami gazdaságok dolgos mindennapjainak bemutatása foglalta el. Szintén rendszeresen jelentkezett a bürokrácia elleni harcot zászlajára tűző rovat (17. kép).

E pár évben jól érthető, karakteres típusokat igyekeztek megrajzolni. A Rákosi-kor tipikus figurái között megtalálhattuk az ellenségképet éppúgy, mint a megdorgálandó, jó útra térítendő „mi kutyánk kölykét" és a példamutató dolgozót is. Legkönnyebb a negatív szereplők ábrázolása – és reprodukálása – volt. Például a kuláké, akit mindig visszataszító, kövér kalapos parasztemberként jelenítették meg, és Zsíros gazdának, illetve Hájas gazdának neveztek. Mindig rosszban sántikáltak: szabotálni akarták a téesz munkáját, a kötelező terménybeszolgáltatást, terményt rejtegettek, feketén vágtak sertést, és keseregtek az elért eredmények láttán (18. kép). Ha fel-feltűnt a falusi pap – azaz a „klerikális reakció" – rendszerint a kulák oldalán jelent meg, ájtatosan, alattomos arckifejezéssel, a kulákkal azonos célokkal (19. kép). A „régi rend" képviselője volt még Reakczy Jóska, a címeitől megfosztott arisztokrata, aki szintén a „történelem kerekét" kívánta volna visszafordítani (20. kép).

A gyári jómadár állandó neve Lógós Lali, illetve Lazsa Kázmér volt. Elkésik a munkából, selejtet selejtre halmoz, munka helyett függőágyban pihen, kocsmázik, vonakodik a munkaversenytől (21. kép). E karikatúrák nevelő célt szolgáltak. A rossz főnököt Öntelt Ödön figurázta ki, a beképzelt kiskirály, aki elszakad a dolgozóktól (22. kép).

Sűrűn szerepeltek a pozitív „hősök" is: állandó karakterek voltak a sztahanovisták, akiknek élmunkás voltát rendszerint egy a terv túlteljesítését mutató táblával is kiemelték (23. kép). Az értékelések mégis hiányolták a mozgósító erejű, valódi hős munkás alakjának bemutatását. „A Ludas Matyiban nincs következetesen kialakítva a lap hősének: a magyar és nemzetközi munkásnak hősies, harcos, optimista alakja. Ezt csak a szocialista realizmus alkotó módján és nem üres, plakátszerű dekoratív stilizálással, torzítással teremthetjük meg. A munkások önmagukat szimpatikusnak akarják látni. A tüntető munkástömegek: eleven lendületes tömegek legyenek, nem fababák..."[15] (24. kép)

Hasonlóan jellegzetes parasztábrázolás nem alakult ki: többségük szorgalmas, a beadást időben teljesítő, sőt túlteljesítő egyéni vagy szövetkezeti földműves volt. Számos rajz a parasztság anyagi érdekeltségét emeli ki – nemegyszer nagyon szájbarágósan. A paraszti rossz tulajdonságokkal szintén foglalkoztak a rajzok: a lazsálók mellett akadtak új munkamódszerektől idegenkedők is, míg a másik oldalról folyt a mezőgazdasági gépesítés propagandája (25. kép). További sajátosságuk volt a falusi témájú rajzoknak, hogy a karikaturisták előszeretettel rajzoltak meg a párt céljaival, az aktuális kampányfeladatokkal egyetértő növényeket és állatokat. Világos üzenetük, hogy a természet erői is velük vannak.[16] A háziállatok emlékeztetik a rossz gazdát az aktuális teendőkre (26. kép), a tehenek, tyúkok még a tejelési vagy tojásbeadási versenyt is meg akarják nyerni gazdáik helyett.

Rendkívül éles volt a külpolitikai karikatúrák hangneme. Az imperializmusellenes karikatúrák fő célpontja az Amerikai Egyesült Államok volt (27. kép). Ezek között a legnagyobb teret az USA-t és a bonni kormányt a német fasizmus újjáélesztésével vádoló rajzok és a Tito-ellenes kampány rajzai tették ki (28. kép). E karikatúrák funkciója az ellenség megnevezése és gyűlöletessé tétele volt, míg a két világrendszer különbségét a nyugati dolgozók sanyarú helyzetét, kizsákmányolását hangsúlyozó ábrázolások fejezték ki (29. kép).

Bár a Ludas Matyi karikatúrái 1948 után az állandóság képzetét keltették a folyamatosan napirenden lévő témák, valamint újabb és újabb kampányok képi megjelenítésével, 1953 júniusától az értő olvasó számára kirajzolódhatott a pártvezetésen belüli küzdelem. Megjelentek az „új szakasz" politikáját népszerűsítő karikatúrák – így például a hetyke habverő a magasfeszültségű távolsági vezetéknek üzent: immár ő is fontos, vagyis a könnyűipart, a fo-

gyasztási cikkek termelését is fejleszteni kell (30. kép). Egy-egy ilyen karikatúrára megérkezett a felelet is, mint az a martinász, aki egy rák hátán látható, a figyelmeztetéssel, hogy nem így kell csinálni, tehát a nehéziparban sincs hátraarc (31. kép).

A korszak sajátossága még, hogy a karikatúra – mint szemléltető agitáció – behatolt a munkahelyekre is: a társadalmi-politikai üzeneteket lefordították a helyi kollektívának, a lehető legkonkrétabb módon, akár személyre szólóan bírálták meg a lógóslalikat, öntelt művezetőket, selejtgyártókat, vagy mozgósítottak a tervteljesítésre. E faliújságra is kifüggeszthető nevelő célzatú karikatúrák az azonnali reagálást, a hibázó munkatárs nyilvános megszégyenítését is lehetővé tették. A Ludasnak létrejöttek helyi alteregói is: a Chinoinban is ugyanígy hívták; a Kőbányai Zománcban a Zománc Matyit, az Ikarusnál a Hüvelyk Matyit, a Keltexnél a Cséve Matyit adták ki. Egyes gyárakban, vállalatoknál saját figurákat hívtak életre: a MÁVAG-nál a Lantost, a Kistextnél Bök Jóskát, a Kábelgyárban Kábel Bercit, míg a MÁV dolgozói az Ütközőt forgathatták.

Karikatúra a Kádár-korszakban

1956 után - Patyolat-humor, főfelsége ellenzéke és az apolitikus viccek

A forradalom szűk két hete alatt nem jöttek létre új humorlapok, a sajtó irányítása kicsúszott az MDP, majd MSZMP kezéből, a lapok többsége e napokban meg sem jelent, a napilapok – és az újonnan alakuló forradalmi kiadványok – is inkább csak rendkívüli kiadásként kerültek az utcákra. November 4-e után a hatalom számára központi jelentőségű kérdés volt a sajtó feletti kontroll visszaszerzése.

Számos laptársához hasonlóan a Ludas Matyinak is hónapokig kellett várnia a forradalom leverése után a pártvezetés jóváhagyására. Az első száma 1957. február 21-én jelent meg. A címlapon Fazekas Mihály szigorú tanárként kéri számon a megszeppent Matyit: „Na, fiam, Ludas Matyi, néhányszor rosszul feleltél!" Mire az – hóna alatt a lap 1949 és 1956 közötti példányait szorongatva – így felel: „Tanító bácsi kérem, súgtak."[17] A beköszönő karikatúra tehát a korábbi hibák elismerését és kijavításának programját üzente (32. kép). Az első lapszám – ahogy már 1953 után is – számos apolitikus rajzot, szóképviccet, pikáns utalást és mindennapi kis zsörtölődést tartalmazott néhány direkt politikai témájú rajz mellett. Utóbbiak közt említhetjük Gerő Sándor *A jellem* című karikatúráját, amelyen egy öltönyös alak egy virág szirmait tépegette, hogy így döntsön, belépjen-e az üzemi pártszervezetbe. A hazai sajtó 1957 eleji állapotát, a bulváros tendenciák átmeneti előretörését karikírozta ki Sándor Károly Extravicce, amelyben az 1956 előtti Szabad Nép olvasója így morog: „Nahát, az az extra-profit!", míg egy másik, kezében a Népszabadság 1957 februári számával így derül fel Gina Lollobrigida fotóján: „Nahát, ezt az extra pofit!" Egy rajz pedig a „disszidenseken" gúnyolódott, akik a kép állítása szerint remek körülményekről beszélnek a hazaiaknak írt levelekben, de valójában roszszabbul élnek: Tomi, házzal, villával, autóval büszkélkedik, mégis azt kérte a rokonoktól, küldjék utána Sidney-be maradék három ingét.[18]

Az 1956 utáni években a karikaturisták is részt vettek a konszolidációban. Negatív szereplőik között gyakran feltűntek rosszarcú „disszidensek", a Szabad Európa Rádió készítői (33. kép) és hazai hallgatóik, a rémhírterjesztők, na meg a jampecek. Egy férfi például mérget tölt egy közkútba a következő felirat kíséretében: „Működik a Szabad Európa Rádiója" (34. kép).[19]

A Kádár-korban a Ludas Matyi és a napilapokban, hetilapokban megjelenő karikatúrairodalom egésze egyszerre simult bele a sajtóirányítás rendszerébe, és vált egyfajta kivétellé. Maradtak – bár ritkuló mértékben – kötelező feladatok, úgynevezett „musz anyagok", és különösen a korszak első felében a nagy kampányok a karikatúrákon is megjelentek. Az 1950-es évek végén induló kollektivizálási rohamokat pedig számos falusi, mezőgazdasági témájú karikatúra támogatta. Tipikusnak tekinthető például az a kedélyeskedő kép, amelyen egy parasztember hallgat elégedett arccal egy agitátort, és amikor az szemrehányóan megjegyzi, hogy miért hagyta hosszasan beszélni, ha egyszer már aláírta a belépési nyilatkozatot, így felel: jólesett végighallgatni, hogy jól döntött (35. kép).[20] Szintén sokat foglalkoztak a karikatúrák a mechanizmusreformmal (36. kép), az előtérben álló gazdaságpolitikai feladatokkal, és a hetvenes évek első felében a reform elleni támadások is helyet kaptak, például a hatalmas gyáróriássá terebélyesedő tsz-melléküzemágak (37. kép) vagy a túlságosan jól élő lángossütők ábrázolásában (38. kép), de állandó témát adott a környezetszennyezés és az alkoholizmus elleni küzdelem is (40. kép).

Egyetlen feljegyzés sem maradt fenn, ami arra utalna, hogy a párt- vagy állami irányítás az ábrázolás módját is

számonkérte volna. Városi legendaként terjed, hogy rendszeres panasz érkezett a pikáns rajzok miatt, illetve a pártvezetés, sőt egyenesen Kádár Jánosné érzékenysége miatt nem lehetett mellbimbókat rajzolni. Nos, ha kinyitjuk a lapokat, meggyőződhetünk róla, hogy az 1960-as években már lehetett. Jucika, a lap butácska szép kisasszonya 1959 elején tűnt fel a lap hasábjain: első alkalommal álláshirdetésre jelentkezett a Ludas szerkesztőségében, és amúgy sem túl hosszú szoknyája alól azonnal kivillantotta combjait.[21] (39. kép) Ha volt is – minden bizonnyal volt – rosszallás, a karikaturisták ettől még nyugodtan rajzolhatták a félmeztelen és meztelen női alakok tucatjait hétről hétre, még akár a Népszabadságban is (41. kép).

A Ludas az irányítás gyakorlatát tekintve betagozódott a politikai lapok közé: főszerkesztői – 1957 és 1976 között Tabi László, 1976-tól a rendszerváltásig Árkus József – részt vettek a hetilapok szerkesztőinek rendezett rendszeres tájékoztatókon, ahol ugyanazokat a szempontokat és információkat kapták meg, mint a Magyarország, a Szabad Föld vagy a Nők Lapja főszerkesztői. Általánosságban a szatirikus lap vezetőinek, illetve a humoristáknak, grafikusoknak is illett tisztában lenni az aktuális párthatározatokkal, az éppen előtérben álló kérdésekkel, ám – az 1953 után a szovjet blokk egészében lezajló desztalinizációs folyamat nyomán – immár nem volt elvárás, hogy ugyanolyan hangnemben és elánnal csatlakozzanak a propagandafeladatokhoz.

Igaz, nemcsak e tekintetben volt kissé kivételes a helyzete, hanem a bírálat és kritika megengedett fokában is. Míg a sajtónyilvánosság egészére az volt jellemző, hogy építő jellegű kritikát vártak el, tehát ami egyúttal azt sugallja, hogy a feltárt problémára van megoldás, sőt már dolgoznak is rajta, addig a karikatúra és a politikai humor egésze elmehetett a csipkelődésig is. Igaz, ebben is egyértelműnek kellett lennie, hogy a rendszer mellett és a még előforduló hibák ellen foglal állást. A Patyolat-humor kifejezés erre, a biztonságos célpontok kipécézésére utal.

A korszakban a példányszámokról továbbra sem a piac döntött. A sajtóirányítás igyekezett figyelembe venni a tényleges keresletet, a papírhelyzetet és a gazdaságossági szempontokat. A lapkiadóknál a nyereséges lapok bevételét a nem gazdaságos, ám politikai vagy kulturális szempontból fontos kiadványok keresztfinanszírozására fordították, és a Ludas a nagy példányszámban megjelenő, nyereséges kiadványok közé tartozott. 1960-ban 400 000, 1965-ben 515 000, 1970-ben 578 000 példányban jelent meg. Ekkor állt népszerűsége csúcsán, az 1970-es években már csökkent a lap olvasottsága, 1975-ben 527 000, 1980-ban 434 000 példányban jelent meg, az 1980-as évek végére pedig már csak 300 000 példányban adták ki. Sajátos módon, a Népszabadságban is több karikatúra jelent meg az 1960-as években, mint később: a hetvenes évekre kikopott az addig elmaradhatatlan heti karikatúra-összeállítás.

Az 1980-as évekig nincs konkrét jele, hogy felmerült volna, hogy a lap vetélytársat kapjon: a sajtó szerkezetét is felügyelő sajtóirányítók nem a lapszerkezet „pluralizálásában" gondolkodtak. A lapkínálat ennek ellenére évről évre szélesebb lett, annak alapján, milyen társadalmi réteg, értelmiségi vagy egyéb csoport vagy politikai-közművelődési feladat igényel még lapot. A karikatúra rokon műfajai is megtalálták itt-ott a helyüket, így 1957 elejétől több lapban jelentek meg képregények (rajzos kalandregények) is, így a KISZ-es korosztályt megcélzó Magyar Ifjúságban, sőt időnként a Népszabadságban. Sok képes anyagot közölt a Füles, illetve az 1980-as években a teljesen apolitikus Hahota.

Az ominózus 1984-es tervezet utalt a „növekvő humorszükségletre", azaz számoltak azzal, hogy az 1980-as években az elégedetlenség, a társadalmi feszültségek növekedhetnek.[22] Az, hogy ennek enyhítésére a humor alkalmas lehet, nem új gondolat, a humor szelepfunkciójának nevezik. Vagyis, ahogy a kukta szelepe leengedi a gőzt, a nevetve kibeszélés is alkalmas a feszültség levezetésére. Addig is ezt szolgálta a kisebb-nagyobb bosszúságok – áruhiány, alkatrészhiány, minőségi kifogások, lakásínség (42. kép), a társasházépítés viszontagságai, a szolgáltatások színvonala, a városi életviszonyok (43. kép), majd áremelkedések és a kínzó szakemberhiány – kifigurázása. Szintén nagy teret kapott a szocialista gazdaság fonákságainak (minőségi problémák, munkaerőhiány, amortizálódó gépek, bürokratizmus, rossz munkaszervezés, a maszekok boldogulása stb.) felemlegetése (44. kép), akárcsak a dolgozók hozzáállásának rosszallása (45. kép). A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától mindez nagyobb fokozatra kapcsolt, és állandó téma lett az áremelkedés. A Ludas például nem kapott dicséretet 1979. évi „alkotmány ünnepi" karikatúrájáért, amely egy üzlet kirakatát ábrázolta: a 3,60-as kenyér korszakának véget vető általános áremelés idején készült rajz vélhetően nem segítette a nehéz gazdasági helyzetben meghozott döntés elfogadtatását: minden árcédula át volt húzva, és egy jelentősen nagyobb szám került az eredeti ár fölé, sőt még az ünnepi felirattal is ez történt: Éljen augusztus ~~20!~~ 26[50] (46. kép).

Bár a karikatúrák a Kádár-korban is reagáltak az aktuális kérdésekre, igen karakteres váltás történt a szemléletmódban. A jelenségeket egyre kevésbé nézték a termelés oldaláról, hanem mindinkább a magánember, ha tetszik az újságolvasó „kispolgár" szemszögét érvényesítették. A kollektivizálás lezárása után lassan kiszorultak a mezőgazdasági témák is a lapokból – persze a Szabad Föld kivételével –, összhangban azzal is, hogy a grafikusok között alig akadt bárki, aki a mezőgazdasághoz kötődött volna. Mind több helyet foglaltak el a férfi-női ügyek, a televízió – és persze a sport, mindenekelőtt az 1969 decembere után folyamatosan temetett magyar labdarúgás. Elmaradtak a Rákosi-korszakra oly jellemző állandó karakterek – aki akadt, az a privát szférában élte életét. A Ludas Matyi Jucikája az együgyű, de csinos nőt jelenítette meg – ezek a rajzok a férfi-nő viszonyról szóltak. A Népszabadság Csutak kartársa az 1960-as évek első felében pártonkívüli kisember volt, aki családjával és embertársaival küzdött, és rendszerint hoppon maradt (47. kép). A Népszabadság 1966-tól rendszeresített Levelesnéje – a panaszirodaként is működő levelezési rovat megszemélyesítője – kontyos bölcs nagymamaként mindenféle hétköznapi bosszúságokon emelkedett felül, csak néha jutott el a (kül)politikai kérdések kommentálásáig (48. kép).

A fenti változásról az ünnepi karikatúrák átalakulása is árulkodik: április 4-e vagy május 1-je továbbra is „kötelező gyakorlat" maradt. Augusztus 20-a is szinte mindig szerepelt, november 7-e a hetvenes évektől már nem volt „elmaradhatatlan". A felszabadulás ünnepére készült rajzok gyakran éltek az „akkor és most" ötletével. Ha el is tréfálták a propagandisztikus mozzanatot, arra épültek, hogy nagy utat járt be az ország – és az egyén – 1945 óta, vagyis az előrelépés vitathatatlan (49. kép). A május eleji címlapok jól mutatják a depolitizálódási folyamatot. A Rákosi-kor május 1-jei tablói a felvonulást, a dolgozó munkásokat rajzolták meg plakátszerűen: csupa erőtől duzzadó, egészséges, magabiztos fiatalt munkást sok-sok transzparenssel. 1954-ben – már Nagy Imre miniszterelnöksége idején – fordult elő első ízben, hogy a délutáni népünnepély került a fókuszba. Sokatmondó a levert forradalom utáni első május 1-i karikatúra: nem a központi rendezvényt ábrázolta, hanem egy vidéki családot, amelynek tagjai a beszéd után szórakozási lehetőségeket keresnek. A későbbiekben a felvonulás, illetve a helyét át-átvevő majális inkább csak háttérként szolgált egészen más típusú mondanivaló megrajzolásához. A hatvanas években a tavaszi szerelem, a párválasztás vált a karikatúrák jellemző témájává. Hol a transzparens két végét hordozó férfi és egy nő került évről évre közelebb egymáshoz, hol már kisbabájuk mellől tévében nézték a felvonulókat. Az is előfordult, hogy a férfi a majális helyett egy erdei tisztásra csalta a kolléganőt, míg 1970-ben a férfiak Jucika után vonultak. A hatvanas-hetvenes években e rajzok másik – rosszallóan propagandisztikus – témája lett a szocialista fogyasztói társadalom, a javakkal teli májusfa vagy céllövölde, a felvonulók autóival tömött parkoló. Más ábrázolásokon a megszokott – szinte hétről hétre ismétlődő – bíráló témák variálódtak: a munkaerőhiány és -vándorlás az 1974-es képen, vagy az importgépek kihasználatlansága az 1976-os rajzon. Az 1980-as években pedig már a teljes ideológiai kiüresedettség is visszaköszön: az 1986-os majálison a régi mozgalmár amerikai hot dogot és osztrák sört kénytelen venni, 1987-ben a balatoniak sorakoztak Zimmer Frei-táblákkal, 1983-ban meztelen férfiak és nők rendeztek naturista menetet.[23]

A Népszabadság – a Ludassal ellentétben – az SZKP, az MSZMP, illetve a Hazafias Népfront kongresszusait is többször köszöntötte. Utóbbi szimbolikája volt az egyszerűbb: a párt szövetségi politikájának megfelelően felsorakoztattak munkást, parasztot, értelmiségit, papot, némi népi motívumot, és kész is volt a rajz (50. kép). A pártkongresszusok alkalmával inkább az ütközött ki, mennyire lehetetlen küldetés volt azt szellemesen és találóan karikatúrán ábrázolni. A hruscsovi időszak SZKP-kongresszusainak lendületét még csak-csak össze lehetett kötni az űrsikerekkel (51. kép) vagy a nagy építkezésekkel (Hruscsov utóbbi képen darukezelő), ám az 1975-ös XI. kongresszus vagy az 1980-as XII. kongresszus alkalmával látványosan hiányzott az üzenet. Legfeljebb annyi olvasható ki belőlük, hogy mind itt vagyunk, vagy dolgozzunk tovább (52. kép).

A hidegháborús légkörű, élesen támadó jellegű, úgynevezett antiimperialista karikatúrák visszafogottabb formában tértek vissza 1956 után. Egy részük az atomveszélyt és a megóvandó Földet, az általános békevágyat rajzolta meg újra és újra. Ugyanakkor az aktuális külpolitikai események követése – legyen az az USA közel-keleti beavatkozása, Franciaország algériai háborúja, a vietnámi háború (53. kép) – továbbra is elvárás maradt, ahogy a gyarmatosítók vagy az amerikai feketék elnyomása elleni felszólalás is. És persze később a dollárválság vagy az olajválság is állandó téma lett (54. kép). A legkeményebb hangot – legalábbis az 1950-es évek végén, 1960-as évek

elején – a karikaturisták az NSZK-val szemben használták, jellemzően a fasizmus újraéledését, Bonn általi támogatását hangsúlyozva (55. kép).

Míg másik oldalról a szovjet sikereket a karikatúrák is alaposan meglovagolták, így a szputnyik 1957 őszi fellövését vagy Gagarin űrutazását követően hetekig ömlöttek a szovjet fölényről szóló ábrázolások. Így 1957. december elején a Mikulás a következő feliratot találta Eisenhower csizmájában: „Legalább egy szputnyikot szeretnék" (56. kép).[24] Mégis az 1960-as éveknek a tipikus külpolitikai alakja az egymással párbeszédben álló szovjet és amerikai katona lett. Az alapfelállás pedig állandó: a bölcs, békülékeny Iván rendre kioktatta, igyekezett jó belátásra bírni a hepciáskodó amerikai Joe-t. Ahogy az egyéb karikatúrákon, minduntalan az USA volt a fegyverkező, rakétákat telepítő, rendbontó fél (57. kép).

A nyugati politikusok sosem tűntek el a karikatúrákról, és 1956 után lassacskán visszatértek a politikusábrázolások is, ám ennek nem a Ludas vált a fő színterévé, hanem a Népszabadság. Itt, főleg a *Heti rajzos kommentár* rovatban rendre megrajzoltak egy-egy hazai vagy nemzetközi hírt. A belpolitikai tárgyú rajzoknál általában egy-egy itthoni intézkedés népszerűsítéséről volt szó, amelyen mintegy ötven alkalommal az illetékes miniszter, politikus is szerepelt. Alkalmat adott erre egy-egy új törvény megszületése – Sághy Vilmos belkereskedelmi miniszter húsvéti nyusziként pingálta tojásra az új belkereskedelmi törvényt; Vályi Péter pénzügyminiszter a szobányi számítógép által kiköpött papírról ellenőrzi, hogy a költségvetés 99 százalékban megvalósult; Fock Jenő miniszterelnök 1972 karácsonyán a frissen átadott metróval játszik a fa alatt. Egyes képek bírálatot is tartalmaztak: a munkaügyi miniszter Mózesként tartja fel az új munka törvénykönyvét a lógás aranyborjúja előtt hódolóknak, az építésügyi miniszter elvész a panelrengetegben a lakásrendelettel, a postaügyi miniszter képtelen kibogozni a telefonkábelek rengetegét. Az 1979-es áremelésért és gazdasági megszorításokért a Népszabadságban a gazdasági tárcák és hivatalok vezetői (Havasi Ferenc, Huszár István, Hetényi István) „viszik el a balhét" a Népszabadságban, bár a Ludasban 1980 januárjában Kádár János helyezi az asztalra a Gazdálkodj okosan! című társasjátékot négy másik vezető társaságában azzal: „Most jó ideig mindannyiunknak ezt kell játszani..." (58. kép).[25]

Kádár János egy-két alkalommal szerepelt csak a Ludas Matyiban, míg a Népszabadságban 1963 és 1988 között tucatnyi alkalommal is megrajzolták. A legkülönösebb ábrázolást Mészáros András 1963. februári tablója jelentette, amelyen az egész Politikai Bizottság megjelent a népszerű televíziós vetélkedő, a Ki mit tud? indulójaként. Kádár János a konszolidáció sikerétől dagadó keblű Odüsszeuszként áll ellen a szirének csábításának. A bal- és jobboldali elhajlást jelképező szirének némiképp meglepő módon félmeztelen nők voltak.[26] (59. kép) A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Kádárt dolgos emberként ábrázolták, az egyszerű munkás imázsát erősítve: a mechanizmus szerkezetét igazító szakiként, a brigádvezetők sorában álló dolgozóként. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján pedig több ízben mint utazó, Nyugaton is elismert nemzetközi politikus tűnt fel. Grósz Károly és Németh Miklós idejében már magától értetődő volt a vezető politikusok szerepeltetése a rajzokon. Grószt egy alkalommal vámvizsgálaton láthatjuk. Nemcsak táskája, de zakója is nyugatnémet márkával volt tömve. A rajz az egymilliárd márkás hitelmegállapodást nyugtázta (60. kép).

Mindezzel együtt a karikatúrák – és a Ludas-humor – depolitizálódását jól mutatja az apolitikus viccek és erotikus rajzok burjánzása mellett a lap megváltozott szerkezete. Az 1960-as évek második felétől olyan rovatok tűntek fel a lapban, amelyekben általános jellegű kérdéseket tettek fel, mint például: „Mit felejtettek ki az önéletrajzukból?", „Milyennek képzelik az Eldorádót?", „Mire fizettek rá?". Ezekre mindegyik karikaturista a saját válaszát adta meg. Egy másik rovatban – szintén közös feladatként – szabad asszociációt kértek a grafikusoktól egy-egy fogalom (például fegyelem, fortély, flört, gépek, idomítás) kapcsán. A *Fotó+Grafika* rovatban pedig egy fényképrészletet kellett rajzosan kiegészíteniük. Ezek a bevált kezdeményezések már a politikum és konkrétum felől az általánosan emberi tartalmak és művészi asszociációk világa felé terelték a karikatúrát. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az időben előrehaladva nőtt az olyan bíráló jellegű karikatúrák aránya, amelynek konkrét címzettje egyre kevésbé volt megfogható, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1950-es évek agitációs bunkósbotjából a rendszerváltás előestjére egy egyre inkább politikamentes, szexizmussal telített, enyhe, de egyre általánosabb kritikát árasztó, kissé keserű szájízzel zsörtölődő műfaj vált.

Jegyzetek

1 Az 11. 290/1947. Korm. sz. rendelet a sajtótermékek engedélyezését és terjesztését szabályozta.
2 A korabeli vicclapokról lásd még: Demeter Zsuzsa: Vicclapok világképe. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949.* Budapest, 2013. 340–354.
3 Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. f. 23/16. ő. e., illetve Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-I-10 56. d.
4 A belügyminiszter lapbetiltási jogát a következő jogszabályok mondták ki: az 5484/1914. M. E. számú rendelet, az 1922. évi XVII. tc. 6. §-a, illetve a 4950/1938. M. E.-rendelet 28. §-a. Lásd erről Sz. Nagy Gábor: *Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban.* In Medias Res, 2013. 2. sz. 247–260.
5 Takács Róbert: A nyomtatott sajtó a koalíciós időszakban. In: Paál Vince (szerk): *A sajtószabadság története Magyarországon.* Budapest, 2015. 302–305.
6 MNL OL XIX-I-10 34. d.
7 MNL OL XIX-I-10 9. d.
8 Szabad Száj, 1946. 5. sz. 1.
9 Szabad Száj, 1946. 6. sz. 1.
10 Szabad Száj, 1947. 6. sz. 4.
11 Szabad Száj, 1947. 28. sz. 4.
12 MNL OL M–KS 276. f. 54/113. ő. e.
13 MNL OL M–KS 276. f. 54/41. ő. e.; MNL OL M–KS 276. f. 53/298. ő. e.
14 MNL OL XIX-I-3-a 343. d.
15 *Az üzem humora.* Szabad Nép, 1953. 359. sz.
16 Krelasek Gábor: Humor és politikum. A Ludas Matyi 1948-as és 1953-as évfolyamainak elemzése. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84.* Budapest, 1985. 265–292.
17 Ludas Matyi, 1957. 1. sz. 1.
18 Ludas Matyi, 1957. 1. sz.
19 Ludas Matyi, 1958. 30. sz.
20 Ludas Matyi, 1960. 4. sz. 4.
21 Ludas Matyi, 1959. 3. sz. 5.
22 MNL OL M–KS 288. f. 41/428. ő. e.
23 Minderről bővebben: Takács Róbert: *A munka ünnepe a Rákosi- és a Kádár-kor karikatúráin.* Forrás: http://ujkor.hu/content/munka-unnepe-rakosi-es-kadar-kor-karikaturain. Utolsó letöltés: 2016. július 7.
24 *Mikulás Washingtonban.* Ludas Matyi, 1957. 42. sz.
25 Ludas Matyi, 1980. 1. sz.
26 Népszabadság, 1963. február 27.

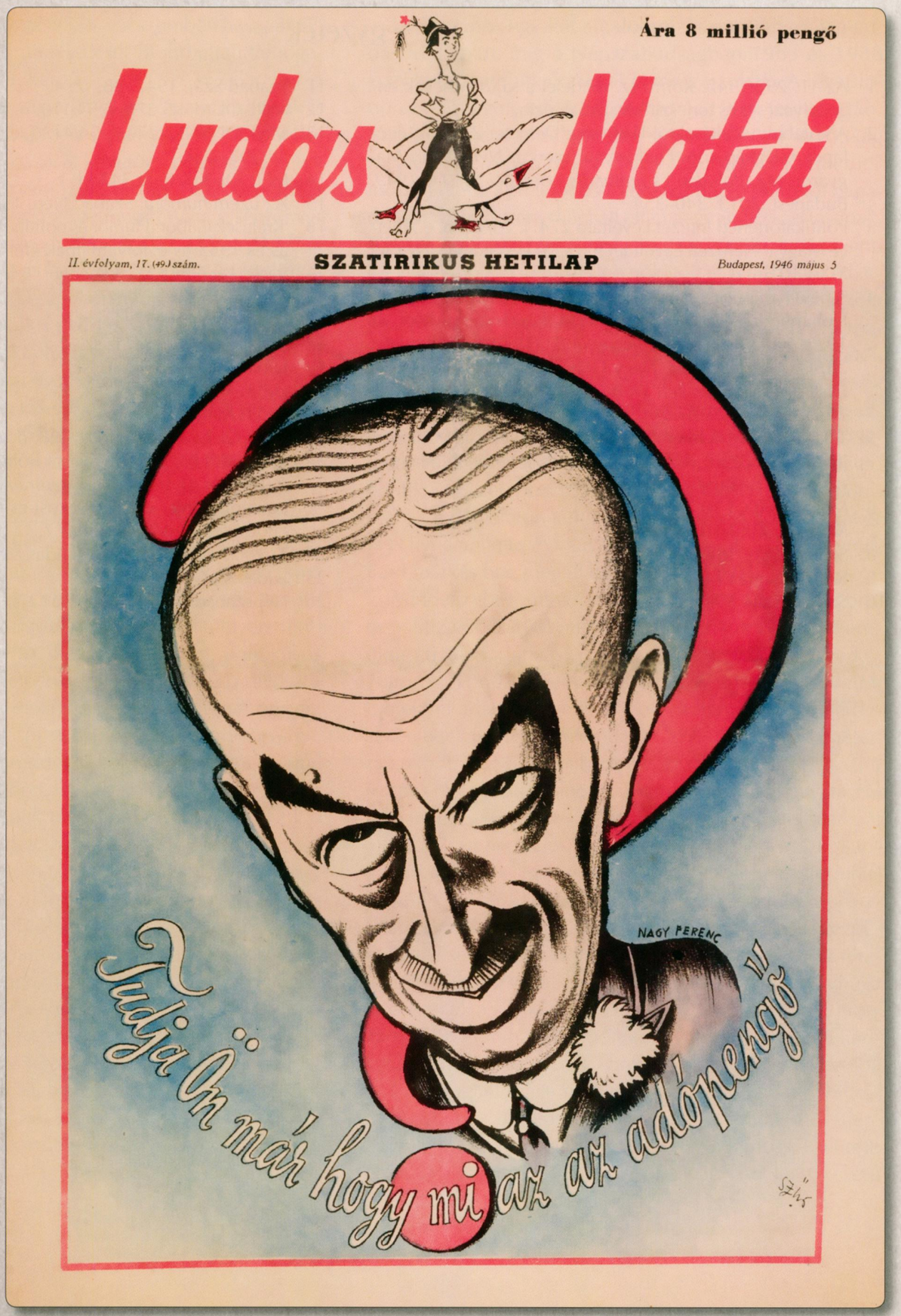

1. kép
Szűr Szabó József. Ludas Matyi, 1946. május 5.

2. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi,
1946. február 24.

3. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1946.
december 20.

4. kép

Ismeretlen művész. Ludas Matyi, 1945. augusztus 12.

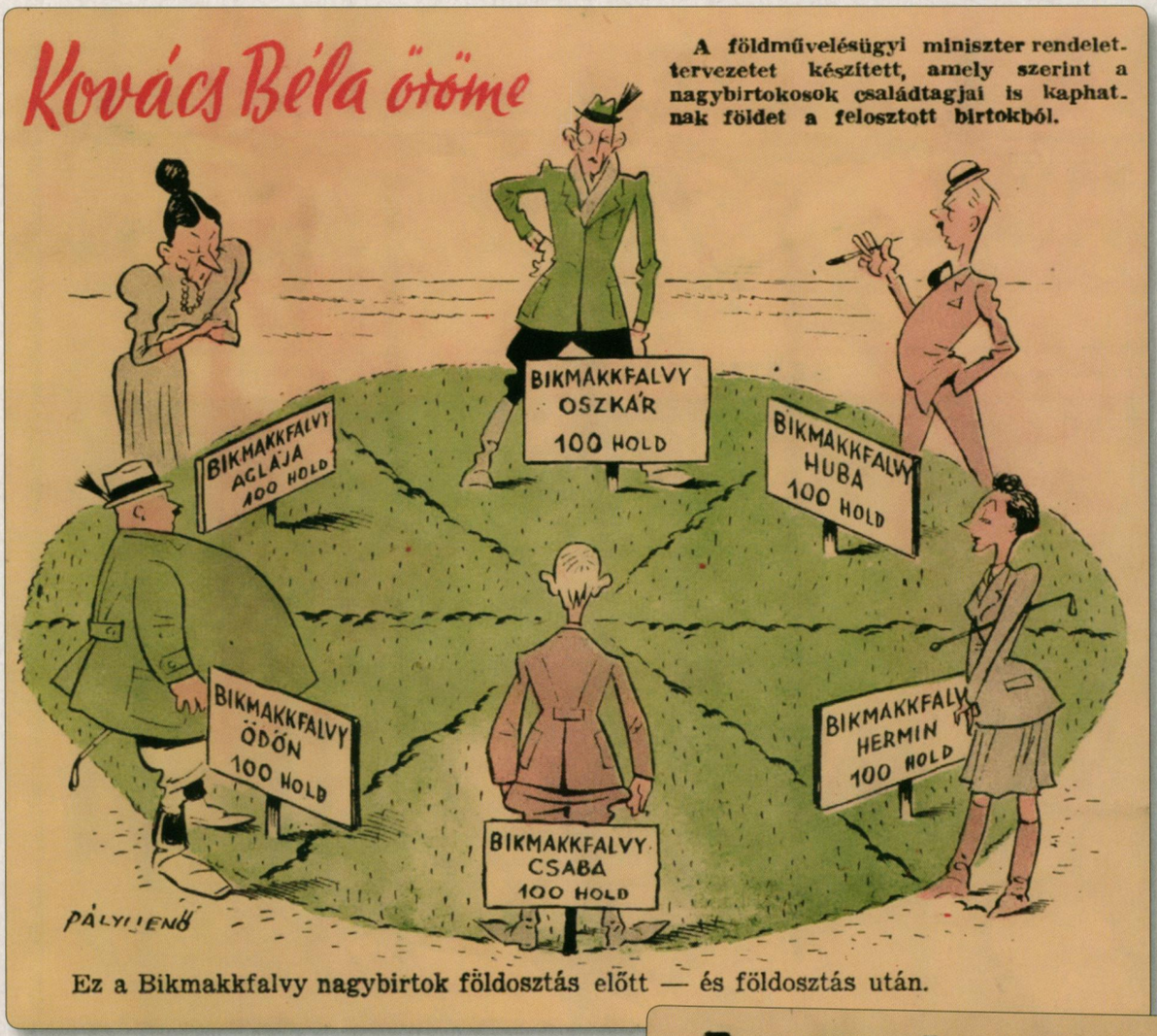

5. kép
Pályi Jenő
Ludas Matyi, 1946. január 27.

6. kép
Ismeretlen művész
Ludas Matyi, 1946. január 27.

7. kép
Ismeretlen művész
Ludas Matyi,
1946. július 28.

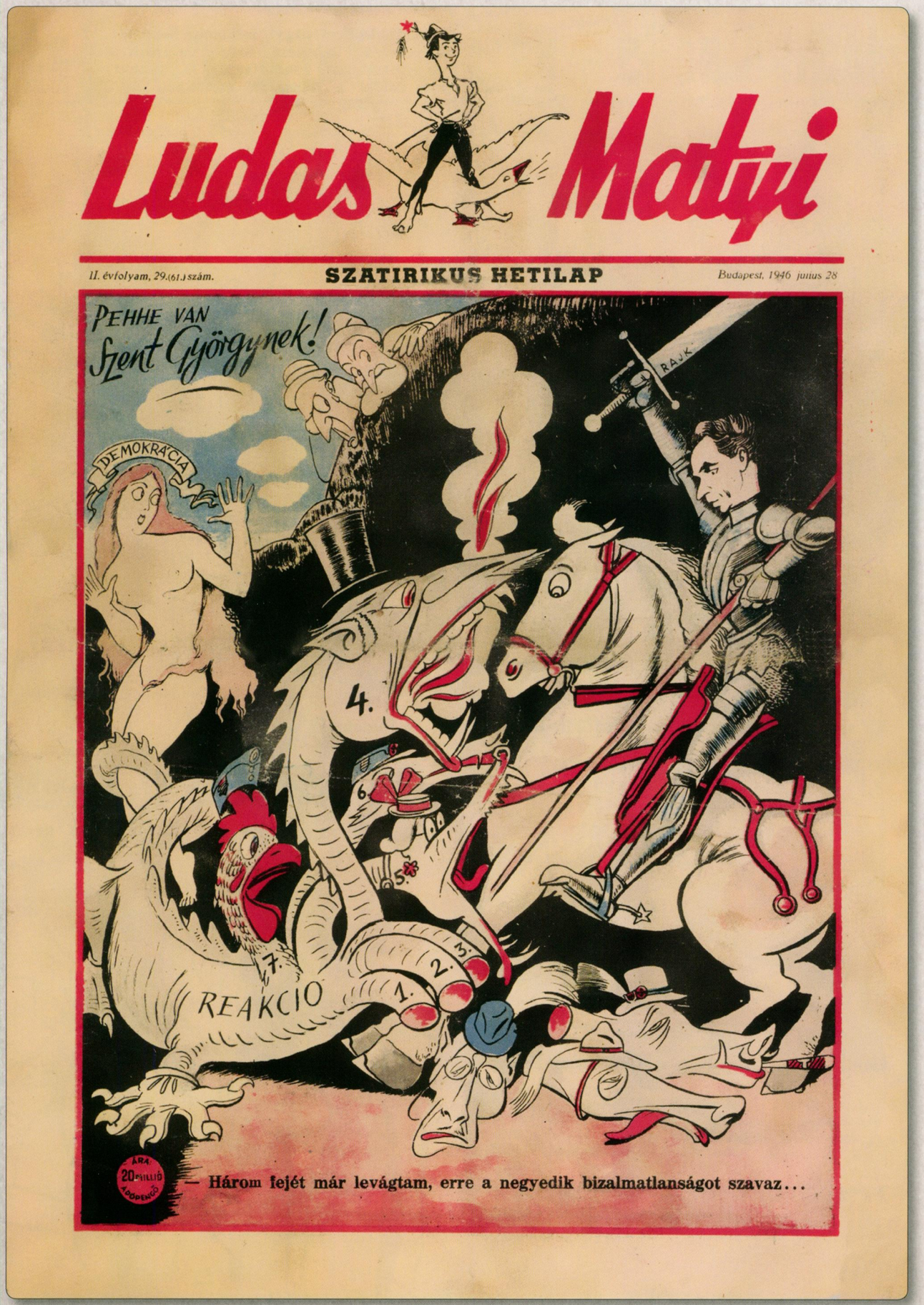

— Főzik már azt a levest, szakácsnék?
— Még nem. Most még csak egymást főzzük.

8. kép
Pályi Jenő
Ludas Matyi, 1946. november 17.

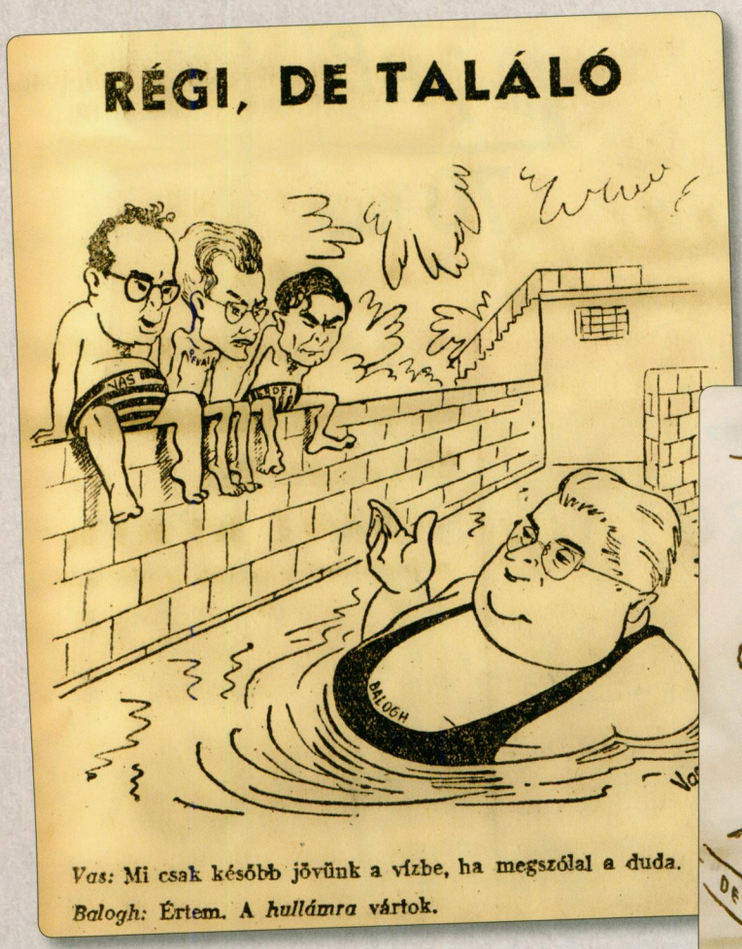

9. kép
Kálmán Viktor
Szabad Száj,
1946. július 20.

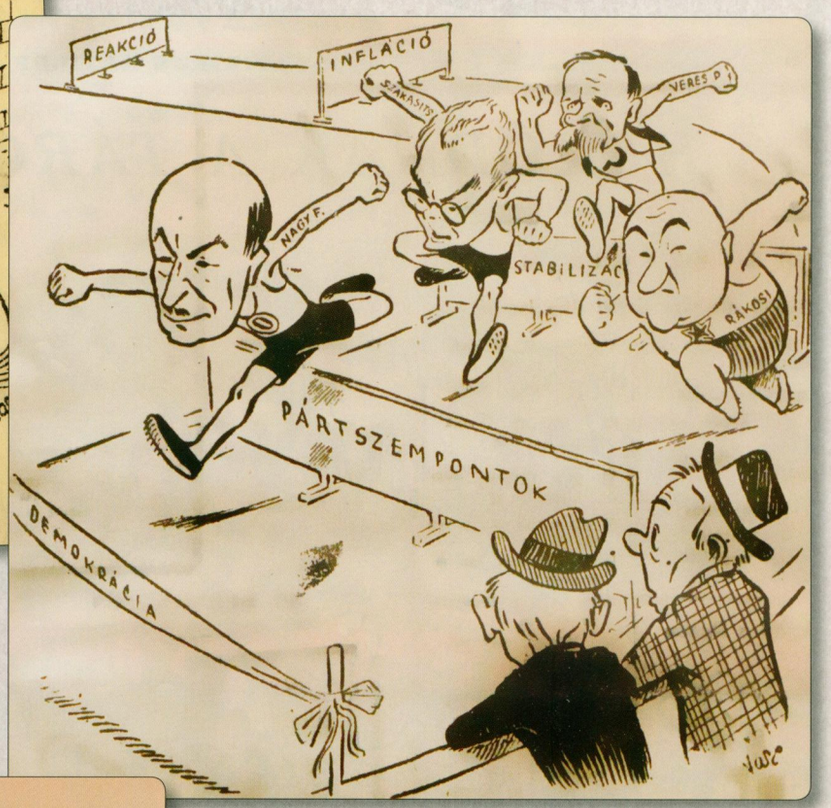

10. kép
Kálmán Viktor
Szabad Száj,
1946. július 27.

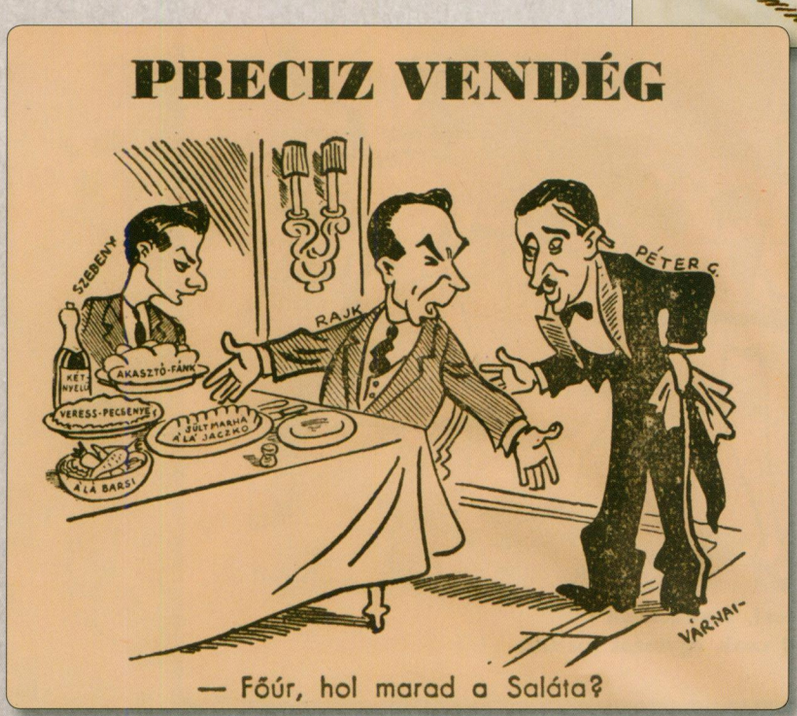

11. kép
Várnai György
Szabad Száj,
1947. február 8.

12. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1947. február 21.

13. kép
Várnai György
Szabad Száj,
1947. július 12.

14. kép
Kálmán Viktor
Szabad Száj,
1948. július 31.

15. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1949. május 13.

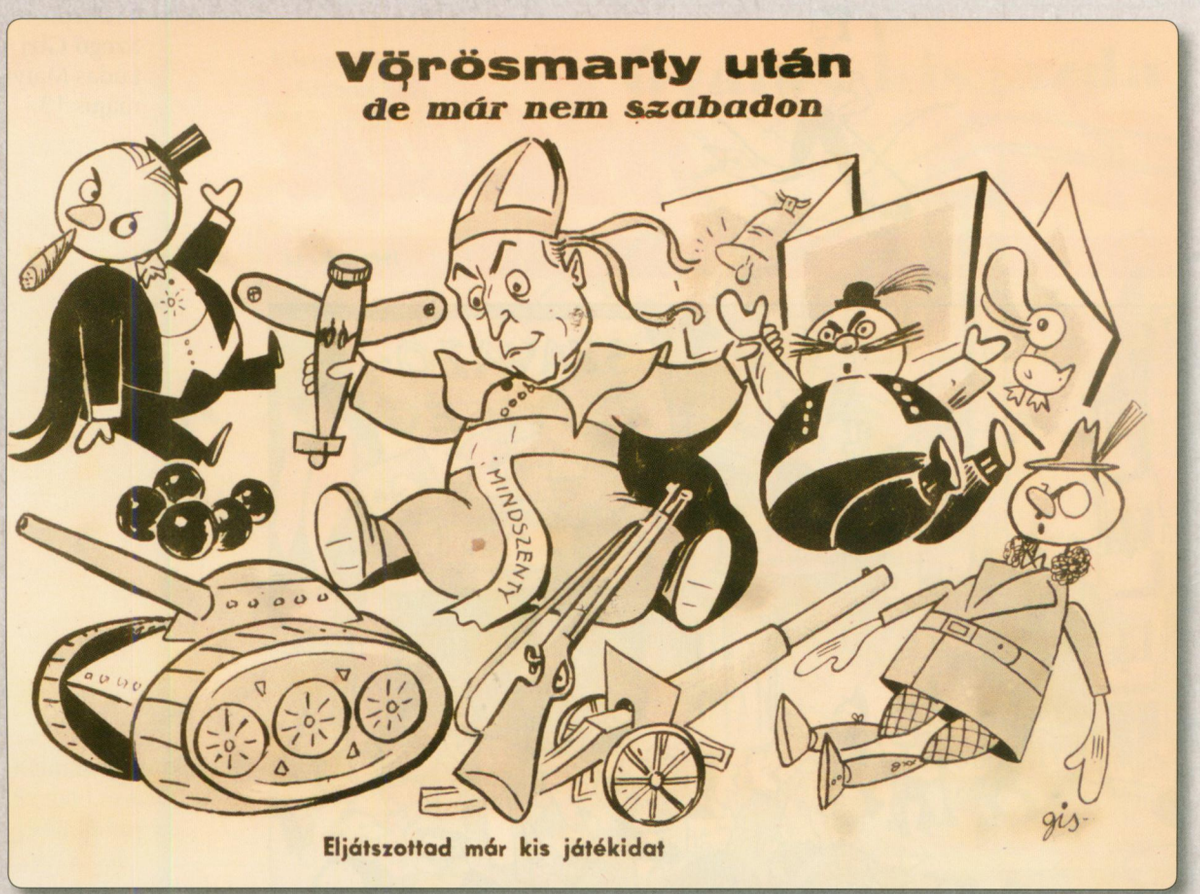

16. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1948. december 31.

17. kép
Gerő Sándor
Ludas Matyi, 1951. augusztus 16.

18. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1953. október 15.

19. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1948. december 26.

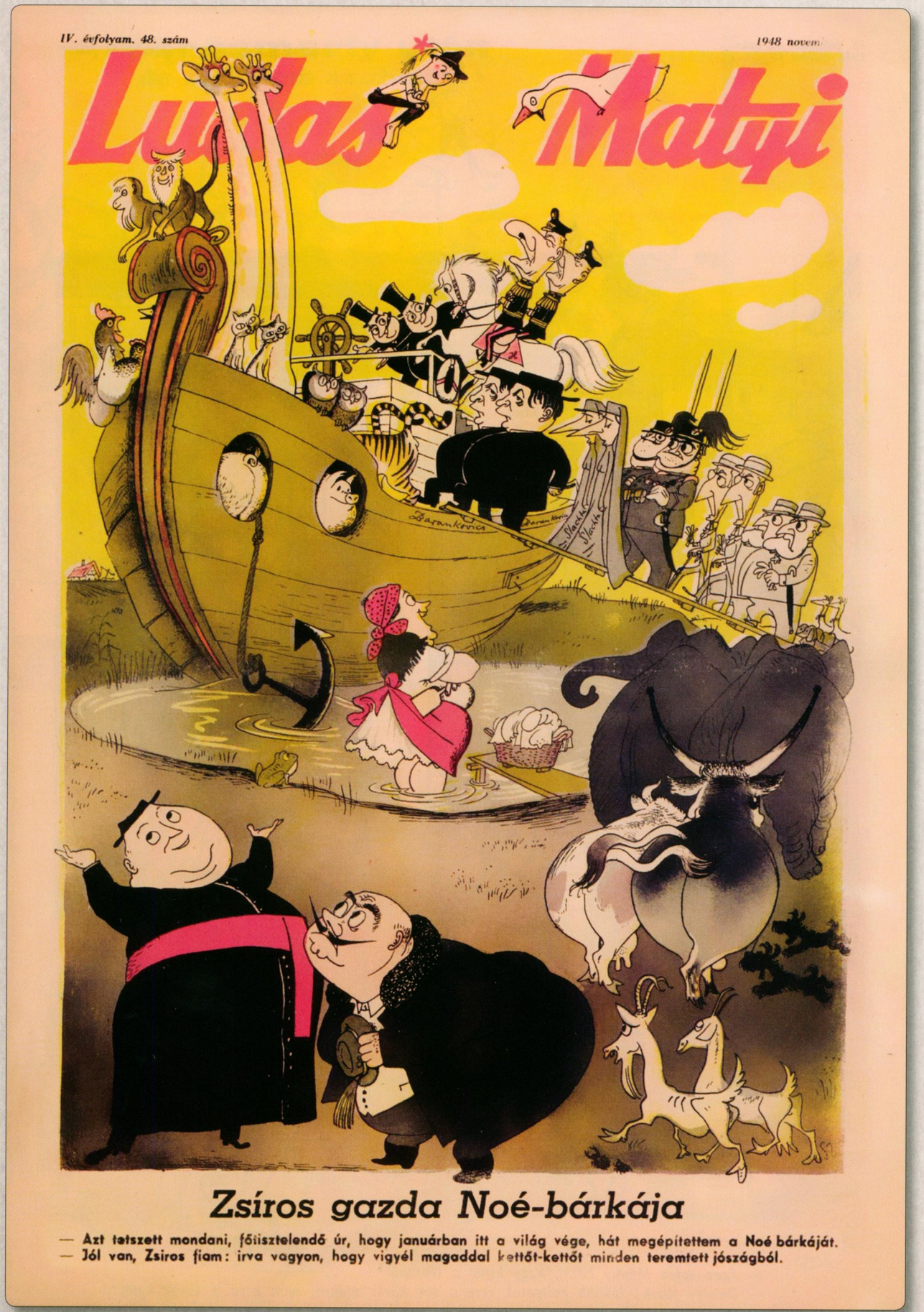

20. kép
Pályi Jenő
Ludas Matyi, 1950. szeptember 15.

21. kép
Schwott Lajos
Ludas Matyi,
1951. december 6.

22. kép
Ismeretlen művész
Ludas Matyi,
1953. szeptember 10.

Sztahánovista az üzemi bálban

Jön keringőzni, Ilonka?
Jövök, de nehogy ezernégyszáz fordulatot csináljon velem is, mint a gépével, mert kissé szédülős vagyok.

23. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1950. február 2.

24. kép
Pályi Jenő
Ludas Matyi, 1950. május 5.

25. kép
Ismeretlen művész
Ludas Matyi,
1950. április 14.

26. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1953.
október 29.

27. kép
Gáspár Antal
Ludas Matyi,
1952. június 25.

28. kép
Kassowitz Félix
Ludas Matyi,
1949. szeptember 23.

29. kép
Toncz Tibor
Ludas Matyi,
1951. február 8.

30. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1953. december 10.

31. kép
Gerő Sándor
Ludas Matyi,
1953. augusztus 27.

FAZEKAS MIHÁLY: Na, fiam, Ludas Matyi, néhányszor rosszul feleltél!
LUDAS MATYI: Tanító bácsi kérem, súgtak...

32. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1957. február 21.

Mészáros András:

Hej, ez a szocializmus

(Illusztrációk a Szabad Európa adásaihoz)

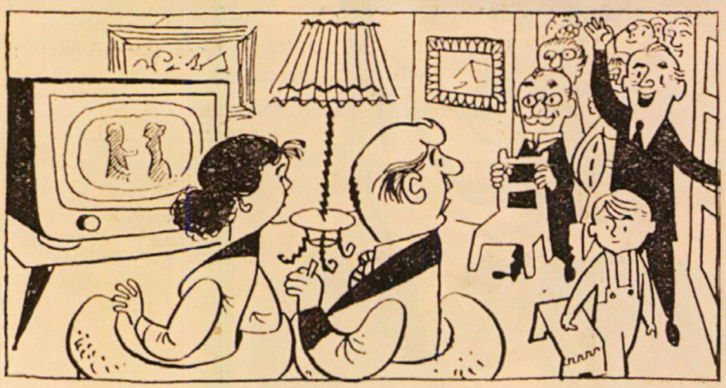

Egyre inkább megszűnik a magánélet.

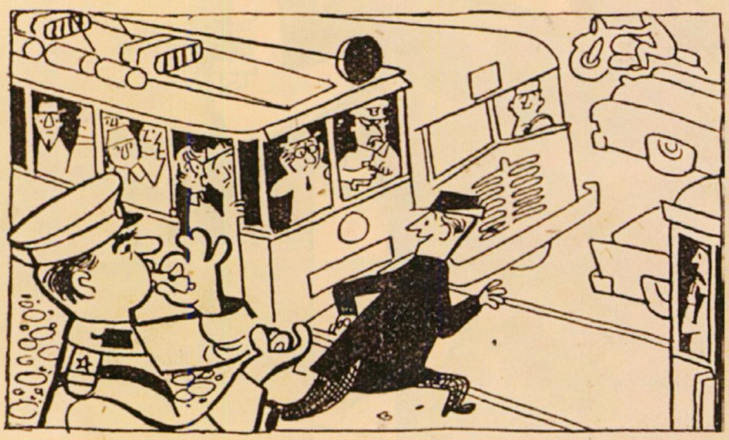

Korlátozzák az emberek szabadságát.

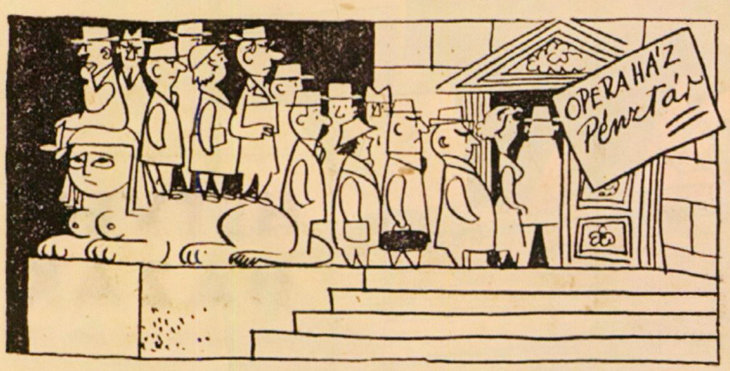

Állandó a sorbanállás.

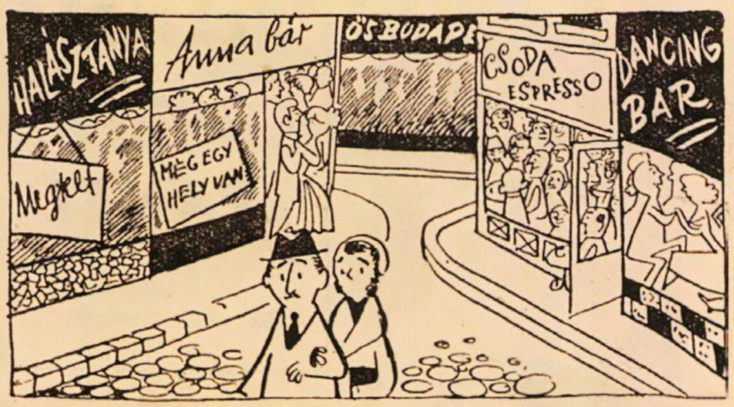

Nincs szórakozási lehetőség.

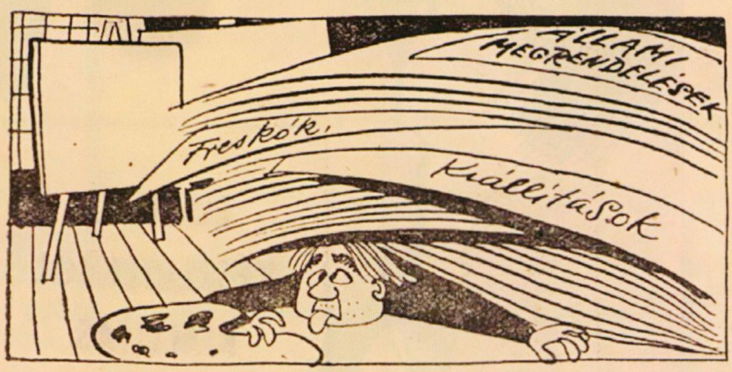

A művészeket elnyomják.

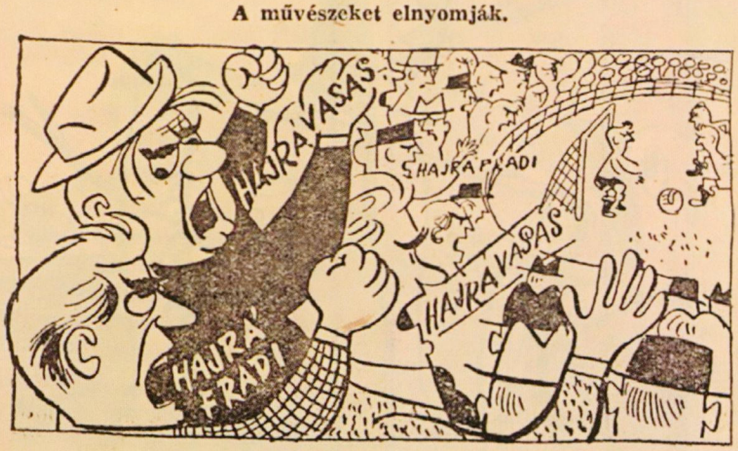

Kilátástalan az egység.

33. kép

Mészáros András. Népszabadság, 1958. április 4.

34. kép
Sándor Károly
Ludas Matyi,
1958. július 24.

35. kép
Pusztai Pál
Ludas Matyi, 1960.
január 28.

36. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1968. május 1.

37. kép
Vasvári Anna
Ludas Matyi,
1971. május 20.

38. kép
Trunkó Barnabás
Ludas Matyi,
1971. május 20.

39. kép
Pusztai Pál
Ludas Matyi, 1959.
január 15.

40. kép
Endrődi István
Ludas Matyi,
1971. február 11.

41. kép
Kassowitz Félix. Népszabadság, 1964. december 20.

42. kép
Sajdik Ferenc
Ludas Matyi,
1973. február 21.

43. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1973. december 6.

44. kép
Várnai György
Ludas Matyi,
1972. március 9.

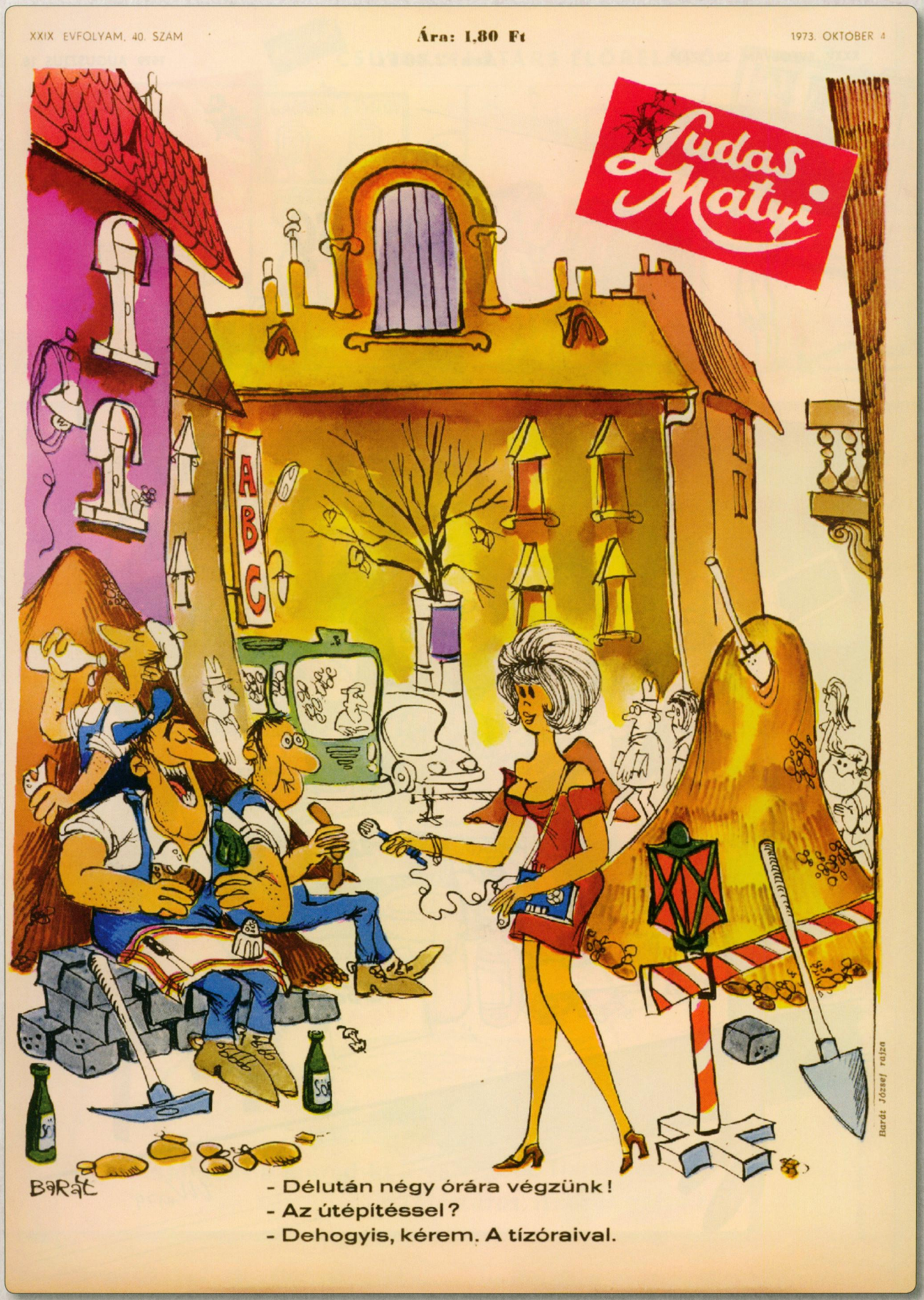

45. kép
Barát József
Ludas Matyi,
1973. október 4.

46. kép
Endrődi István
Ludas Matyi,
1979. augusztus 16.

47. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1961. augusztus 13.

48. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1974. január 24.

49. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1975. április 4.

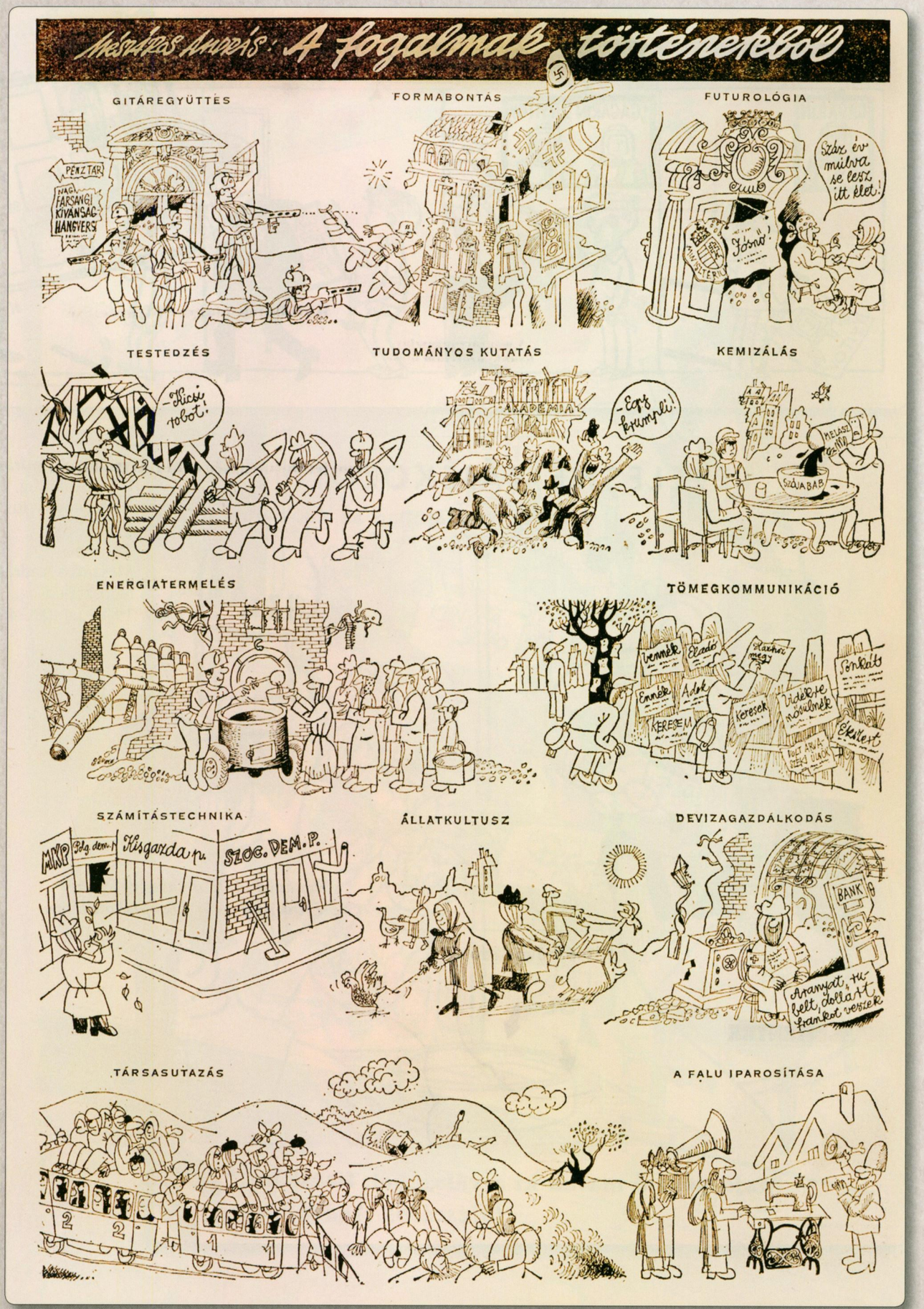

50. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1976. szeptember 18.

51. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1961. augusztus 8.

52. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1980. március 29.

53. kép
Balázs-Piri Balázs
Ludas Matyi,
1971. január 7.

54. kép
Erdei Sándor
Ludas Matyi,
1974. január 24.

55. kép
Szegő Gizi
Ludas Matyi, 1960.
január 14.

56. kép
Toncz Tibor
Ludas Matyi,
1957. december 5.

57. kép
Pusztai Pál
Ludas Matyi, 1960.
november 10.

58. kép
Szűr Szabó József
Ludas Matyi,
1980. január 3.

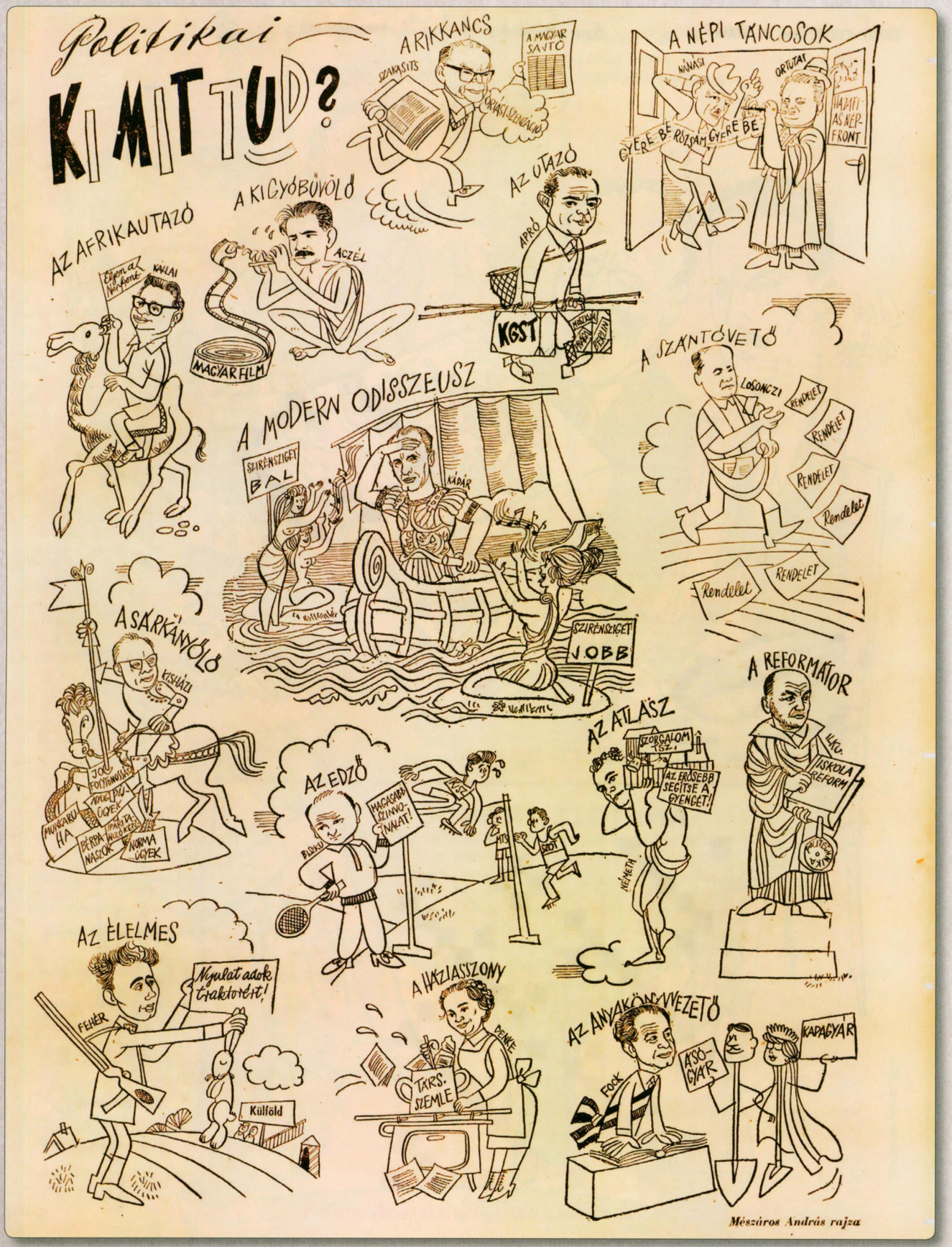

59. kép

Mészáros András. Népszabadság, 1963. február 17.

60. kép
Mészáros András
Népszabadság,
1987. október 10.

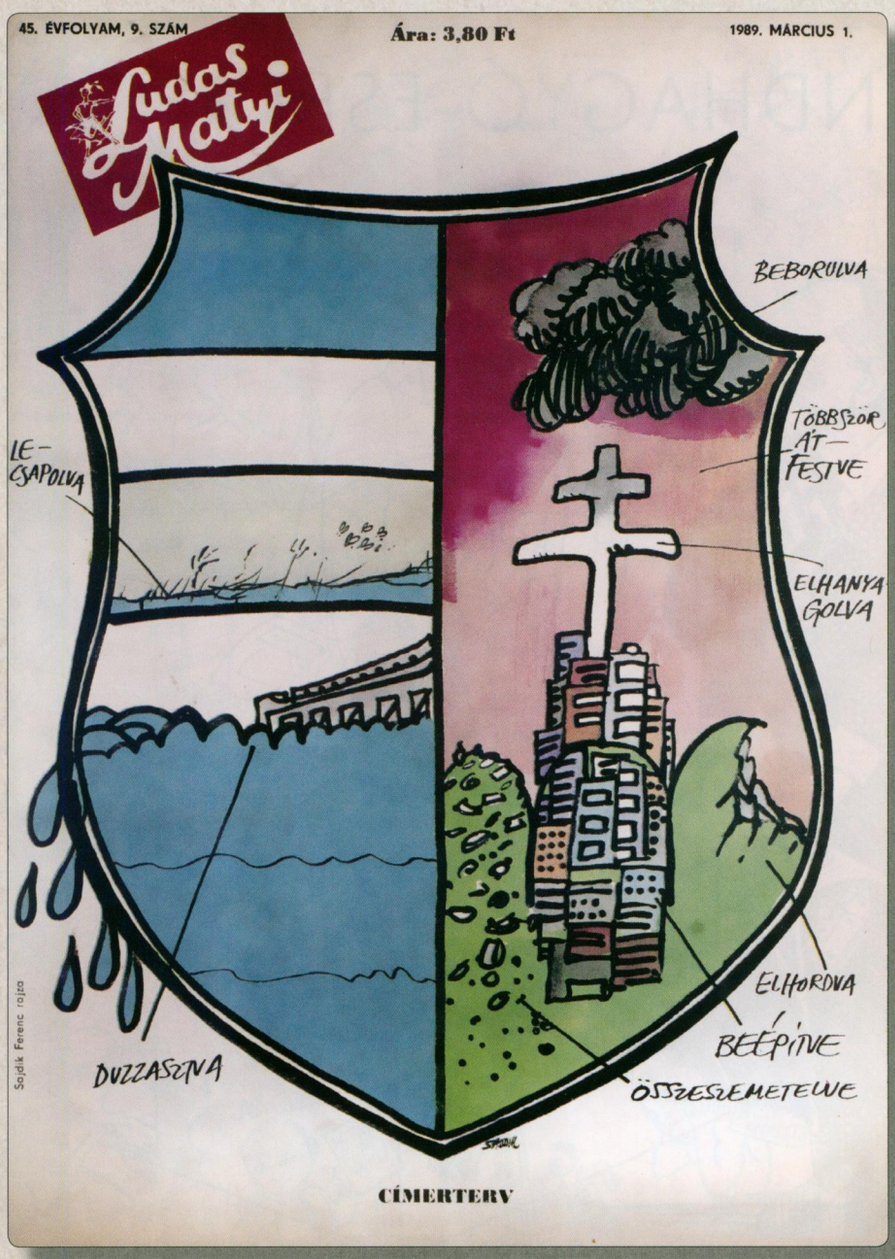

Sajdik Ferenc
Ludas Matyi,
1989. március 1.

ISBN 978-615-5674-13-6

Nyomta és kötötte: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: **György Géza** vezérigazgató

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED